

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

NORA ŞENİ

Oryantalizm ve Hayırseverliğin İttifakı

Çeviren: Elif Ertan

ORYANTALİZM VE HAYIRSEVERLİĞİN İTTİFAKI

Nora Şeni İstanbul'da doğdu. Liseyi Notre Dame de Sion'da bitirdikten sonra Fransa'da iktisat okudu. Doktorasını aldığı Paris VIII Üniversitesi Şehircilik Bölümü'nde öğretim üyesi oldu. Doktora tezi, *Emperyalist Sistemde Kontrol Sanayii* başlığıyla yayımlandı (Birikim Yayınları, 1978). Tarih, kent tarihi ve antropolojisi konularında araştırmalar yaptı. *Marie ve Marie - Konstantiniye'de Bir Mevsim 1856-1858* (İletişim, 1999), *Camondolar - Bir Hanedanın Çöküşü* [Sophie Le Tarnec ile birlikte] (İletişim, 2000), *Seni Unutursam İstanbul...* (Kitap Yayınevi, 2008) ve son olarak *Oryantalizm ve Hayırseverliğin İttifakı* (YKY, 2009) adlı kitapları yayımlanmıştır. Bu kitapların yanı sıra, çoğunluğu Fransızca olarak bilimsel dergilerde yayımlanmış çok sayıda makalesi vardır. Nora Şeni belgesel film yapıcılığını da sürdürmektedir. 2008'den beri Fransız Anadolu Araştırmaları Enstitüsü'nü (İstanbul) yönetmektedir.

Elif Ertan İstanbul'da doğdu. Saint Benoit Fransız Lisesi'nden mezun oldu. 1998 yılında Marmara Üniversitesi Fransızca Öğretmenliği Bölümü'nü bitirdi. Yıldız Teknik Üniversitesi Fransızca Mütercim Tercümanlık Bölümü'nde ve Rennes II Üniversitesi'nde yüksek lisans programlarını tamamladı. Halen Yıldız Teknik Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalışmakta, aynı zamanda Marmara Üniversitesi Eğitim Enstitüsünde uzmanlık alanları çevirisi eğitimi konusunda doktora tezini hazırlamaktadır.

Çevirileri: *Küçük Pierre*, Anatole France, Pencere Yayınları (2002); *Morituri*, Yasmina Khadra, E Yayınları (2004); *Günlerin Köpüğü*, Boris Vian, E Yayınları (2005).

*Nora Şeni'nin
YKY'deki kitapları*

Oryantalizm ve Hayırseverliğin İttifakı (2009)

NORA ŞENİ

Oryantalizm ve Hayırseverliğin İttifakı

Çeviren:
Elif Ertan

Yapı Kredi Yayınları - 2998
Tarih - 55

Oryantalizm ve Hayırseverliğin İttifakı / Nora Şeni
Özgün adı: Les Inventeurs de la philanthropie juive
Çeviren: Elif Ertan

Kitap editörü: Dürrin Tunç
Düzeltili: Alev Özgüner, Seyit Göktepe

Kapak tasarımı: Nahide Dikel

Baskı: Acar Basım ve Cilt San. Tic. A.Ş.
Beysan Sanayi Sitesi, Birlik Caddesi, No: 26, Acar Binası
34524, Haramidere - Avcılar / İstanbul
Tel: 0212 422 18 34 Fax: 0212 422 18 04
www.acarbasim.com

Çeviriye temel alınan baskı: Editions de la Martinière, 2005
1. baskı: İstanbul, Ekim 2009
ISBN 978-975-08-1695-6

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2009
Sertifika No: 12334
© Copyright (c) Nora Şeni, Editions de la Martinière

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

İÇİNDEKİLER

Teşekkür • 7

Önsöz • 9

Birinci Bölüm

Akıl Almaz Hurafeler • 13

İkinci Bölüm

Kendilerine Kader Çizen Üç Oryantalist • 27

Üçüncü Bölüm

Oryantalizmin Beşiği Paris • 43

Dördüncü Bölüm

İnsanseverlik, İnsani Yardım Hareketi ve Müdahale Görevi • 65

Beşinci Bölüm

Hayırsever Banker James de Rothschild • 85

Altıncı Bölüm

Moses Montefiore ya da Kudüs Aşkı • 99

Yedinci Bölüm

Crémieux ya da Hayırseverliğin Sesi • 117

Sonsöz • 131

Kaynakça • 151

Dizin • 161

Yayın Notu

Çeviri metinde “insanseverlik” ya da “filantropi” olarak çevirdiğimiz, Fransızca *philantropie* terimi, 18. yüzyıldan sonra modernist dünya görüşünün içinde şekillenen, dinsel çerçeveden sıyrılarak laikleşen bir akıma işaret etmektedir.

“Hayırseverlik” ya da “iyilikseverlik” sözcüklerini ise dinsel bir içerikte olsun ya da olmasın, kurumsal ya da bireysel yardımlaşmayı ifade etmek üzere kullandık.

Fransızca metindeki dinsel içerikli yardımlaşmanın karşılığı olan *charité* sözcüğünü ise yerine göre “hayır”, “sevap”, “zekât”, “sadaka” gibi sözcüklerle karşıladık.

Son yıllarda deprem, savaş, sel baskını gibi afetlerde adını sıkça duyduğumuz, Sınır Tanımayan Doktorlar gibi kimi uluslararası sivil toplum örgütlerin etkinlik alanını tanımlayan *humanitaire* sözcüğü içinse “insani yardım” karşılığını tercih ettik.

TEŞEKKÜR

Metnin ilk taslağını heyecanla okuyan Jean-Pierre Vidal-Nacquet'ye, desteği için Pierre Birnbaum'a, değerli saptamalarda bulundukları için Stefanos Yerasimos ve Dominique Bourel'e teþekkür ederim. Bu kitabın tamamlanmasındaki değerli katkılarından dolayı Maurice Aymard'a minnetlerimi bildiririm. Ayrıca, Fransız Ulusal Kütüphanesi'nde Doğu elyazmaları bölümü arşivinde beni yönlendiren Annie Berthier'ye, verdiği enerji için yayıncı Agnès Fontaine'e, araştırmalarımı ilerlettiğim sırada içinde bulunduğum Sosyal Bilimler Araştırma Okulu (EHESS) Türk ve Osmanlı Araştırmaları Merkezi'ne, Fransa Bilimsel Araştırmalar Merkezi CNRS'ye minnetlerimi iletirim.

ÖNSÖZ

21 Temmuz 1840. *Le Minos* gemisi Marsilya limanından ayrılmaktadır. Demir alır almaz yolcular en iyi kamaraları kapmaya koyulurlar. Sir Moses ve eşi Lady Montefiore, kendilerine vermek üzere en rahat süit kamaradan vazgeçen Amélie Crémieux'nün önerisini reddettikleri için pişmandırlar. İngiliz çift kararını değiştirip söz konusu kamaraya geçmek isteyince Amélie'nin eşi, Paris mahkemesinin ünlü avukatı Adolphe Crémieux'nün sabrı bir hayli zorlanır. Fransız avukat, İngiliz çiftin zengin ve yaşlı oldukları için ayrıcalık istemesine içerlemiştir. Moses Montefiore buna buz gibi bir tevazuyla karşılık verir. Bu insanların İskenderiye'ye doğru yol alan gemide bir araya gelmesinin kuşkusuz kişisel tercihlerle hiçbir ilgisi yoktur; yolculuk zaten hiç de eğlence gezisine benzememektedir. Sir Moses ve Adolphe Crémieux son derece hassas bir görev üstlenmiş oldukları için oradadırlar.

Birkaç ay önce, Şam'da Peder Thomas ve yardımcısı kaybolmuş, kentlin Yahudileri, kanlarını hamursuz yapımında kullanmak üzere aziz pederi ve hizmetkârını öldürmekle suçlanmışlardır. Papaz Katoliktir ve Fransa'nın himayesi altındadır. Fransa konsolos yardımcısı ortaya atılan iddialara inanmış ve bir düzine Yahudi'yi hapse attırmıştır bile. Aralarından ikisi Avrupa'daki Yahudilere haber verildiği sırada sorgulara dayanamayarak ölmüştür. Mısır'ı yöneten Mehmed Ali Paşa'nın, Bab-ı Âli'ye, Yahudilere ve özgürleşme hareketlerine meydan okuduğu bu dönemde bu öfkeli polemik, basın ve politika dünyasının gündemine oturur. Şam Hadisesi doğmuştur. Bu davanın arka planında, savaş bulutları Avrupa göğünü karartmaktadır. Padişahın yanında yer alan İngiltere, Rusya ve Avusturya ittifakına karşı Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'yı destekleyen tek ülke Louis-Philippe Fransası'dır.

Paris'te James de Rothschild, bu iftirayı ve neden olduğu zulmü açıkça lanetleyen ilk kişi olur. Dindaşlarını kamuoyu karşısında savunduğu ilk ve son olay da herhalde budur. Hemen akabinde devreye Crémieux de girer. Ünlü avukata

göre Yahudilerin özgürleşmesi için tek yol haklarını hukuken aramaktır. Fransız vatandaşı statüsünde olmasını Fransız Devrimi sonrası kanunlarına borçludur. Şimdi söz konusu olan, bu hakları, tanınmadıkları yerlerde de geçerli kılmaktır. Şam Hadisesi bu yüzden onun için biçilmiş kaftandır. Dava bütün Avrupa'ya yayılacak, gazetelere manşet olacak, diplomasiyi uzun süre meşgul edecektir. Yahudi elitler ilk defa bir haksızlığı kamusal alanda protesto edecek ve dindaşlarının haklarını savunmak için Avrupa çapında işbirliğine gideceklerdir.

Marsilya'ya geldiklerinde Crémieux davayı çoktan birkaç cephede birden savunmuştur: Thiers karşısında bir şey elde edememiştir; çeşitli Yahudi cemaatlerinde ise etkili olmuş, Fransız gazetelerinde suçlamanın saçmalığını ispatlayan parlak yazılar kaleme almıştır. Rothschild'lerle birlikte bankacı, İngiltere Yahudi cemaati lideri Moses Montefiore'yi bulmaya Londra'ya gitmiştir. Kudüs aşkıyla yanan Montefiore'yle Crémieux her bakımdan birbirlerinin zıddıdır. Montefiore ve eşi cumartesi günü mola verdikleri limanda, ibadet ettikleri için gemide kalırken Crémieux çifti arkeolojik gezilere çıkmak için bu durakları fırsat bilir. Montefiore Londra'daki cemaati otoriter bir biçimde yöneten, her adımını hesaplı atan, ağırbaşlı bir liderdir. Karşındaysa yerinde duramayan, yavru köpek gibi hareketli, heyecanlı bir Crémieux vardır. Enerjisinden tasarruf edemez, kendini her daim mahkeme salonundaymış gibi parlak savunularla ifade eder. Uzak ülkelerdeki, eşit haklardan yararlanamayan dindaşlarının başına gelenler olmasa onu Yahudiliğe çeken pek bir şey yoktur. Avrupalı zengin Yahudiler, tam da Crémieux'nün bu denetlenemezliğini dizginlemek için ölçülü davranışları ve tutuculuğuyla tanınmış Montefiore'yi yanına katmışlardır. Montefiore'nin Crémieux karşısında bir avantajı daha vardır: Mehmed Ali Paşa'ya ve Fransa'ya muhalefet etmek için Şam Hadisesi'ni fırsat bilen İngiltere hükümetinin resmi desteğini almıştır. Crémieux'nün girişimi ise Fransız başbakanını iyice içerletmiştir. Ancak bütün bunlara rağmen tartışmalarla sık sık sarsılan, kopmanın eşiğine gelen Crémieux-Montefiore ikilisi Şam'daki tutukluların serbest bırakılmasında başarılı olacaktır.

Bu iki kişi üstlendikleri misyonu yerine getirmek için tek başlarına yola çıkmamışlardır. Her biri yanına çok dilli birer dilbilimci, çevirmenlik ve rehberlik görevi yapabilecek genç birer oryantalist bilgin almıştır. Prusya Silezyası'ndan gelen otuz bir yaşındaki Louis Loewe, Sir Moses'a eşlik etmektedir. Louis Loewe araştırmalarını yapmak üzere daha önce Mısır'a gitme fırsatını bulmuştur. Kendisinden daha olgun ve bilgili, Silezya doğumlu otuz yedi yaşındaki Salomon Munk ise Crémieux'ye eşlik etmektedir. İki yıldır Paris'te Doğu elyazmaları kataloğunu tasnif ettiği Fransız Kraliyet Kütüphanesi'nde çalışmaktadır. Bu seyahati üçüncü bir ikili hazırlamış, ancak onlar yolculuğa katılmamıştır. Bunlardan biri James

de Rothschild, ötekiyse onun çocuklarının özel öğretmeni olan oryantalist bilgin Albert Cohn'dur.

Şam Hadisesi bir yandan başarılı zenginleri, diğer yandan da genç, yoksul göçmen bilginleri olmadık bir serüvende bir araya getirmiş, birliklilikleri yeni bir Yahudi yardımseverlik hareketinin başlangıcı olmuştur. Bu kitap toplumsal dayanışma ve ortak sorumluluk konusunda Avrupalı elitlere biçilen yeni rollere hazırlık olarak Şam Hadisesi'nin nasıl bir "fırlatma rampası" işlevi gördüğünü anlatmaktadır. "İnsanseverlik" ya da "filantropi" (Yunanca "philos" ve "anthropos"tan türetilmiştir, insan sevgisi anlamına gelir) adı verilen modern ve laik bir yardımseverlik tarzı, elitlerin yeni toplumsal sorumluluklarının başında yer alacaktır. Aydınlanma hareketinin doğurduğu bir tarz olarak filantropi, sadaka sistemini değil, ilerlemeyi destekleyecektir. Filantropinin görevi iyileştirmek yerine hasta olunmasını engellemek, sadaka yerine iş vermektir. Hayırsever Yahudi bankacılar Doğu ülkelerine, özellikle de Kudüs'e yerleşen dindashlarıyla dayanışma içinde okullar, dispanserler ve hastaneler kurarak filantropi hareketini başlatacaklardır.

Şam Hadisesi'nin ardından, 19. yüzyıl boyunca, filantroplar ve oryantalist bilginler kaderlerini Osmanlı toprakları ve İslam ülkelerindeki Yahudilerin kalkanına adanacaklardır. Projeleri, yeni sosyal kontrol biçimleri geliştirdikleri toplumların dilsel ve ekonomik yapılarını değiştirmek için eğitim, öğretim, sağlık ve hijyen alanlarını yeniden düzenlemektir.

Yahudi filantropisi denince akla özellikle kurumsallaşmış olan ve önce 1860'ta kurulan *Alliance israélite universelle*, sonra da 1901'de Berlin'de doğan *Hilfsverein der Deutschen Juden* adlı derneğin himayesi altında gelişen filantropi hareketi gelir. Bu sayfalarda ise kurumsal değil, bireysel filantropinin 1840-1860 arasında oynadığı rol, filantrop bankacı figürünün ortaya çıkışı, özgürleşmiş Avrupalı Yahudi elitlerine düşen dayanışma ve yardımlaşma işlevinin oluşumu görülecektir. 1840'ta Şam'daki dindashların yardımına koşarken cemaat desteği filantropiye dönüşmeye ve Doğu'ya yayılmaya başlamıştır. Onlara destek olmak için yeni Yahudi elitler henüz adı konmamış olan "müdahale görevi"nin meşru olduğunu ilan etmişlerdir. *French doctor*'ların 20. yüzyılın sonlarında diretecekleri bu insani yardım (*action humanitaire*) görevini, yani acil felaket durumlarında ilgili devletlerden izin almayı beklemeden müdahale etme etik görevini ta 1840'larda başlatmışlardır. Bir sonraki asırda başkalarının ele alacağı bu yeni misyonun tanımını yapmışlardır. Hepsi de bu geniş hareketin içinde *Alliance israélite universelle*'in kuruluşuna katkıda bulunacak olan değerli kişilerdir. Crémieux bu kurumun ilk başkanı olacak, onu Munk izleyecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

AKIL ALMAZ HURAFELER

"Nasıl yani! 1840 yılına gelmişiz, ortaçağ Hristiyanlığının adı hurafelerinden çıkmış bu sefil iftirayı bir de hâlâ utanmadan tekrarlayıp duruyorlar! Taşra halkına, cahil insanlara, böylesi acınası bir palavrayı ancak Fransız gazeteleri yayar. Nereden hak ediyoruz böyle hakaretleri biz!" Adolphe Crémieux, Şam'daki kan iftirası olayına 7 Nisan 1840'ta, *La Gazette des tribunaux** sütunlarında böyle itiraz etmektedir. Doğu'dan' çıkan dedikodulara yer verme cüretini gösteren böyle bir basın karşısında, sahtekârlığı ve davanın haksızlığını ortaya çıkaran Fransa Yahudileri içinde, Crémieux en ön safta yer almaktadır.

Yahudiler, asırlarca dini cinayet suçlamalarına maruz kalmışlardır. Tarihçi Daniel Toller'ye göre, "insanın kendisinden farklı etnik ya da dini gruba ait birini, yani düşmanını öldürmesi, gücünden yararlanmak için onun kanını dökmesi ritüel cinayettir. Kan bağının, toplum kimliğini oluşturan unsurlardan biri olarak görülmesi nedeniyle, ritüel cinayet suçlaması çok eski tarihlere uzanır. Bronz çağı Mezopotamya'sından ve paganların Hristiyanlara² bu iftiraları atukları Antik

* Mahkeme Gazetesi. (ç.n.)

1 Şam Hadisesi'yle ilgili en yetkin yapıt: Jonathan Frankel, *The Damascus Affair. Ritual Murder, Politics and Jews* ("Şam Hadisesi. Din Cinayeti, Politikalar ve Adalet") 1840, Cambridge, Cambridge University Press, 1997. Ayrıca bkz. Pierre Hebeş, *Les Disparus de Damas*, Gallimard, 2003 ve Zvi Karaglia, "Sur l'activité diplomatique européenne lors de l'affaire de Damas" ("Şam Hadisesi Sıra-sındaki Diplomatik Avrupa Çalışmaları"), *Revue des études juives*. CXLIV(4), Ekim-Aralık. 1985, s. 369-375.

2 Daniel Tollet, "La quantification des accusations de crime rituel dans la Pologne à l'époque moderne" ("Çağdaş Dönemde Polonya'da Din Cinayetleri Suçlamalarının Değerlendirilmesi"), *Studia*

Roma'dan örnekler verilebilir." 12. yüzyıldan başlayarak Avrupa'daki Yahudiler de bu suçlamalardan paylarını alırlar. İlk olay İngiltere'de 1144'te Norwich'te ortaya çıkar. Ardından buna benzer olaylar birbirini izler, olup bitenler Ren ve Tuna boylarındaki halkı ayaklandırır; Fransa, İspanya, Bohemya, Macaristan ve İtalya'da da bu türden olaylar yaşanır. 19. yüzyılda ise genellikle Yunan ya da Rus Ortodoks Hristiyanlardan yayılan suçlamalar artar. Doğu'da, Şam'da geçen bu olay ise, içinde Müslümanların da rol aldığı, türünün ilk örneğidir.

İşgüzar Konsolos

Crémieux'nün öfkesini basında ifade ettiği bu sıralarda, Peder Thomas'ın kaybolmasının üzerinden iki ay geçmiştir. Peder, 5 Şubat akşamı, otuz yıldır yaşadığı Şam'daki Kapüsen* manastırından Yahudi mahallesine gideceğini söyleyerek çıkmıştır. Yardımcısı da birkaç saat sonra arkasından gitmiş, ancak ondan da hiçbir haber alınamamıştır. Peder, ertesi akşam için Dr. Massari'nin evine yemeğe davetlidir, ancak orada da boşuna beklenmiştir. Sardunya asıllı Peder Thomas, Katolik³ Kilisesi'ne mensup olduğundan Fransa'nın himayesi altındadır. Kaybolduğu haberini alan Fransa konsolos yardımcısı Ratti-Menton, ertesi gün Kapüsen manastırına gittiğinde orada en ufak bir hırsızlık veya darp iziyle karşılaşmamıştır. Manastırın çevresinde olay çıkaran Hristiyanlar ise, Yahudileri, Peder Thomas'ı "kurban etmiş" olmakla suçlamaktadırlar.

Ratti-Menton, Şam'a atanan ilk Fransız diplomatı. 1 Kasım 1839'dan beri orada yaşamaktaydı. Suriye'de hâlâ yabancı sayılırdı; "Suriye" sözcüğünün bugünkünden farklı bir anlamı vardı, bu sözcük o zamanlar bugünkü Suriye'yi, ayrıca Filistin'i, Lübnan'ı, Ürdün'ü, yani 1831'de Mehmed Ali Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopardığı toprakları kapsayan bölgeyi tanımlıyordu. Bab-ı Âli'nin valilerinden, Makedonya asıllı Mehmed Ali Paşa, 1804'te dönemin Türk-lere ait Mısır'ında, Fransızlara karşı yapılan savaşta, Arnavut askerler arasında kendini göstermişti. İktidarı ele geçirmiş, Memluk ordusunu bozguna uğratmış ve güçlü bir devlet kurmuştu. Mehmed Ali Paşa gelecek kuşaklar tarafından,

judaica, no. 2 (4) içinde, 1999, s. 241. Aynı yazardan bkz. *Accuser pour convertir: du bon usage de l'accusation du crime rituel dans la Pologne à l'époque moderne*, ("Din Değiştirmek İçin Suçlamak: Çağdaş Dönemde Polonya'da Din Cinayetleri Suçlamasının Kuralları"), PUF, 2000.

* 13. yüzyılda kurulmuş ve Hristiyanlığın yoksulluğu gerektirdiğini ileri süren Fransisken tarikatının bir koludur, bu tarikatın keşişleri dilenerek dolaşır. (ç.n.)

3 1740'ta imzalanan Fransız Kapitülasyonlarına göre Fransız diplomatlarına Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Katolik din adamlarını "koruma" hakkı verilmiştir.

modern Mısır'ın kurucusu ve Arap milliyetçiliğinin öncüsü olarak tanınacaktı. Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, oğlu İbrahim Paşa'nın⁴ kumandasındaki orduların zaferi sayesinde, Osmanlı Devleti'nin egemenliğinden kurtulmayı başardıysa da, ele geçirdiği bölgedeki toplulukların ayaklanmasına engel olamamıştı. Olay cereyan ederken Avrupa, yani Fransa, İngiltere, Rusya ve Avusturya önceleri tepki göstermemişlerdi. Bundan cesaret alan Bab-ı Âli, 1839'da, başkaldıran valisine karşı yeniden savaş açmış, bu savaşta da Mısır ordusu Türkleri yenmişti. Ancak Suriye sorunu yeniden gündeme gelince, Mehmed Ali Paşa'nın zaferi Batılıların saf değiştirmesine neden olmuştu. Avrupa, kendi arasındaki anlaşmazlıkların üstünü örtüp destek garantileri vererek İstanbul'u kısa sürede yatıştırır. Ancak bu geçici durum uzun sürmez; Fransa, Avrupalı müttefiklerinden ayrılarak Osmanlı egemenliğinde olmasına karşın Mısır'ın yanında yer aldığını bildirmekte gecikmez.

Ratti-Menton, Mehmed Ali Paşa işgalindeki Suriye'nin başkenti Şam'a geldiği sırada çatışmalar çıkırından çıkmıştır ve sadece bölge değil, tüm Avrupa savaş tehdidi altındadır. 1840 krizi, Thiers'i⁵ ekim ayında düşürecektir. Bu son derece gergin ortamda konsolos yardımcısının görevi de, bölgede Fransız etkisini güçlendirmek ve Mehmed Ali Paşa'ya, başkaldıran toplulukları bastırması için yardım etmektir.

Kırk iki yaşındaki Ratti-Menton'a, olaylarla baş edebilmesi için yirmi yıllık diplomasi deneyimi ancak yardımcı olabilmektedir. Diplomatın, Şam Hadisesi'ne bulaşmadan önce, Heinrich Heine'nin bir makalesindeki bir ima dışında Yahudilere düşman olduğunu düşündürecek bir şey yoktur. Peder Thomas'ın kaybolmasından sonra soruşturmaya yeni başlamıştır ki hemen itirazlara girer. Kendisine rüşvet teklif edildiğini ve soruşturmaya engel olunmaya çalışıldığını ilan eder: Yahudi=para=rüşvet⁶ denklemi gibi Yahudi karşıtı önyargılardan yararlanabilecekken, kendini Yahudilerin özgürlüğünden yana gösterir. Fransa'nın çıkarlarına hizmet ettiğinden emindir, hızlı bir terfi beklemektedir. Politik notları⁶ okunduğunda terfi olma isteği en önemli motivasyonu olarak belirir. Her halükârda kendine Yahudi mahallesindeki evlere girme yetkisi verip ev sakinlerini tutuklar. Hiçbir sonuca varmayan sorgulamalar sürüp gider. Aziz papazın katillerinin yakalanmasına yardım ederse serbest bırakılma sözü verilen Müslüman

?

4 "Sultana ettiği bağlılık yemini, Türk ordularına karşı savaşmasına, İstanbul'u fethetme tehditleri savurmasına ve fiilen kendisine bağlı geniş topraklarda bağımsızlığını ilan etmesine engel olamadı." Frankel, *a.g.y.*, s. 18-19.

* Dönemin Fransa başbakanı. (ç.n.)

5 Bkz. Hebey, *a.g.y.*, s. 150.

6 Frankel, *a.g.y.*, s. 57.

bir mahkûma “şüphelileri” teşhis ettirir. Sorguları dayak izler. İşkence gören mahkûmlar hemen itiraf etmeye koyulurlar. Kısa süre sonra cemaatin önde gelenlerinden genç-yaşlı, hahamıyla, tüccarıyla yirmi kişi hapse atılır. Aralarından ikisi, haber Avrupa’ya ulaştığı sırada, ışkenceye dayanamayarak ölmüştür.

Gecikmiş Bir Başlangıç

21 Şubat tarihli *Le Sémaphore de Marseille* gazetesi, Peder Thomas’ın kaybolduğunu ve Yahudi ailelerin zan altında kaldıklarını bildiren küçük bir haber yayımlar. Aynı gün Şam’daki Yahudiler başlarına geleni anlatan, yardım isteyen İbranice bir mektubu İstanbul’daki cemaat liderlerine yollarlar. Bu liderler yirmi yıl sonra *Doğu’nun Rothschild’leri* diye anılacak olan Camondo ailesi ve akrabaları Fua ailesinden başkası değildir. Görünen o ki, Şam’daki Yahudiler diğer ülkelerdeki dindaşlarına haber vermek için üç hafta beklemişlerdir. İstanbul’dan yardım istemelerinden bir hafta sonra da aynı mektupları, İtalyanca açıklamalar da ekleyerek Viyana, Napoli ve Londra’daki Rothschild Bankası sorumlularına gönderirler.

Paris’te James de Rothschild’e ise haber, başka bir kaynaktan ulaşır. Amsterdamlı Ortodoks haham Hirsch Lehren’den bir mektup alır. Hahamın Yakındoğu’yla bağlantısı vardır, zira Kudüs’teki⁷ dindar Yahudilere verilen sada-ka *haluka*’yı toplamakla görevlidir; Şam’daki cemaate, Avrupa’daki dindaşlarına haber vermekte bunca gecikmelerinin kendisini şaşırttığını söyleyen bir mektup göndermiştir. Kendisinin bile bu olaydan 18 Mart’ta, yani Peder Thomas’ın kaybolmasından tam yedi hafta sonra haberi olmuştur. Hirsch Lehren, James de Rothschild’e yazdığı zaman, Hollanda Dışişleri Bakanı’na da olaya müdahale etmesi için bir mektup yazar. Bir hafta sonra, James’e postayla yanıt göndermesi için yalvaran ısrarcı bir mektup daha yollar. Ama sonuçta Paris’te martın sonuna kadar kimsenin kılı kıpırdamamıştır.

Crémieux’te tam bu noktada devreye girer. Fransız gazetelerinden açıklama ister, gerçekleri öğrenme zahmetine girmeden Şam haberlerini yayımladıkları ve ortaçağ karanlığına yaraşır iftiralar yankıladıkları için gazetelere dava açar. 7 Nisan’da *La Gazette des tribunaux*’da çıkan mektubu ertesi gün *Le Journal des Débats*’da* yeniden yayımlanacaktır. Mektup, Yahudilerin bu zırva söylen-tiler karşısında daha fazla sessiz kalamayacaklarını bildirmektedir. Crémieux,

⁷ Hirsch Lehren’in 1809’da kurduğu örgüt. İbranice adıyla *Hapekidim Vehaamarkelim* olarak tanınır. (Bkz. Frankel, *a.g.y.*, s. 81.)

* Duruşma Gazetesi. (ç.n.)

Fransa'nın en ünlü avukatlarından biridir o sırada. Daha çok sol görüşe yakındır, ancak gelenekçi konumuyla tanınan *La Gazette de France* hükümet tarafından tehdit edildiği zaman o gazeteyi savunmuştur. Crémieux sahne ışıklarını seven bir karakterdir; mesela Şam Hadisesi'nden bir yıl önce Racine'in *Andromaque* adlı piyesindeki Hermione rolüyle büyük ün kazanan Comédie Française'in genç oyuncusu Rachel'i, ücretini artırabilmek için açtığı davada savunmuştur.

Crémieux *La Gazette des tribunaux*'ya mektup yollamak için Yahudi kurumlarının resmi desteğine ihtiyaç duymayabilirdi, ancak olayların gidişatı, onun, James de Rothschild'le anlaşarak harekete geçtiğini düşündürüyor. Mektubunu "Fransa Yahudi *Consistoire*⁸ merkezi başkan yardımcısı" unvanını ekleyerek imzalamaya özen gösterir. Bu unvanına karşın Crémieux, Yahudilik konusunda geniş bir bilgiye sahip değildir, mektubunu iki yıldır James'in yanında çalışan genç oryantalist Albert Cohn'un yardımıyla kaleme almıştır. Kan tüketimini yasaklayan Yahudi kuralları hakkında onu bilgilendiren Cohn'dur. Suçlamalara karşı çıkabilmek için bu kuralları öğrenmesi gerekmiştir. Nisandan sonra Yakındoğu'dan gelen sayısız İbranice mektubun çevirisini yapan da Cohn olacaktır.

Unutmayalım ki Şam'dan gönderilen, İstanbul, Beyrut ve Amsterdam üzerinden gelen mektupların ilk alıcısı James'tir. İstanbul ya da Beyrut'taki cemaatin ileri gelenleri Paris'teki *Consistoire* merkezine ya da Londra'daki *Board of Deputies*'e değil, doğrudan Rothschild'lere başvurmuşlardır. 1840'ta, bu aile, Avrupa'daki Yahudi cemaati içinde zaten çok önemli rol oynamaktadır. Şam Hadisesi de zihinlerde ve kurumlardaki bu istisnai yerlerini daha da perçinleyecektir.

Şam olaylarıyla ilgili ilk ayrıntılı rapor 13 Mart'ta, *Le Sémaphore de Marseille*'de yayımlanır. Hemen ardından da *Times*, *Leipziger Allgemeine Zeitung* ve Paris'te *Le Journal des débats*'da ele alınır. 19. yüzyılın bu ilk yarısında gazetelerin özel muhabirleri yoktur. *Times* tarafından olay mahalline gönderilen bir tek gazetecinin habere ulaşması altı ay sürmüştür. Yakındoğu'da büyük gazetelerin bulunmaması nedeniyle *Le Sémaphore* gazetesi, *Sud* gazetesiyle birlikte haberin dramatize edilmesinde büyük rol oynar. Bu gazete, düzenli olarak yayımladığı, Mısır valisi hizmetindeki Fransızlarca, özellikle de Mehmed Ali Paşa'nın özel doktoru Clot Bey⁹ tarafından kaleme alınan ve Mehmed Ali Paşa'yı

8 *Consistoire*; Napoléon Yasalarıyla Yahudilere eşit haklar tanınmasından sonra Fransa'daki Yahudi azınlık tarafından kurulan laik kurum.

9 Antoine Barthélemy Clot, Mehmed Ali Paşa'nın ordu, denizcilik, endüstri, tarımcılık gibi konularda Mısır'ın çağdaşlaşması için görevlendirdiği Fransız uzmanlardan biridir. Tıp doktoru olarak Mısır ordusunun başcerrahı unvanıyla 1825'ten beri Mısır'dadır. Tıp okulumu, tıp ve eczacılık kütüphanesini kurar. Mehmed Ali Paşa, kolera salgınındaki büyük başarısını onurlandırmak için 1831'de, kendisine Clot Bey unvanını verir. Clot Bey tıpta büyük başarı elde eder. Mehmed Ali Paşa'nın, her alanda ülkesini ileri götürecek reformları düşünen parlak bir hükümdar olarak vermek istediği

öven makalelerle tanınırdı. *Le Sémaphore*'u Mehmed Ali Paşa'nın finanse ettiği söylentileri de dolaşırdı. Yine de olayın başlarında Ratti-Menton'un yakın çevresi, *Le Sémaphore* aracılığıyla Avrupa basınına bilgi veren başlıca, hatta tek kaynağı oluşturmaktadır. Bir Alman gazetesi, tamamen hayal ürünü olan Peder Thomas ve yardımcısının kurban edilme ritüellerini ve kurban kanının Yahudiler¹⁰ arasında paylaşılmasının tasvirlerini yayımlar. Mart ayı makaleleri henüz bu bilgilerin doğruluğunu sorgulamadıkları gibi, şüphelilerin ifadelerinin hangi koşullarda alındığına da değinmezler.

Paris-Londra Hattı

20 Nisan'da Crémieux Londra'ya gider. Ertesi gün de Sam'daki trajediyle ilgili olarak toplanan cemaatin temsilciler kurulu olan *Board of Deputies'in* toplantısına katılır. Bu toplantı tam bir olay olur çünkü İngiliz Yahudi elitlerinden, Rothschild ailesinin İngiliz dalının lideri Nathan'ın oğlu Baron Lionel de Rothschild, Sir Moses Montefiore, Isaac Lyon Goldsmid, oğlu Francis Goldsmid ve David Salomons gibi *Board*'un dışından da davetliler gelmiştir. Toplantı, Hahambaşı Salomon Herschel'in, *Board* üyelerini yüreklendiren ve hükümeti "Britanya'nın güç ve yetkisini bu denli asılsız ve haksız¹¹ olayları engellemek için kullanmaya" davet eden mektubunun okunmasıyla başlar. Mektup 2 Nisan tarihlidir, bu da *Board*'un¹² toplantısı düzenlenene kadar üç haftanın geçtiğini gösterir. Crémieux, o zaman toplantıdakilere Fransızca hitap ederek destek olmak istediğini bildirir ve *Consistoire*'ın, Doğu'daki dindaşlarına karşı yürütülen zulmü durdurma iradesinin teminatını verir.

Paris'teki *Consistoire*'ın da toplanması on gün sürer. Bu toplantıya sadece üyeler davetlidir. 30 Nisan'daki toplantıya altı kişi katılır. Crémieux, üyelerin karşısında davadaki son gelişmeleri anlatan bir rapor okur. *Consistoire* üyeleri Thiers'in nezdinde müdahale etme kararı vererek toplantıdan ayrılırlar.

Aynı gün Londra'da, Dışişleri Bakanı Lord Palmerston, *Board*'dan Sir Moses, Lionel de Rothschild ve Isaac Lyon Goldsmid'in aralarında bulunduğu bir heyeti kabul eder. Lord Palmerston onları iyi niyetine ikna eder. O dönemde Lord, Meh-

imajı Fransa ve Avrupa'ya yayar. 1840'ta Paris'te yayımlanan *Mısır Üzerine Genel Bir Bakış* gibi Mehmed Ali Paşa'yı öven yazılarıyla bu propagandaya alet olur.

10 *Leipziger Allgemeine Zeitung*, 22 Mart 1840.

* Britanya Yahudileri Temsilciler Kurulu (c.n.)

11 Britanya Yahudileri Temsilciler Kurulu arşivi, 21. özel toplantı, s. 104, Frankel, *a.g.y.*, s. 124.

12 Frankel, *a.g.y.*, s. 124.

med Ali Paşa'yı, Suriye'yi Osmanlı hükûmetine geri vermesi konusunda zorlayacak yandaşlar toplamakla uğraşmaktadır. Dışişleri bakanı için bu olay sadece Mısır valisi ve İstanbul arasındaki basit bir anlaşmazlık değildir. Palmerston da Şam'daki Yahudilerin uğradığı iftiradan etkilenmiştir. Ayrıca birkaç yıldır bölgedeki İngiliz gücünü artırmak için de Yahudileri desteklemektedir; bu konuyla ilgili olarak da 1839'da Kudüs'e gönderilen W.T. Young'a talimatlar vermiştir. W.T. Young, Kutsal Topraklar'da görevli ilk Batılı diplomattır. Fransızlar, geniş bir Katolik cemaatinin varlığı sayesinde Yakındoğu'da nüfuz sahibidirler. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun Rum-Ortodoks tebaası Rusların olaylara karışması için iyi bir bahanedir. Palmerston, Board temsilcilerine Bab-ı Âli'deki elçisi Lord Ponsonby'ye ve İskenderiye'deki Albay Hodges'a gerekli mektupları göndermeyi taahhüt eder. 5 Mayıs'tan itibaren Mısır'daki ve Osmanlı başkentindeki İngiliz diplomatlar Doğu cemaatlerinin maruz kaldığı zulmü durdurmak konusunda görüşmelere başlarlar. Ponsonby'den, Osmanlı hükûmetini, "bu vahşetin Hristiyan ve Avrupalı konsolosların kışkırtmasıyla işlendiği iddialarını araştırmak için derhal soruşturma açmaya davet etmesi [...]" istenir; "Majesteleri Kraliçe hükûmetinin bu iddialara inanması söz konusu olamaz."¹³

Bu sırada Paris'te Thiers, *Consistoire* tarafından gönderilen heyeti reddeder. Fransız başbakan, Osmanlılar üzerindeki başarısıyla İngiltere'yi zayıf düşüren Mısır'la iyi ilişkiler içinde olma gayretindedir. Başbakan aylar boyunca tutumunu değiştirmez. Palmerston'ın tersine, Yahudileri suçlayan iftira ve iftira sonrası gelen işkenceler kendisi için bir sorun yaratmamaktadır; bunu sadece Mısır valisiyle arasındaki ilişkileri bakımından siyasi koza dönüşebilecek bir fırsat olarak görür, Şam Hadisesi, Fransa'nın Mısır valisine verdiği desteği göstermek için kendisine bir bahane sağlar. Ancak, İngiltere'ye karşı düşmanca söylevlerini çoğaltmasına rağmen, hiç kuşkusuz ülkesini, Avrupa ulusları arasında gözden düşürecek askeri bir serüvene sürüklemek de istememektedir.

Thiers karşısındaki başarısız girişiminin ardından Crémieux, Şam'daki Avusturya konsolosunun hazırladığı, tutuklu Yahudilerin masumiyetini kanıtlayan raporu basına verir. Crémieux rapora şu mektubu eklemiştir: "Bu karanlık olayın bambaşka bir gözle görülmesini sağlayacak elimizdeki resmi belgelerin asıllarını bugüne kadar yayına vermekten kaçındık. Tüm bu belgeler ve şahsi mektuplar Konsey başkanının elindedir. Fransız hükûmetinin bu korkunç olayı esaslı biçimde ele almasını talep ediyoruz. Avusturya, Saksonya ve İngiltere, Avrupa hükûmetlerinin müdahalesinin önemini anladılar; bu olay dini zulmün

13 Palmerston'dan Ponsonby'ye mektup (21, no. 62), Yabancı Bürosu, 78/389, s. 116-117, Frankel, a.g.y., s. 128.

hortlaması, ortaçağdaki suçlamaların ve işkencelerin yeniden ortaya çıkmasıdır. İlk önce en zayıf azınlığa saldırıyorlar, peki hurafeler ve intikamları nereden son bulacak? Fransa, bu konuda diğer uygar Avrupalı toplumların gerisinde kalmaz. Doğu'da Hristiyanlık dinine ait tüm kurumların hamisi Fransa, bu kurumlardan birinin başkanı öldürülse, onurun ve bu cinayet sanıklarının yasamlarının bekçisi kesilir. Sanıklar hangi ulustan olursa olsun hüküm meşruiyet kazanana kadar onlara koruyuculuk yapması gereken ülke Fransa'dır."¹⁴

Crémieux, aynı mektupta, Fransa hükümeti iddiaları yalanlamaktan imtina ettiği için Fransa konsolosunu suçlayacak kadar ileri gider: "Biz dışişleri görevlilerimizi, gerekirse işkence sırasında sanıkların yanına girerek onları koruyan kişiler olarak görmeye alıştık, iğrenç işkenceleri ve acınacak muhbirlikleri kışkırtan engizisyoncular olarak¹⁵ değil." Milletvekillerinin karşısında dindaşlarının başlarına gelenlerden pek söz etmeyen Achille Fould¹⁶ da Crémieux'ye uyar ve Thiers'i sıkıştırır: "Konsolosun görevi bu din adamının başına ne geldiğini araştırmaktır. Eğer bu araştırma, dürüst, güvenilir bir soruşturma ile sınırlı kalsaydı, soruşturmanın gidişatını şikâyet etmek için buraya kadar gelmezdim, ancak bu cinayet fırsat bilindi ve sadece bir kişi ya da bir aile değil, tüm bir ulus zan altında bırakıldı. [...] Olay, bir din adamının kayboluşunu fırsat bilerek tacize teşvik etmekte. Fransa konsolosu işkencelere neden oldu."¹⁷ Konsey başkanı işkencelerin ardından birçok kişinin öldüğünü de hatırlatır. Ancak Thiers eleştiriye hiç gelemezdi. Aniden öfkelenir, Şam'daki konsolos yardımcısı aracılığıyla hükümete karşı yapılan eleştiriler onu resmen deliye döndürür. 2 Haziran'da yanıtını verir: "Siz Yahudiler adına hak iddia ediyorsunuz, ben de tüm görevlerini onur ve sadakatle¹⁸ yerine getirmiş bir Fransız adına hak iddia ediyorum." Son söz söylenmiştir. Fransız hükümeti Şam'da eziyet görenlerin lehine bir hareketi desteklemeyecektir.

Amaç: Davanın Yeniden Açılması

16 Mayıs'ta Crémieux yeni bir dava için gerekirse işlerini askıya alıp Şam'a gitmeye hazır olduğunu açıkça bildirir. Bunun ardından, Avrupa'nın ve Yakındoğu'nun

14 *La Gazette des tribunaux*, 7 Mayıs 1840, alıntılan: Amson, *L'oublié de la gloire* ("Zaferin Unutulmuşu"), s. 130.

15 A.y.

16 Achille Fould (1800-1867): Yahudi kökenli bankacı. Politik kariyer yapmış, maliye bakanı olmuştur.

17 *Le Moniteur*, 3 Haziran 1840, Amson, *ag.y.*, s. 131.

18 A.y.

dört bir yanındaki, davanın gidişatından endişelenen herkes olay yerine bir heyet gönderme telaşı içine girer. Avusturya'nın Mısır başkonsolosu 5 Mayıs'ta Viyana'daki Salomon de Rothschild'e, becerikli bir avukat bulmasını ve olay yerine göndermesini isteyen bir mektup yazar. 26 Mayıs'ta Board, İngiliz konsolosun da Doğu'ya¹⁹ "resmi yetkili" gönderme önerisinde bulunduğunu kaydeder. Meclis'teki 2 Haziran tartışmasının ardından Paris'ten de Nathanaël de Rothschild,²⁰ Londra'daki kardeşlerine şunları yazar: "Şam'daki Yahudilerin davası burada halen büyük ses getiriyor. Hangi dinden olursa olsun bir cemaate eziyet etmenin bu devirde, cezasız kalmayacağını insanlara bir kez daha göstermek gerek. Sevgili Rob [Lionel] harekete geçmelisin ve zaman kaybetmeden Crémieux'yü²¹ olay yerine göndermek için gereken parayı bulmalısın." Haziran başında, Paris'e ulaşan raporlara göre davanın yeniden açılması gündeme gelmiştir. Mısır'daki Fransız konsolosunun karşı çıkmasına rağmen, Mehmed Ali Paşa yeniden dava açılmasını kabul etmiştir.

Şam'a gitme inisiyatifi her halükârda Fransız tarafına aittir. Fransa'da yaşayan bir İngiliz olarak Nathanaël de Rothschild olayın gayet bilincinde bir tavırla şunları yazar: "Sana katılıyorum, Paris'teki dostlarım daha en başta hevesli olduklarını gösterdiler; ancak siz Londra'lı 'gentleman'ler en ufak bir tepki göstermediniz. Benim hiçbir zaman dini tartışmalara girmeyi sevmediğimi bilirsin. Ancak Fransız başbakanın Meclis'te, Yahudilerin ibadetlerini yerine getirirken, Hristiyan kanı elde etmek için cinayet işlediklerini söylemesi bende şok etkisi yarattı, çünkü resmen iftira bu. Damarlarında Yahudi kanı dolaşan herkes bu iftirayı çürütmek ve bunun yalan yanlış olduğunu göstermek için çaba harcamalıdır. Bana kalırsa zanlıları ortaya çıkarmanın tek yolu Crémieux'yü, onu dengeleyecek serinkanlı bir İngiliz eşliğinde Şam'a göndermektir."²² Peki, Rothschild'lerin Crémieux'nün karakterinde fark ettikleri aşırı duygusallık ve saflığı dizginleyecek bu akli başında kişi kim olabilirdi? Bu görev Londra'da eskiden belediye başkanlığı ve Doğu'ya birçok yolculuk yapmış olan akrabaları Moses Montefiore için biçilmiş kaftan değil miydi?

5 Haziran'da *Consistoire*, Moses Montefiore'ye Adolphe Crémieux'nün en kısa sürede Mısır'a gideceğini bildiren bir mektup yazar. Mektup, Sir Moses'ın,

19 Frankel, *a.g.y.*, s. 215.

20 Nathanaël (1812-1870) Nathan de Rothschild'in (1777-1836) oğlu, James'in ağabeyi ve ailesinin İngiliz kolunun başkanıdır. "Nathanaël, 1830'dan sonra zamanının çoğunu Londra yerine Paris'te geçirdi. Amcası James'le yakın ilişkileri vardı [...]. 1842'de onun kızıyla evlendi." Anna Muhlstein, *James de Rothschild*, Gallimard, 1981, s. 12.

21 Nathanaël de Rothschild, Londra, 2 Haziran 1840, Nathanaël de Rothschild arşivi, Londra, alıntılan: Frankel, *a.g.y.*, s. 216.

22 Nathanaël de Rothschild, Londra, 12 Haziran 1840. *a.g.y.*, s. 216.

Crémieux'ye eşlik etmesi için üstü kapalı bir davet içermektedir. Bankacı Montefiore'nin bu işe karışmasına karar veren, James'in yeğeni Nathanaël'in temsil ettiği Rothschild ailesinin İngiliz koludur. Crémieux, Mısır yolculuğu sırasında tuttuğu günlükte bundan söz eder: "Bay Nathanaël de Rothschild, Sir Moses Montefiore'den benimle birlikte gelmesini istedi. Sir Moses'ı tanıımıyordum, sadece çok zengin olduğunu ve Doğu'yu iyi tanıdığını biliyordum. İki nedenden dolayı bu teklifi olumlu karşıladım: 1) Yol arkadaşı olarak ülkeyi iyi tanıyan, çok ince ayrıntıları bile veren biriyle birlikte olmaktan çok memnundum, ayrıca parayla ilgili her şeyi, harcamaları o üstlenecekti. 2) İngiltere, Şam'daki korkunç iftiranın yargılanması sırasında o kadar büyük ve o kadar insancıl davranmıştı ki, hükümetinin de Paşa karşısında önemli bir etkisi olabilecekti. Sir Moses'a, bir mektup Rothschild'ten [James], bir mektup da *Consistoire* merkezinden²³ götüreerek İngiltere'ye gittim."

Crémieux Londra'ya yeniden gider, 12-15 Haziran arası *Board*'un iki toplantısına katılır. Bu toplantılarda Sir Moses'a yolculuğa katılma teklifinin resmi olarak yapılması kararı verilir. Olası danışmanların masraflarını karşılamak için bir kampanya düzenlenir. Ancak Montefiore hemen karar vermez. Zaten genelde de aceleci davranan biri değildir. Tekliflerin yoğunlaşmasını ve durumun daha da dramatik hale gelmesini bekler. Nathanaël de Rothschild, Moses Montefiore hakkında "davranışlarına resmiyet katarak ve kurallara uymaya özen gösterek, kendini pek değerliymişçesine sergilemeye meraklı olduğu anlaşıyordu,"²⁴ diye yazmıştı.

Crémieux de az kendini beğenmiş biri değildi aslında. Ancak daha içtendi ve kendini denetlemekte pek başarılı değildi. Birbirleriyle geçinebilecek gibi görünmüyorlardı. Crémieux için beklenmeyen yeni bir durum da rekabetlerini artıracaktı: Yolculuğun masraflarını üstlenenler, özellikle Rothschild'ler, heyetin yönetimini Moses Montefiore'ye vermişlerdi. Hazırlıksız yakalanan Crémieux önce buna karşı çıktı, hatta gitmemekle tehdit etti, ancak bu davaya kendisini o kadar adamıştı ki vazgeçemedi. Günlüğünde şöyle yazıyordu: "Yolculuğumdan bir önceki gece Paris'te Sir Moses ve Lady Montefiore'yle akşam yemeği yedik. Önce Bay Anselme'le²⁵ görüştük, ardından Sir Moses'la ikimiz konuştuk; Sir Moses'dan hiç hoşlanmadım. Anladım ki maalesef başrol yol arkadaşına verilip bana da yardımcı rol biçilmektedir. Sir Moses zengin, Rothschild ailesiyle de çok

23 Adolphe Crémieux, *Journal de voyage en Egypte* ("Mısır yolculuğu seyir defteri"), Ulusal Arşiv, AN 369 AP/1, s. 1.

24 Frankel, *a.g.y.*, s. 217.

25 Anselme-Salomon de Rothschild (1803-1874): James'in ağabeyi, ailenin Viyana kolunun temsilcisi.

yakın, daha ne olsun. Bu yeni karar yüzünden nasıl kırılmış olacağımı Bay Anselme dün bile anlamadı. Ancak artık hiçbir şey bu yolculuğa katılmama engel olamaz ne yazık ki. 'Nihayet ikinizden birinin yönetimi eline alması gerek,' dedi Anselme, 'Aslında, Sir Moses da sizin gibi Yahudi temsilcilerinden biridir ancak sizden bir üstünlüğü var: İngiliz hükümetini de temsil ediyor, size ne kadar ters gelse de²⁶ anlaşılmadığınız bir konu olduğunda kararı ona bırakmak zorunda olacaksınız.'"

Rothschild'ler Montefiore'yi seçerek İngiltere'nin yetki ve koruması altındaki bu misyonu çifte güvenceye almış olurlar. Ayrıca Sir Moses, ateşli hukukçunun, *Consistoire* ve Rothschild'lerin kontrol edemedikleri hamlelerini engelleyemese de en azından dizginleyebilecekti. Crémieux, *Consistoire* üyelerinin çelişkili ifadelerinden bunu çok iyi kavramıştır: "Pazartesi sabahı yapılan Komite toplantısında gördüm ki, Şam'da adaletin sağlanmasının şiddetle arzu edilmesinin yanı sıra, Fransa Yahudilerinin kaderinin cüretkâr bir hamle yüzünden tehlikeye atılmasından korkulmaktadır."²⁷ Crémieux'nün en büyük rakipleri Fransızların Şam'daki temsilcileri ve Thiers'in ta kendisiydi. "Benim konumumun hassasiyeti, Sayın Thiers'in bu davaya politika karıştırmış olmasından kaynaklanıyor; Belçika, Hollanda ve Sardunya dışında birçok ulusun başkonsolosları davanın yeniden gözden geçirilmesini istedi, ancak Fransa buna ınatla karşı çıktı. Yine de Sayın Ratti-Menton en ağır suçlamalarla karşı karşıya kaldı. [...] Sayın Thiers, kendisine zararı olmayanları da harcadı, altı milyon Musevi adına haklarını arayan Paris Musevilerine saygısızlık etti. Sayın Thiers sefil bir davranış sergiledi, iktidara gelmesini bu kadar istemiş olan ben, şimdi iktidardan düşmesini çok daha fazla istiyorum, son seçimlerde onun için ne büyük hevesle çalıştıysam, şimdi aynı hevesle muhalefet ederim."²⁸ Davanın yeniden açılması talebi, adli hatalar, devlet uğruna kişinin feda edilmesi, Yahudi bir günah keçisi, işte tüm bu etmenler 19. yüzyılın sonunda Fransa'da kamuoyunu bölecek olan Dreyfus Davası'nın habercileri olarak karşımızdadır.

Crémieux'nün hayal kırıklıkları bitmek bilmez: "Fransa hükümetinin rızası olmadan hiçbir şekilde Mehmed Ali Paşa'nın davayı yeniden açmasını sağlayamayacağımızı anladık, Bay Thiers'e boşu boşuna yalvardım. Şam'daki Fransız yetkililerin kınanmayacağına dair şeref sözü verdim. Onlara yöneltilen suçlamalar doğruysa bile, tüm dünyanın önünde onlara iftira edildiğini söylerim. Ancak Thiers acımasız biri, hatta yüzüme karşı şunları bile söyledi: 'Bu insanlar

26 Crémieux, *a.g.y.*, s. 2.

27 *A.g.y.*, s. 3.

28 *A.g.y.*, s. 3-4.

suçludur, bir rahibin kanını istediler, Doğulu Yahudilerin fanatizminin nerelere varacağını bilemezsiniz ve böyle bir cinayet²⁹ de ilk defa işlenmiyor!” Crémieux bir an için bile olsa Fransız Konsey başkanının, politikasına inandırıcılık katmak için halkın karşısında dini cinayet suçlamalarına inanıyor gibi gözüktüğünü anlasaydı, gerçeği olduğu gibi kabul etmek zorunda kalacaktı. Basın karşısında yaptığı gibi Thiers’e olan öfkesini de gösterebilirdi. Ancak asıl söyleyeceklerini gazetelere sakladı ve bastırdığı duygularıyla birlikte Mısır’a doğru gitmek üzere gemiye bindi.

13 Temmuz 1840’ta, Peder Thomas’ın ölümünden beş ay sonra, Crémieux ve Sir Moses yönetimindeki heyet İskenderiye’ye gitmek üzere Paris’ten ayrılır. Artık her biri kendi “takımını” kurmuştur. Önce eşlerden söz edelim; Crémieux, Amélie’nin kendisiyle gelmesinden memnundur. “Kararımızı verdiğimiz anda, Amélie benimle birlikte gelmek istedi, onun bu isteğine karşı çıkmadım. Eşimin yanımdaki varlığı yolculuktaki³⁰ tüm sıkıntıları ortadan kaldıracaktır.” Montefiore’ye gelince, o da Judith’siz bir Kudüs yolculuğu düşünemez. Lady Montefiore, Doğu’ya yaptığı neredeyse her yolculukta kocasına eşlik etmiştir ve bu seyahatlerde tuttıkları seyir defterini, *Diaries of Sir Moses et Lady Montefiore*’yi³¹ birlikte imzalamışlardır. Çiftin seyir defteri karı kocanın karşılıklı inceliklerini, birbirlerine duydukları şefkati sergiler. Montefiore’nin, “*my dearest Jud*” diye andığı Lady Judith’e danışmadan hiçbir karar almadığı görülür. Crémieux ise sevgili Amélie’sinin rahat etmesi için elinden geleni yapar ve sevgi işaretlerini sergiler.³² Eşler hizmetçileriyle birlikte gelmiş, her çift kendi doktorunu da getirmiştir, ancak Crémieux’nün doktoru Doğu’yu kırıp geçiren bir kolera söylen-tisinden paniğe kapılarak, Marsilya’ya bile varmadan geri döner. Montefiore’ye ayrıca Crémieux’nün hiç hoşlanmadığı bir hukukçu ve Protestan bir hayırsever de eşlik etmektedir. Ve en önemlisi, iki çiftin de yanında birer Doğubilimleri öğrencisi vardır. Salomon Munk, Crémieux’yle birlikte gitmek için elyazmalarını tasnif etmekte olduğu Fransız Kraliyet Kütüphanesi’nden izin almıştır. Mısır’daki bir araştırma gezisinden yeni dönmüş olan Louis Loewe ise, Montefiore’lere eşlik etmektedir. Paris’te kalan, Doğu uygarlıkları ve dilleri uzmanı Albert Cohn da

29 A.g.y., s. 4.

30 A.g.y., s. 1.

31 Louis Loewe tarafından 1890’da Londra’da yayımlandı. Louis Loewe metinde bolca bulunan yazım ve İngilizce yanlışlarını düzeltmiştir. Bunu yaparken de herhalde gözüne hoş görünmeyen bölümleri silmiş olmalı; bu bölümler, asıl tadı veren detaylar bugün yok ve aslına ihanet ediyor. Çocuğu olmayan bu çiftin mirasçısı Montefiore-Sebbag’ın isteği üzerine özgün metinler yakılmıştı. Sadece birkaç defter korunmuştu. Bu defterlerde de 1840 Mısır yolculuğundan bölümler bulunuyordu.

32 Bkz. Hukukçunun Mektupları, *Papiers Crémieux*, Archives nationales de France, AN 369 AP.

çok önemsemediği bu yolculuk konusunda James de Rothschild'in danışmanlığını üstlenmiştir.

15 Temmuz'da, bu tuhaf grubun yola çıkmasından iki gün sonra, İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya, Mehmed Ali Paşa'yı Osmanlı toprakları olan Suriye, Arabistan ve Girit'i geri vermeye zorlayacak, Osmanlı İmparatorluğu lehine bir anlaşma imzalayacaktı. Fransa tek başına kalmıştı. 19 Temmuz'da bu dört ülkenin konsolosları Mısır valisine bir nota gönderir: "İtiraz ettiğiniz takdirde, zorlayıcı önlemler alınacak ve her tür direnişi basturmak ve anında yok etmek için gerekirse güç kullanılacaktır."³³ Avrupa ve Yakındoğu'da böyle bir kriz yaşanırken bu kadar dışlanan Fransa nasıl davranacaktı? Diğer dört güce karşı savaşa mı girecekti?

İşte bu önemdeki soruların ağırlığı altındaki bir havada Crémieux-Montefiore heyeti 4 Ağustos'ta İskenderiye'ye varır. Atmosferdeki gerginlik geçmemiştir. Heyetin eylemi, Mehmed Ali Paşa, Adolphe Thiers ve Lord Palmerston arasında neredeyse kişisel savaşa dönüşen çatışma yüzünden felce uğramıştır. Uğursuz bir poker partisinin oyuncularını gibi, Mısırlı paşa, Fransız başbakan ve Britanya dışişleri bakanı oyundaki bahsi artırmaktadırlar.³⁴ Mehmed Ali Paşa bu Avrupalı Yahudi temsilcileri kabul eder, ancak aklı sanki başka yerde, kafası meşgul, kendisi mesafeli, neredeyse melankoliye kapılmış gibidir. Mısır valisi, kan cinayeti davasından yarar sağlayabileceği anı kaçırmış olduğunu artık kavramıştır. Avusturya ve İngiltere filosu Mısır sularındadır ve kendisini tehdit etmektedir. Dolayısıyla Mehmed Ali Paşa'nın bu kan iftirasıyla ilgilenecek istahı yoktur. Adolphe Crémieux, Moses Montefiore, Salomon Munk ve Louis Loewe yazın sıcağında hiç de misafirperver olmayan İskenderiye'de ne beklediklerini bilmez olmuşlardır. Onları uzaktan destekleyen James de Rothschild ve Cohn'un kendilerine hiçbir yardımı dokunmamaktadır. Hiçbirinin bu beklenmedik durum karşısında kendilerine yol gösterecek bir rehberi yoktur. Orada ve kayıp gibidir kaderini arayan bu altı kişi.

Crémieux ve Montefiore davanın yeniden açılmasını sağlayamayacaklardı. Ancak bu uzun deniz yolculukları boşa gitmiş olmayacaktı, çünkü Mehmed Ali Paşa, Şam Hadisesi tutuklularını masum olduklarını ilan etmeden serbest bırakacaktı. Dönüş yolunda, Montefiore ve Crémieux'yü dindashları alkışlamaya gelecekti. Montefiore, padişahın dini cinayetlerin asılsız olduğunu bildiren bir ferman imzalayacağı İstanbul'da mola verecekti.

33 Alexandre Dumas, *Louis-Philippe*, Orban, 1981, s. 328-329, Amson, a.g.y., s. 135.

34 Frankel, a.g.y., s. 333.

İKİNCİ BÖLÜM

KENDİLERİNE KADER ÇİZEN ÜÇ ORYANTALİST

"Fransız filantroplardan farklı değillerdir. Dine gelince rasyonalist, politikaya gelince dünya vatandaşı olmak isterler. Etik alanda erdemli kişilerdir, kendilerinden çok şey isterler, başkalarına karşı hoşgörülüdürler."

Heinrich Heine

Şam Hadisesi için bir araya gelmeden önce, üç oryantalist bilginin izlemiş olduğu yollar şaşırtıcı derecede birbirine benzer. Üçünün de anadili Almancadır. Üçü de 19. yüzyılın başında, Prusya ve Avusturya Yahudilerinin henüz özgürlüklerini kazanmadıkları bir dönemde Orta Avrupa'da doğmuştur. Üçü de reformcu Yahudi din adamlarının genel toplum içinde var olmaya çalıştıkları dönemde, Berlin ya da Viyana'da okumuşlardır. Üçü de üniversitede kariyer şansları engellendiği için Ren Nehri'nin öte yanında edindikleri bilgileri kullanmak üzere, Paris ya da Londra'ya göç etme kararı almıştır.

Yahudiliğin Yeniden Doğuşu

Salomon Munk ve Louis Loewe, Breslau (Vroklav) yakınlarında, Prusya Silezyası'nda, biri 1803'te, diğeri de 1806'da doğmuştur. Günümüzde Polonya sınırları içindeki Breslau'da getto duvarları 1807'de Napoléon'un emriyle yıkılmıştır. Yüzyıllardır dini takvim ritminde, içe dönük bir biçimde yaşayan cemaatin günlük hayatı değişmiştir. Yahudilik reformunun öncülerinden biri ve 1835'te *Wissenschaftliche Zeitschrift für jüdische Theologie*'yi (Yahudi Dininin Bilimsel Dergisi) kuracak olan Haham Abraham Geiger (1810-1874) de Breslau kentinde dünyaya gelmiştir. Bu kent 1846'da reformcu hahamların meclis toplantısına da ev sahip-

liği yapacaktır. Albert Cohn'a gelince, o da Napoléon savaşlarından sonra Avrupa haritasının Viyana Kongresi'nde yeniden çizildiği 1814'te, Viyana'ya altmış kilometre uzaklıktaki Presburg'da (Bratislava) dünyaya gelmiştir. Haham Moses Sofer (1762-1839) Presburg'da katı bir ortodoks hareket başlatmış, "Her yenilik Tevrat'ın¹ düşmanıdır," diyerek Yahudi Aydınlanması hareketi *Haskala*'ya karşı bir *yeshiva*² kurmuştur. Moses Sofer'in etkisiyle, Presburg sofuluk yuvalarından biri olmuştur.

19. yüzyılda, Presburg ve Breslau gerek dinsel gerek laik akımların yeşerdiği önemli kentlerdi. Modern Yahudiliğin temellerini atan Moses Mendelssohn'un (1729-1786) 1783'te yazdığı, modern Yahudilerin Protestan Almanya'da kendi inançlarını inkâr etmeden çağdaşça yaşayabileceklerini anlattığı, *Jérusalem ou pouvoir religieux et judaïsme* (Kudüs ya da Dini İktidar ve Yahudilik) adlı yapıtında ele alınan büyük sorunlar buralarda tartışılırdı. Hannah Arendt, "Mendelssohn'un Yahudiliği bırakmak zorunda kalmadan çevresindeki yabancı dünyaya asimile olabildiğini" yazar. "Bu aldatici dönemde, sadece köhne 'ön-yargılardan' kurtulmanın ve düşünmeyi öğrenmenin³ yeterli olacağı sanılmıştır" diye de ekler. Alman Yahudilerin asimile olmasına öncülük eden 18. yüzyıl sonunun bu parlak filozofu, aklın inancı yeniden canlandırabileceğini savunmuştu. Mendelssohn, Almanya'da Aydınlanma dönemi felsefecilerinin temsilcisi olarak görüldü, "vatandaşlık haklarına sahip olmamak ona çok da ağır gelmiyordu."⁴ Birçok denemenin de yazarı olan Mendelssohn dindaşlarını Almanca konuşmaya özendirdi ve Pentatök'ü* İbranice harflerle Almancaya çevirdi. David Friedländer⁵ (1750-1834), Ben David ve Berlin'in önemli kişilerinden Veitel gibi entelektüellerle birlikte *Haskala*'nın ilk kuşağının en ünlü temsilcisi oldu.

Büyük Friedrich dönemi Prusyası'nda, Yahudi elitler, asimile olmak için, ras-yonel düşünmeyi öğrenmenin ve "bağnazlıklarından" vazgeçmenin yeterli olacağını sandılar. Alman kültürünü öğrenmeleri, Yahudilerin bu topluma entegre olmalarını sağlayacaktı. Asimile olmak istiyorlardı, ancak Almanya, özgürlüğün vatandaşlık haklarının elde edilmesiyle kazanıldığı Fransa'dan farklıydı. Konu

1 Dominique Bourel'den alıntı, Moses Sofer'in Mendelssohn'a karşı duyduğu ezeli nefreti anımsatır: "Vasiyetinde çocuklarına Mendelssohn'un öğrencileriyle bile aynı sokakta oturmasını yazar." *Moses Mendelssohn*, Gallimard, 2004, s. 40.

2 Yahudi dini üzerine çalışılan okul.

3 Hannah Arendt'ten alıntı, *Rahel Varnhagen, La vie d'une juive allemande à l'époque du romantisme* ("Romantizm Devrinde Bir Alman Yahudinin Yaşamı"), Pocket, 1994, s. 46.

4 A.g.y., s. 47.

* Eski Ahit'in ilk beş kitabı. (ç.n.)

5 Friedländer, Isaac Itzig'le birlikte Berlin'de Yahudi ve Hristiyan öğretmenlerin ders verdiği bağımsız bir okul kurdu. Bu okul on yılda Ortodoks çevrelerin karşı çıkmalarına rağmen yaklaşık altı yüz öğrenci yetiştirdi. Bkz. Cyril Buffet, *Berlin*, Fayard, 1993, s. 115.

Almanlarca politik ya da hukuki açıdan ele alınmıyordu. Mendelssohn, "ibadetlerini en asil şekilde yerine getirebilme özgürlüğünden" yararlanabiliyorlardı diye yazar Yahudiler için ve şunları ekler: "Sanat ve bilim dalları gelişt, akılcı düşünce o kadar yaygınlaştı ki bu düşüncenin etkileri, bu devletlerde⁶ yaşayan en yoksullara dek ulaştı."

Buna karşın, Aydınlanmacı olduğunu iddia eden bu devlette 1716'da yürürlüğe giren ticaret loncaları yönetmeliğı Yahudileri zanlı addediyor ve loncalara girmelerini yasaklıyordu. Bu düzenleme 1802'ye kadar yürürlükte kaldı. 1730'da kabul edilen yeni bir içtüzüğe göre de Yahudilerin finans ve zanaat dışında bir sektörde çalışmaları yasaklanmıştı. Mendelssohn'un deyiimiyle Yahudiler "eksik vatandaş" olmakla yetinmeliydiler; olsa olsa "entelekt ve sanat Almanyası'nın" bu ünlü Yahudi düşünürü⁷ duyduğu saygıyı paylaşabilirlerdi. Aynı düzenleme Berlin'deki Yahudi ailelerin sayısının yüzü geçemeyeceğı koşuluunu öne sürüyordu. Ancak 1750'de bu sayı iki binden de fazlaydı; Büyük Friedrich Yahudi haklarına yeni kısıtlamalar getirdi. Yüzyılın sonunda Berlin'de üç binden fazla Yahudi bulunuyordu, bu da nüfusun⁸ %2'sini oluşturunuyordu. 1812'de Yahudilere vatandaşlık hakları verildi. Ancak yönetici, asker ve hukukçu olarak çalışma yasağı süregitti. Hukuksal açıdan ortam hiç elverişli olmamasına rağmen Yahudi hanımların Prusya başkentindeki salonları dolup taşmaya bir süre dana devam etti.

Prusya ordusunun Valmy'deki yenilgisi, Büyük Friedrich dönemi sonunda zayıflayan devlet ve Napoléon ordularının Prusya'ya girişı, kısmen Fransız kültürünün etkisine karşı henüz yeni doğmuş olan vatansever hareketi güçlendirmiştir. Ardından verimli entelektüel düşüncenin toprağını oluşturmak üzere (1810'da) Berlin Üniversitesi kurulur. Bu kuruluşun fikir babası Wilhelm von Humboldt projesini şu sözlerle sunar: "Yabancı bir yönetim ve yabancı bir dilin Almanya'da egemen olduğı bu dönemde, Alman biliminin özgürce barınacağı bir yer neredeyse kalmadı; bir yer açmak ve artık nereye sığınacağını⁹ bilemeyen yetenekli kişileri buraya davet etmek gerekir." Humboldt'un kendisi de, "güçlü ve güvenilir bir Alman zihniyeti" oluşturan eğitimden yana olan Fichte'nin düşüncelerinden etkilenmiştir. Humbolt, Berlin Fransız askerlerinin işgali altındayken, 1808-1809 arasında bu kentte verdiği *Alman Ulusuna Nutuk*'larında bu düşüncelerini dile getirir. Humboldt'un milliyetçiliğı, Fran-

6 Arendt, *ag.y.*, s. 46-47.

7 "Almanya'nın tüm entelektüel yaşamının temsilcisi aydınlanmacılar olduğı için sadece onlara asimile olunabildiğı dönemde, toplumsal ilerleme kesinlikle Yahudilere bırakılamazdı. Kabul edilmenin tek koşulu vardı, en ufak bir tarihi zorlamayla insan aklının engellenmediğı zamanda edilmemesi hiç de zor olmayan kültür şansı", Arendt, *ag.y.*, s. 46.

8 Buffet, *ag.y.*, s. 11.

9 E. Lavissee, *Etude sur l'histoire du Prusse*, ("Prusya Tarihi Üzerine Araştırma"), Hachette, 1879.

sızca ve Latincenin egemenliği karşısında Almancayı dayatmaya çalışan Alman yazarlar kadar, bu dili özgürlük aracı sayan reformcu Yahudiler arasında da yankı bulmuştur. Berlin Üniversitesi 1815'ten sonra hızla gelişir ve Prusya vatanseverliğinin merkezi olur. Salomon Munk ve ondan birkaç yıl sonra da Louis Loewe, hahamlık eğitimi aldıktan sonra Doğu dilleri üzerine işte burada öğrenim göreceklidir.

Hahamlıktan Oryantalizme

Salomon Munk doğduğu kentten on yedi yaşına kadar hiç ayrılmamıştır. Orta halli bir ailede doğmuş ve babasını çok erken kaybetmiştir. İyi eğitim almış olan annesi onu çift yönden eğitir: Bir yandan dini eğitim verirken öte yandan din dışı konulara da önem verir ve Fransızca öğretir. 1820'de hocası Jacob Joseph Oettinger Berlin'e haham yardımcısı olmak üzere davet edilince, Munk da hocası yönetiminde eğitimini tamamlamak üzere onunla birlikte gitmeye karar verir. Bu delikanlının tuttuğunu koparan biri olduğu burada iyice ortaya çıkar; ailesinin, yol parasını bile ödeyecek durumu yoktur. Olsun! O da yürüyerek gidecek ve vardığı Alman başkentinde yedi yıl kalacaktır.

Meteliksiz ancak azimli genç Salomon, ilk başta geçimini sağlamak için İbranice dersleri verir. Çalışma enerjisi sayesinde iki yıl içinde Joachimsthal Lisesi'nin ikinci sınıfına girer. Biraz düzlüğe çıkmak için, Berlin Kraliyet Kütüphanesi'nde İbranice elyazmalarının tasnifinde çalışır, bu konudaki uzmanlığı daha sonra Paris'e gittiğinde çok işine yarayacaktır. Yeni açılan bir Yahudi okulunda da küçük bir iş bulur. Munk'un, Hegel'in derslerine katılma fırsatı olur, ancak düşünürün öğretileri kendi anlayışıyla örtüşmez. Buna karşın, Franz Bopp'un derslerini ilgiyle izler. Bopp ünlü bir dilbilimcidir ve Salomon Munk'un da hocası olacak olan şarkiyatçı Silvestre de Sacy'nin öğrencisi olmuştur. Fransız oryantalizminin öncülerinden Silvestre de Sacy, hem Munk'a hem de üçüncü oryantalistimiz Albert Cohn'a hocalık etmiştir. Hint-Avrupa dillerinin tanımlanmasını ve fonetik¹⁰ biliminin temellerini Bopp'a borçluyuz. Bopp o sırada henüz büyük *Karşılaştırmalı Dilbilgisi* yapıtının verilerini top-

10 Hint-Avrupa dilleri kavramı bu dillerin aynı ırktan, aynı halktan türediği fikrini beslemiştir. Onun tarafından belirlenen ilkeler doğrultusunda oluşturulan dil karşılaştırmaları konusundaki yeni ve cesur uygulamalar etimolojiye uygulanmış ve uzun zamandır olağanüstü bir kehanet olan etimoloji pozitif bilim olmuştur. Bu uygulamalar dillerinin ortak özellikleri sayesinde aralarındaki bağlantı kesin olarak tespit edilen sonraları dağılarak birçok millet oluşturan, aynı dili konuşan, aynı aileyi paylaşan atalarımızın ilkel tarihi alanında da uygulanmıştır. s. 73.

lamaktadır. Munk ise bir yandan dini eğitimine devam ederken öte yandan Bopp'un derslerini izlemektedir.

O dönemde Berlin'de entelektüel hayat kıpır kıpırdır. Bu canlanmanın merkezinde, Leopold Zunz, Eduard Gans ve Heinrich Heine'nin arkadaşı Moses Moser'in kurduğu "Yahudilik Bilimi" (*Wissenschaft des Judentums*) hareketi de yer alır. Bu hareket Almanya'da 1810 yıllarında Berlin Haskala'sı içinde, Alman kültüründeki Yahudiliğin hızla yok olmasından korkan ikinci nesil entelektüeller arasında ortaya çıkmıştır. Tarihçi ve Mendelssohn'un¹¹ izinde olan Zunz, Yahudi tarihini ve edebiyatını çağdaş bilimin araçlarıyla yeniden okumayı öngörür. Ona göre, Yahudilik, Avrupa kültüründe ancak Yahudilik bilimi olarak kabul görürse hak ettiği saygıyı ve statüyü kazanabilirdi. Zunz, Yahudiliğin doğuş yıllarındaki anlamını yeniden kavrayabilmek için Yahudiliğin özünü içeren eski İbrani edebiyatına "giriş niteliğinde çalışmalara" başlamanın gerekli olduğunu düşünüyordu. 1818'de yayımlanmış *Etwas über die rabbinische Literatur* (Hahamsal Literatür Üzerine) adlı yapıtında ilk kez, Kutsal Kitap'tan sonra yazılmış yazıların güzelliğini ortaya koyar. Yahudiliği teolojiden ibadet biçimlerine kadar geniş bir yelpazede ele alan bir araştırma programı hazırlar. *Wissenschaft*'ın kurucuları kendi dinlerinin tarihini incelerken, dinsel öğretiler üzerine yoğunlaşmaktan çok, bilimsel, akılsal araçlara dayanma yöntemiyle dinlerinin tarihi hakkında bilgi toplarlardı. Bağımsız Yahudiler gibi onlar için de Yahudilik artık sadece inanç ve ibadet değil, bir araştırma konusu olmuş, statü değiştirmiştir.

Dini bu biçimde ele almak, sadece Avrupa Yahudilerine özgü bir şey değildir. Kitabı Mukaddes'i eleştirel okuma yöntemleriyle yarış halindeki teoloji, 19. yüzyıl düşüncesinin başlıca konularından biri olmuştur. Kutsal metinlerin sahnesi olmuş olan Doğu üzerine yeni meraklar, yeni ilgiler uyanır ve her inançtan sayısı hızla çoğalan bilgin oraya yönelir. Kutsal Kitap araştırmalarına paralel olarak kolektif kimliklere karşı yeni bakış açıları gelişir. Kolektif kimlikler artık sadece dine değil, gitgide paylaşılmış bir tarih duygusuna dayanmaya başlar. "Kutsal Kitap'ın art arda birçok defa yazıldığını gösteren ve tarihsel eleştiri yöntemiyle yapılan yeniden okumalar, yeniden yazımlar arasındaki benzerlikleri araştıran çalışmalar, arkeoloji, filoloji sayesinde eski Doğu'yla ilgili yeni keşifler, kendi

11 "Biz onun manevi çocuklarıydık; biz ona öğrencilerin öğretmenlerine bağlı olduğu gibi bağlıydık," diye yazar Leopold Zunz, Hayrun'dan alıntı. *Moise Mendelssohn... a.g.y.*, s. 124. Hayoun şöyle belirtir: "Yidiş ve Polonyalı Yahudiler hakkında, H. Grätz, c.S.R. Hirsch ve Mendelssohn'la aynı korkuya sahiptik." Zunz "Doğu'nun barbarlığını" uzaklara atmak için *Jérusalem*'in yazarını över. [...] O, Almanca konuşan bütün Yahudilerin velinimeti olmuştur, diye ekler.

olma bilincinin yeni biçimlerini doğurur.”¹² Böylece oryantalist Yahudiler İslam metinlerini yeniden keşfeden ilk araştırmacılar olurlar.

Genç bilginlerimiz, Doğu konusundaki bilgilerini derinleştirirken, reformcu Yahudiler de dindashlarını Yidiş'ten ve litürjideki aşırı Doğu etkisinden vazgeçirmeye çalışırlar. Ancak reformcu Yahudilerin Doğu'nun izlerini yok etme çabaları onların Doğu kökenleri üzerine odaklanan yeni bir Yahudi karşıtlığının doğmasını engelleyemez. Berlinli avukat Karl W.F. Grattenauer, Yahudi bağımsızlaşmasına karşı çıkmak için dindışı gerekçeler ortaya atan ilk kişilerden biri olur. *Wider die Juden* (1803) başlıklı bildirisinde şöyle yazmaktadır: “Okumuş Yahudiler istedikleri zaman Goethe, Schiller ve Schlegel'den söz ederler; ama bundan ötürü daha az Doğulu ve daha az yabancı değillerdir (*orientalisches Fremdlingsvolk*).”¹³ Bundan yetmiş beş yıl sonra, 1874'te ise, Berlin Üniversitesi'nde profesör unvanı alan tarihçi Heinrich von Treitschke, Yahudilerin “kültürsüz” olduğunu, Felix Mendelssohn, Gabriel Riesser ve Moritz Veit gibi kültürlü Yahudilerin “Almanca konuşan Doğulular”dan başka bir şey olmadıklarını, “düzelemeyecek biçimde Doğulu”¹⁴ bireyler olduklarını söylemekte hiç tereddüt etmeyecektir.

Taban tabana karşıt rüzgârların estiği bu dönemde Alman Yahudiler bugün psikanalistlerin “ikilem” diye adlandırdıkları durumla karşı karşıyadırlar. Çağdaşlık, Yahudileri eski metinleri inceleme konusunda yüreklendirirken gözlerini diktikleri asimilasyon da atalarının Doğulu kökenlerini unutturmaya yöneltiyordu. Munk ve Loewe bu ikilem içinde yollarını kaybetmediler. Her biri dinin bağımsızlaşması, yenilenmesi ve pozitivist yaklaşım gibi 19. yüzyılın ilk yarısına damgasını vurmuş düşünce akımlarıyla belirlenen ve çeşitli güçlüklerle dolu kendine özgü bir yol izleyecekti.

Berlin-Viyana Hattı

Berlin'de Munk, *Wissenschaft* toplantılarına katılır. Oradaengin bilgisi çok çabuk fark edilir. Zunz, hukukçu Eduard Gans'la birlikte “Yahudi Kültürü ve Bilimi Derneği”ni (*Verein für Kultur und Wissenschaft des Judentums*) yeni kurmuştur. Hegel'le çalışmış olan Gans, delikanlıya Latince ve Yunanca öğretir. Evrensel hakların savunucusu Zunz uzun süreler Paris'te kalmıştır, Fransız ve Alman kültürü arasında köprü oluşturan entelektüel Yahudiler arasında sayılmaktadır.

12 Henry Laurens, *La Question de Palestine* (“Filistin Sorunu”), 1799-1922, c. I, Fayard, 1999, s. 33.

13 Paul Mendes-Flohr, *Divided Passions, Jewish Intellectuals and the Experience of Modernity* (“Parçalanmış Tutkular, Yahudi Entelektüeller ve Modernlik Deneyimi”), Detroit, Wayne State University Press, 1991, s. 81.

14 A.g.y.

Munk'u harekete geçiren asimilasyon sorunu değildi. Onu üzen ve kendi dönemindeki Alman Yahudilerin hayatını zorlaştıran ayrımcılık, sıkıntısını artırıyor ancak onu tepki gösterip bir şeyler yapmaya itmiyordu. Dindaşlarının kaderini değiştirecek her tür çaba ona başarısızlığa mahkûmmuş gibi geliyordu. Ona kalırsa onların doğal haklarını tanımayan bir devlete karşı bu devleti yok saymak dışında hiçbir şey yapılamazdı. Kayınbiraderine şöyle yazıyordu: "Prusya'daki Yahudilerin durumu için hükümetten bir iyilik bekleyemeyiz. İngiltere'de misillemeden korktukları için Katoliklere özgürlüklerini verdiler, ancak Yahudilerle ilgili tasarı yine reddedildi. Belki de artık İngiltere ve Prusya'dan önce Portekiz'de bile özgür Yahudiler görürüz. Bu yaşananlar karşısında yazı yazmanın hiçbir anlamı yok; Yahudilerin lehine ya da aleyhine yeterince kâğıt harcandı; malzeme bitti. Rakipleri her tür insani duygudan yoksun olduğu sürece temel haklarını halen gazetelerde savunmak Yahudilerin onuruna yakışmaz. Zorbalara aşağılayarak bakmaktan ve ortaçağdaki atalarımız gibi Tanrı bizi şu ya da bu şekilde kurtarana kadar onlara boyun eğmekten başka yapacağımız bir şey yok. Herhalde bizi yönetenlerin bu utanç veren davranışlarını kınayabiliriz, gerçi bu daha önce de yapıldı, ama hiçbir şeye yaramadı. O halde bu gibi aşağılık davranışlara duyduğumuz horgörüüyü daha fazla beslememek için bir nedenimiz yoktur."¹⁵

Munk asimile olmaya çalışmıyordu, ancak düşünsel ve yazınsal alandaki ilerleyiş tarzı, Yahudilik anlayışı *Wissenschaft*'ın başlıca yönelimlerine uyuyordu. Collège de France'ta¹⁶ Şubat 1865'te verdiği açılış dersinde bunu açıkça dile getirecekti: "Bir tefsir türü var ki, derslerimizde kesinlikle yer almayacaktır; bu da dogmatik ve teolojik türdür. Kilise ve sinagogların bilgeleri kutsal kitapların ve peygamberlerin sözlerinin iki anlam içerdiğinde hemfikirlerler; biri yalın, akılcı ve tarihsel anlam, diğeri de alegorik, kendine özgü ve dogmatik anlamdır. Bundan dolayı iki tefsir türü bulunur; biri akla, filolojik ve tarihsel çalışmalara dayanır, diğeri inanç ve eski geleneklere. Her iki tefsir de birbirine değmeden ama birbirini de dışlamadan paralel olarak ilerler. [...] Sinagoglardaki bilgiler çok daha anlaşılır olmuştur. Kutsal kitaplar yetmiş biçimde (Latince *sexcentis modis* denildiği gibi birçok farkı biçimde) yorumlanabilir, derler. Ancak kutsal metinler basit ve dümdüz anlamlarından asla uzaklaşmaz, diye eklerler! Ayrıca basit anlam ayrı şeydir, dogma ayrı şeydir, derler. Aslında peygamberler, halkın dilinden

15 Munk'un, kayınbiraderi John Meyer'e yazdığı 24 Ağustos 1833 tarihli mektup, Moïse Schwab'dan alıntı, *Salomon Munk, Membre de l'Institut, professeur au Collège de France* ("Enstitü Üyesi, Collège de France'ta Profesör Salomon Munk'un Yaşamı ve Yapıtları"), Paris, 1900.

16 Collège de France'ta Aralık 1864'te, Renan'ın *La Vie de Jésus* ("İsa'nın Yaşamı") adlı kitabının yayını sonrası çıkan karmaşıklık yüzünden bırakmasıyla boş kalan bölüme Munk seçildi.

anlayan, halka açık yerlerde halkın karşısında konuşan hatiplerdi. Söylediklerinin her şeyden önce dinleyicileri için anlaşılır olması, sözlerinin zaman ve mekân koşullarına uyabilmesi gerekirdi, aynı zamanda bazı dogmalardan ya da çağdaşlarının henüz kavrayamadıkları gelecekte gerçekleşecek bazı olaylardan söz ederlerdi. Biz filoloji ve tarih çalışmalarına ayrılmış bu kürsüde sadece yalın ve tarihsel anlamla ilgilenecegiz, dogmatik yorumlama tamamen farklı cemaatlerin oluşturduğu teoloji ve kutsal kitaplar kürsüsüne bırakılmıştır. Geleneksel inanç kişinin iç dünyasına aittir, inanç bir tür bireysel dışavurum ve tamamen öznel bir ölçüttür. Her inanan içinde yetiştirildiği gelenekleri kabul eder, ancak diğerlerine saygı göstermelidir. Tanrı beni saygıda en ufak kusurdan korusun! Ancak sessizliğimin de inançlara karşı üstü kapalı ya da doğrudan bir saldırı olarak görülmesini istemem, bazı inançları kabul ederim ancak diğerlerine karşı da her zaman kutsal bir saygı duyarım.”¹⁷

Munk'un, kendisinden altı yaş küçük Louis Loewe'yle Berlin'de yolları keşşmedi. Haham oğlu olan Loewe de, Prusya'nın Silezya bölgesinde, Breslau yakınında Zülz (Bugün Opole yakınında Biala) kentinde dindar bir ortamda yetişmişti. Loewe, Presburg'da Moses Sofer'in öğrencisi olduktan sonra, Berlin Üniversitesi'ne geldiğinde herhalde Munk kentten ayrılmış olmalıydı.

Üçüncü oryantalistimiz Albert Cohn'a gelince, o da çocukluğunu, iki büyüğü gibi, dindar bir ortamda geçirir. Dedesi Moravya'da hahamdır ve ailesi Presburg'a yerleşmiştir. Kentin ünlü hahamından eğitim almış Loewe'nin tersine, Cohn Sofer etkisinde pek kalmamıştır. Oldukça varlıklı bir çevrede doğmuş olan Cohn, ailesi tarafından tıp eğitimine yönlendirilmiştir. O dönemde tıp, Yahudilerin çalışmasına izin verilen ender serbest mesleklerden biridir. On iki yaşında, lise öğrenimini yapacağı Habsburg'ların başkentine gitmek üzere Presburg'dan ayrılır. Üniversiteye girer girmez tıbbı bırakır, çünkü beden kesilen anatomi derslerine tahammül edemez. Doğu dilleri konusunda çalışmak istediğinde ise Viyana'da 19. yüzyılın bu ilk yarısında Yahudi varlığının çeşitli kısıtlamalara maruz kaldığını idrak eder. “Yahudi Bürosu denen özel bir merkez onları izlemekle yükümlüydü. Sadece yüz yirmi dört Yahudi ailenin Viyana'da oturma hakkı vardı. Avusturyalı bile olsalar diğer bütün Yahudilerin Viyana'da kırk sekiz saatten fazla kalmaları yasaktı. Bu süreyi geçtiği takdirde, bir Yahudi her on beş gün için iki florin ödeyerek kalış süresini uzatma hakkına sahipti, ancak bu haktan sadece üç defa üst üste yararlanabilirdi. Yabancı Yahudiler için ikamet

17 Salomon Munk, *Cours de langues hébraïque, chaldaïque, syriaque au Collège de France. Leçon d'ouverture* (“Collège de France'ta İbranice, Keldanice ve Süryanice Dersleri. Açılış Dersi”) (1 Şubat 1865'te verilmiş), Michel-Lévy Frères, Libraires-éditeurs s. 7-8.

hakkının ücreti çok daha yüksekti. Bu arada öğrencilere bir ayrıcalık tanınmıştı, tüm bir eğitim yılı süresince sadece üç buçuk florin ödeyerek kalabiliyorlardı ve bunu da 'bedava ikamet' diye adlandırıyorlardı; ancak birçok fakülte ve özellikle de Üniversite'deki Doğu Dilleri Bölümü onlara kapalıydı."¹⁸

Cohn'un, istediği konularda çalışmak için geçici çözümleri kabul etmekten başka çaresi yoktu. Viyana'nın en saygın akademisine alınmayınca, vaiz ve konuk öğretim üyesi olan Profesör Joseph Lewin Saalschütz yönetiminde filoloji ve arkeoloji eğitimi almaya karar verir. 1833'te şu koşullara uyma kaydıyla fakülteye girme iznini alır: "Tüm zamanını özenle seçtiği fakülteye ayırma, her tür ticaret ve alım satımdan uzak durma; kanunlara uyma, her ev değiştirdiğinde polise bildirme ve yıl sonunda eğitimi sürdürmek amacıyla uzatma almak için ya neyle geçineceğini gösteren belgeyi ya da Viyana'dan ayrılırken kullanacağı dönüş biletini göstermek."¹⁹

Cohn aynı zamanda Talmud konusunda çalışmayı da sürdürür. Kütüphanede sözlüklerin de yardımıyla kendisini Arapça ve Süryanice öğrenmeye kaptırır. İşte o sırada, Doğu dilleri ve tefsir uzmanı olan Georg Wenrich verdiği Protestan seminerinde onu keşfeder. Delikanlının kararlı tutumundan etkilenen ünlü profesör ona yardım etmeyi alışkanlık haline getirir ve sonunda öğrencilerine İbranice dersi vermesini önerir. Wenrich bu dili kutsal coğrafya derslerinin vazgeçilmez unsurlarından biri olarak görüyordu, ancak kendisi bu eğitimi vermek konusunda yeterli değildi. Cohn bu görevi kabul eder, karşılığında hiçbir ücret almaz. Aksine rivayete göre, "Ne büyük mutluluk benim için!" diye haykırmıştır. Böylece henüz yirmi yaşındayken Wenrich'ten dilbilim dersleri alan ve Hristiyanlara İbranice ders veren bir öğretmen olarak bulmuştur kendisini. Cohn, Doğu uygarlıkları üzerine bildiklerini geliştirmektedir, ancak Habsburg'ların başkentinde kendine uygun hiçbir iş bulamayacağını süratle anlar; doktorasını aldıktan sonra daha konuksever bir ülkeye, Fransa'ya gitmeye karar verir.

Munk da birkaç yıl sonra aynı nedenden Berlin'den ayrılma kararı alacaktır. Privatdozent olabilecek niteliklerine karşın, halen Yahudilerin yönetim, hukuk ve orduda çalışmasını yasaklayan 1812 Yasası yüzünden ona hiçbir kamu görevi verilememektedir. Munk profesyonel ihtirasları uğruna din değiştirenlerden değildir. Gans'ın önyayak olmasıyla Yahudilerin artık yurttaş statüsüne kavuştuğu Paris'e yerleşmeye karar verir. Ancak ondan önce Arapça ve Sanskrit profesörleri Freytag ve Lassen'in ününü duyup birkaç ay da Bonn'da yaşar. Filolojideki bilgisini derinleştirmek üzere ünlü Roma tarihi profesörü B.G. Niebuhr ve

18 Loeb'den alıntı, *Biographie d'Albert Cohn*, ("Albert Cohn'un Biyografisi"), *a.g.y.*, s. 3-4.

19 *A.g.y.*, s. 4.

Almanya'daki Sanskrit çalışmalarının öncüsü August Wilhelm von Schlegel'in derslerini de izler.

Bu üç genç oryantalistin terk edeceği kentler Berlin ya da Viyana olacaktır. Bu şehirlerde karşılaştıkları kişiler ise onları yeni roller oynayacakları, yeni ufuklara yöneltecekti.

Himayeler ve Rehberlikler

Yardım kuruluşlarının desteği olmasaydı Salomon Munk, Louis Loewe ve Albert Cohn bir kentten diğerine öyle kolayca geçemezlerdi. Onları himaye edenlerin ihtimam kaynağı ise 19. yüzyıl elitlerinin bilim ve çağdaşlık getiren bu öğrencilere karşı besledikleri sosyal ve yarı siyasi sorumluluk, vazife duygusudur.

Struensee ve *Der Pariah* adlı iki oyunla başarı kazanan ünlü bir oyun yazarı olan Michael Beer, Munk'un ilk destekçilerinden biri olacaktı. Berlinli, finansçı, büyük bir ailenin oğlu olan Beer'in, sanatta ve bilimde son derece başarılı erkek kardeşleri vardır. Bu ailede "bir Yahudi'nin toplumda kendini kabul ettirmesinin tek yolunun ün kazanmak olduğu"²⁰ anlaşılmış görünüyordu. Giacomo Meyerbeer adlı kardeş Milanoluların, Viyanalıların ve Parislilerin büyük alkış tuttuğu operaların bestecisidir. Üçüncü kardeş ise amatör astronom Wilhelm'dir. Kendisi 1820'de Ay'ın bir haritasını çıkararak ve Mars'ın ilk bilimsel gözlemlerine katılarak adından söz ettirmiştir. Özel malikâneleri olan Beer Villası, 19. yüzyıl Berlin mimarisinin mihenk taşlarından biridir; bu villanın, içinde gözlemevi bulunan kubbeli çatısı kentin dört bir yanından görülebilmektedir.

Bir hami olarak Michael Beer, Munk'un araştırmalarına güvenmektedir. 1833'teki ölümünden sonra da bunu kanıtlayacaktır, zira Munk'a kendisini birkaç yıl daha çalışmalarına vakfedebilmesi için dört bin franklık bir miras bırakır. Ancak Munk vicdani tereddütleri yüzünden bu cömertliği kabul etmekten âcizdir. Karışık bir açıklamayla kız kardeşine, örnek bir ahlaki davranış sergilemek istediğini, dostundan kalan hayırdan yararlanamayacağını anlatır: "Bana bıraktığı miktar kısa sürede en derin isteklerimi tatmin etmemi sağlayabilecek de olsa parayı kabul etmemeye karar verdim. Bu meblağ beni çok mutlu edecekti ama buna rağmen bu mutluluğu bir acıya borçlu olmak istemem. Bu konuda aşamadığım bir rahatsızlık duygusu içindeyim. Bu duyguya başka düşünceler de ekleniyor; merhum Michael Beer'in ödül olarak bıraktığı para bana ağır geldi, çünkü ona karşı minnetimi henüz herhangi bir şekilde ispatlayamamıştım.

20 Hannah Arendt, *La Tradition cachée* ("Gizli Gelenek"), Christian Bourgeois, 1987, s. 85.

Red kararıyla birlikte, bu yükün biraz hafiflediğini hissediyorum; böylece Beer ailesine gerçek duygularımı gösterme fırsatını buldum. Kim bilir belki de bu karar zenginlerin gözlerini açmam için bir fırsattır. Zenginler yoksul kişilerin bağlılığının çıkar ilişkilerinden kaynaklandığını sanıyorlardır. Onlara en güç koşullarda bile paranın küçümsenebileceğini ve küçümsenmesi gerektiğini göstermek gerek; buradan da belki ikram edilen miktarın çok daha üstünde ahlaki sonuçlar çıkarılabilir.”²¹

Yoksulluğundan utandığını ortaya koyan acınası bir mektup bu. Salomon, oryantalizm biliminde önemli bir isim edinerek Beer ailesine olan borcunu ödemeyi amaçlıyordu. Hannah Arendt, “Yazar ya da bilim adamı ya ünü ya da karanlığı tanır, utancı kimliksizliğidir,”²² der. Madem şöhrete henüz kavuşamamıştır, o halde Munk ödeyemeyeceği bu borcu reddetmiş, kendisini ruhunun yüceliğinden kuşku duyabilecek herkese ders vermeye adanmıştır.

Munk, Michael Beer'in arkadaşı, Paris'te ders vermiş olan oryantalist August Wilhelm von Schlegel (1767-1845) tarafından da desteklenmiştir. Munk'u Fransa başkentine yönlendiren de Schlegel olacaktır. Salomon 30 Ekim 1827'de Bonn'dan yazdığı bir mektupta nasıl karar aldığını şöyle açıklar: “Nasıl olduğumu ayrıntılarıyla anneciğime anlattım; birkaç nokta daha var, onları da anlatacım. Bay Beer'in yardımıyla buradaki üniversitede birçok insanla tanıştım, bu arada A.W. Schlegel'e Wilken [Kraliyet Kütüphanesi müdürü] tarafından tanıştırıldım. Beni çok samimi karşıladı. Terfi olmakta acele etmemem konusunda [Edebiyat Fakültesi'nde filoloji ya da felsefe doktoru olmak için] bana önerilerde bulundu. Bay Beer de Paris'e doktor unvanıyla gelmenin gerekmediği konusunda hemfikir; bu kentin insanları için tavsiye mektuplarıyla gelebilmek doktor unvanından daha iyi neticeler veriyor. Bu durumda buradan ayrılmadan önce ben de geçici olarak doktora eğitimimi bıraktım. Hamimin eğitimime devam etmem halinde masraflarımı karşılamaya hazır olmasına karşın, bunun iyiliği suiistimal etmek olacağını düşünüyorum; hiçbir mecburiyeti yokken, benim için bir sürü para harcıyor, en az 200 thaler'e* mal oluyorum. Her ihtiyacımı düşünüyorum, burada da en az Berlin'deki kadar paraya ihtiyacım olduğunu söylemeye gerek yok herhalde. Bay Beer bu konuda benim düşüncem ve arzum yönünde hareket edecek. Zaten burada Berlin'dekine nazaran çok daha keyifli ve rahat yaşıyorum; çünkü neredeyse bütün bir gün rahatsız edilmeden odamda çalışabiliyorum ve Berlin'deki gibi ders vererek zaman kaybetmiyorum. Bazen

21 Kız kardeşi Charlotte'a yazdığı mektup, 9 Haziran 1833.

22 *A.g.y.*, s. 78.

* Eski Alman para birimi. (ç.n.)

bu huzuruma bir gölge düşüyor; doğduğum evi ve tüm sevdiklerimden uzak olduğumu düşünüyorum.”²³

Bu mektup kariyerinin başındaki oryantalist bir bilgin için desteğin ne kadar önemli olduğunu gösteriyor. Gerekli öğütleri aldıktan sonra, Munk doktor unvanını almaktan vazgeçer. Görünen odur ki, bir Yahudi için üniversitede böyle bir çabaya girmenin anlamı yoktur. Salomon, bu karardan üzüntü duyan kız kardeşine yıllar sonra yazdığı bir mektupta bile, verdiği kararın doğruluğunu şöyle savunur: “Doktor unvanını alma konusunda seninle aynı düşüncüyü paylaşmadığımı kesinlikle söylemek istiyorum; bu iş için destek almış olsaydım pişman olurdum, ayrıca bu kadar fazla para alıyorsam, bu parayı bir kâğıt parçası için harcamaktansa daha uygun bir işte kullanmayı tercih ederim, zaten bu unvan beni bir yere götürmeyecek ki! Bir dolu cahilin süs diye kullandığı birkaç Louis altınına bazı Alman üniversitelerinden satın bile alınabilecek bir unvan ne işe yarar ki! Alman profesörler arasında oldukça yaygın olan, bir Yahudi’ye sadece birkaç Louis altını kazanmak için verilen diploma düşüncesi bana iğrenç ve aşağılayıcı geliyor. Kendilerine kalsın diplomaları! Uzun süredir Almanya’daki din-daşlarımızın durumunda bir değişiklik yoksa ben vazgeçerim; bu unvana, deli gibi sahip olmak isteyen her Yahudinin de onurunu boş heveslere feda ettiğini düşünüyorum. Sana kızmıyorum, zihinlerin çok daha önemli konularla meşgul olduğu, senin değer verdiği şeylerin ciddiye alınmadığı Fransa’da birkaç yıldır yaşıyor olmasaydım ben de böyle yapardım.”

Schlegel sözünü tutar. 18 Mart 1828’de Bonn’da Krallık Kütüphanesi elyazmaları bölümü müdürü, Krallık Enstitüsü üyesi, Collège de France’ta öğretim üyesi olan Abel Rémusat’ya bir mektup yazar: “İzninizle size Doğu dilleri, özellikle Arapça ve Farsça eğitimini devam ettirmek için Paris’e gelen Bay Munk’u takdim edeyim. Bu kış, Arapça derslerinde Bay Freitag’ın, Sanskrit derslerinde de Bay Lassen’in öğrencisi olmuştur. Silezya Glogau doğumlu bir Yahudi’dir. Ünlü müzisyen Meyer Beer’in kardeşi ve tiyatro yazarı olan Michael Beer onun çalışmalarıyla ilgileniyor ve bana da ısrarla onu önerdi. Kendisi alçakgönüllü ve çalışkan bir delikanlı. Size yazmaya cüret ettiğim bu mektuplar destek olduğum öğrencilere o kadar yardımcı oluyor ki, yeniden yazarsam hiç şaşırmayın.”²⁴

Biraz da Schlegel’in soyadı üzerinde duralım, çünkü bu, Alman Yahudilerinin ilk asimilasyon dalgasında yer almış olan bir isimdir. Oryantalist August Wilhelm Schlegel’in kardeşi Friedrich Schlegel (1772-1829) felsefeci ve şairdir.

23 Schwab, *a.g.y.*, s. 17-18.

24 Leona Quilici ve Renzo Ragghianti’nin yayımladığı, “Lettres curieuses sur la renaissance oriantale des frères Humboldt, August Schlegel et d’autres” (“Humboldt Kardeşler, August Schlegel ve Diğerlerinin Doğu Rönesansı Üzerine Yazdıkları İlginç Mektuplar”), Cromolis, 2001.

Novalis'le birlikte Alman romantizminin kurucularındandır. Her türden din değiştirmiş entelektüelleri toplayan çevrelere mensuptur. Kendisi için Yahudi kocasını ve iki çocuğunu terk etmiş olan, Moses Mendelssohn'un en küçük kızı Dorothea'yla evlidir. Onunla evlenirken Dorothea karşı konulmaz bir aşkın yanı sıra güçlü bir asimile olma arzusuna da hiç kuşkusuz boyun eğmiştir. Hannah Arendt'in, şahsında asimilasyonu imkânsız Yahudilerin trajedisini gördüğü arkadaşısı Rahel Varnhagen için de evlilik çözüm²⁵ gibi görünmüştür bir an. Parasız, edebiyatçı genç Rahel'in başarılı salonu ünlü Berlinli entelektüellerin uğrak yeri olmuştur. Ancak Rahel Yahudiliğini kendisini ele veren bir özellik olarak yaşamaktadır, "gerçek" bir Alman sayılmadığı için de kendisini yaralı hisseder. Aralarına tamamen kabul edilmek için adını değiştirip vaftiz olur, ancak diğerlerinin gözünde her zaman Yahudi olarak kalacağı için de hep acı çekmeye devam edecektir.

Alman toplumu içine karışma istekleri nasıl olursa olsun bu eğitilmiş genç Yahudiler, varoluş konusunda romantik Berlinli entelektüellerle aynı arayış ve aynı görüşü paylaşmışlardır: Bir hayatın başarısı "dünyanın gerçeklerine hâkim olabilme kabiliyetiyle ölçülür. Farklı temellere sahip olsalar da bütün bir Humboldt, Schlegel, Gentz ve Schleiermacher kuşağı, entelektüel Yahudilerle benzer duruştur." ²⁶

Doğu, Alman romantiklerin ilk hayranlık odaklarındandı. Orada eski Avrupa uygarlığında modernitenin aşındırdığı insanlığın yansımalarını bulmayı düşlüyorlardı. Schlegel kardeşler, iki farklı yönelimle ortaya çıkan Doğu tutkusunun temsilcileriydi; biri edebiyat, diğeryse bilgi birikimi. Birinci yönelimi temsil eden

25 18. yüzyıl sonuyla 19. yüzyıl başında Prusyalı Yahudiler arasındaki evlilik ve vaftizle din değiştirenlerin sayısı kuşkusuz abartılmıştır. "Kesin olarak biliniyor ki Heinrich Graetz'in deyişiyle güya Berlinli Yahudileri kırıp geçiren Vaftiz salgını hem daha geç bir tarihte gerçekleşmiştir, hem de abartıldığı kadar değildir. Otuz yılda cemaatin yarısı değil, elli yılda üçte biri din değiştirmiştir. Kuşkusuz *Judenkartei*'a göre 1770'le 1830 arası 1582 vaftiz yapılmıştır, kabarık bir sayıdır bu. Yakından bakıldığında altmış yılda 1.600 vaftiz gerçekleşmiştir, bu da yılda 'sadece' 27 vaftiz eder. 1770'le 1804 arası toplam 345 tane, yani yılda 10'dan az sayılır." D. Bourel, *a.g.y.*, s. 251. İki kardeşi din değiştiren roman yazarı Fanny Lewald'a (1811-1889) göre kadınların din değiştirme iznini alması daha zordur. Erkek kardeşlerinin yaptıklarını örnek almak isteyince babası ona, "*Conversion binds you, whereas it makes your brother free!*" (*Din değiştirme kardeşlerini özgür kıldı ancak seni hapseder*) der. Deborah Hertz, "Work, Love and Jewishness in the Life of Fanny Lewald" (Fanny Lewald'ın Yaşamında İş, Aşk ve Yahudilik), F. Malino, D. Sorkin, *Profiles in Diversity, Jews in changing Europe, 1770-1870* ("Çeşitlilikte Profiller, Değişen Avrupa'daki Yahudiler. 1770-1870"). Detroit, Wayne University Press, 1998, s. 202-220. Dominique Bourel ilk din değiştirme dalgası sırasında, Lavater davasıyla, din değiştiren kadın sayısının erkek sayısının iki katı olduğunu ve bunun 1805'e kadar devam ettiğini bildirir. "Üçüncü dalga (1822-1830) daha çok erkekleri kapsar, büyük çoğunluğu Berlin doğumlu değildir, bambaşka hikâyelerin yaşandığı Silezya, Posen ve Batı Prusya'dan gelmişlerdir." Bourel, *a.g.y.*, s. 252.

26 Arendt, *a.g.y.*, s. 47.

August Schlegel, Almanya'da Sanskrit çalışmalarını başlatarak *Bhagavad-Gita* ve *Ramayana*'yı yayımlar. Doğu'ya diğer tür yönelimi yaygınlaştıran şair kardeşi ise şöyle yazmaktadır: "En gelişmiş romantigi Doğu'da aramalıyız, öyle ki romantikliğin bu kaynağına vardığımızda bize İspanyol şiirini bu denli sevdiren Güney'in cazibesi bile Batı'ya ait, hayli zavallı bir şey gibi görünecektir."²⁷

Salomon Munk'u bu romantik akım etkilemez, ancak hamileri, her dinden yazar ve felsefecinin bulunduğu bu çevrelerde yer almaktadırlar. Goethe²⁸ düşüncesinin yararlarını haykıran Rahel Varnhagen gibi, Munk da bu şaire tapmaktadır. Üstelik çekingenliğini yenerek Goethe'yle tanışma fırsatını bulur: "Weimar'da geçirdiğim günü unutulmaz kılan, tüm Almanya'nın saydığı, yabancısı uluslarca da değeri kabul edilen bu önemli adama rastlamış olmamdır. Ona olan saygımı şahsen gösterebildiğim için de çok mutluyum. Birkaç kere Goethe'nin evinin önünden, belki onu sırf pencereden görürüm diye geçtim ve bir daha geçtim; ancak bu yöntem işe yaramayınca birkaç saniye konuşmak için öğleden sonra saat beşte kapısını çaldım. Hemen kabul edildiğim için ender mutluluklarımdan birini yaşadım, Goethe uzun süre çalışmalarım hakkında sohbet etti, çok candan konuştu, beni yüreklendirdi ve çalışmalarımnda başarılar dileyerek beni uğurladı."²⁹

Munk'un aksine, Louis Loewe, Berlin Üniversitesi'nden doktor unvanını alana kadar sebat eder. Kendisinden birkaç yıl sonra Albert Cohn'un yapacağı gibi o da Viyana'da okur. Bir para koleksiyonu kataloğu hazırlamak için çağrıldığı Hamburg'da Doğu nümismatigine hayran kalır. İşte onu 1835'te Londra'ya sürükleyecek olan da bu tutkusu, Oxford, Cambridge ve British Museum'da arşivlenen Doğu elyazmaları koleksiyonları konusunda uzmanlaşma arzusudur. Burada, İngiltere'de, yıllar sonra cemaat lideri Sir Moses Montefiore ondan Filistin'e yapacağı yolculuğun planını çizmesini isteyecekti. Loewe İngiltere'de, kısa süre sonra kraliçe olacak Victoria'nın amcası Sussex düküyle tanışır. Dük

27 F. Schlegel, *Athenaeum*, sayı 3, 1800, s. 103. Sylvain Lévi'den alıntı. "Les origines d'une chaire. L'entrée du sanscrit au Collège de France" ("Bir Bölümün Kuruluşu. Sanskrit'in Collège de France'a Girişi"), *Collège de France*, 1530-1930. Dört yüzüncü yıldönümü nedeniyle basılan kitap, PUF, 1932, s. 329-344.

28 Rahel Varnhagen. Goethe hakkında şunları söyler: "Şair, yaşamım boyunca bana eşlik etti. Aynı anda bana güç ve sağlık, besbelli savurduğum ve bir araya getiremediğim mutluluğumu ve hüznümü getirdi." Hannah Arendt'e göre Goethe toplım içinde yerini bulmakta zorlanan parlak genç kadını "şanssızlığına boyun eğmeye, yani ölçüsüz ve amaçsız bir biçimde ilginç olmamaya zorlar. Çünkü Rahel onun sayesinde kendini tanıır ve Goethe'nin geleneklerin yerini tuttuğunu anlar. Onda kendisini bulur, ona eşlik eder ve böylece Alman tarihine geçer." Arendt, *a.g.y.*, s. 47.

29 21 Eylül 1827 tarihli mektup, Schwab'dan alıntı, *a.g.y.*, s. 18.

Kitabı Mukaddes araştırmalarına meraklıdır ve Sami araştırmalarını³⁰ geliştirmek için burs vermektedir. Bonaparte ordularına karşı Acre'i savunan Sir Sindey Smith'le birlikte Loewe'nin Nil Vadisi'ndeki yolculuğuna para yatırır, Loewe'den dilbilimsel, etnografik araştırmalar yapmasını ister ve onu ilkçağ Mısır yapıtlarına yönlendirir. Bu yolculukta Loewe ara sıra Montefiore'lerle yazışma fırsatını bulur. Dönüş yolunda, Roma'da, Kudüs'e gitmekte olan çiftle karşılaşır. Judith ve Moses Montefiore ondan Kutsal Topraklar'a giderken kendilerine eşlik etmesini isterler. Loewe kabul eder. Bu, Filistin'e birlikte yapacakları bir dizi uzun yolculuğun ilki olacaktır.

Kuşkusuz Moses Montefiore Louis Loewe'ye Londra'ya yerleşmesini teklif ettiğinde Loewe "Sussex düküne bağlı bir oryantalist" olarak çoktan ünlenmişti. 1840'ta Mısır'a gitmeden önceki gün, günlüğüne şunları yazmıştı: "Sir Moses bu işte beni sekreter ve gerek Doğu dilleri gerekse de modern diller çevirmeni olarak görevlendirdi."³¹ Rothschild ailesinin hayırseverlik kolu statüsüne haiz olan Albert Cohn'un tersine, Loewe, hayatı boyunca bir yandan kendini geçindirmeye çabalayacak, diğer yandan da Montefiore'nin Doğu'daki işleri için hazır ve nâzır olmak zorunda kalacaktı.

Albert Cohn'u Viyana'dan ayrılması için yüreklendiren iyilik perisi bir oryantalisttir, hem de öyle önemsiz biri değil. Burada söz konusu olan kişi, çok kapsamlı *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*'nin yazarı, Viyana Doğu Akademisi ve Paris'teki Yazıtlar ve Edebiyat Akademisi (*Académie des Inscriptions et Belles Lettres*) üyesi Baron Joseph von Hammer-Purgstall'di.³² Oryantalizm denen bu yeni mesleğe girme yollarının onun için gizli bir yanı yoktur. Genç Albert'e yol

30 Lucien Wolf, *Sir Moses Montefiore, A Centennial Biography* ("Yüzyıllık Biyografi"), Londra, 1884, s. 62-63.

31 Louis Loewe'nin günlüğü (7 Temmuz 1840), torunu Herbert Loewe yayımlamıştır, *Yehudith*, cilt I, Ramsgate, 1940. Raphael Loewe'den alıntı. "Louis Loewe: Aid and Confident" ("Destek ve Güven") S. ve V.D. Lipman (yay.), *The Century of Moses Montefiore* ("Moses Montefiore'nin Yüzyılı") içinde, Oxford, Oxford University Press, 1987, s. 107.

32 1774'te doğan Joseph von Hammer, ilk başta çevirmen ve Doğu ülkelerinde Avusturya hükümetinin diplomatıydı. Çok iyi bir Katolikti, şaşılacak kadar çok dil biliyor, Arapça, Farsça, Türkçe, Yunanca, Latince, İspanyolca, İtalyanca, Fransızca ve Rusça konuşabiliyordu. Uzun yaşamını (82 yıl) Doğu ülkeleri edebiyat tarihine adadı. III. Napoléon döneminde Paris'te elçi olan Prensess Pauline de Metternich çocukluk ve gençlik anılarında sırrını açıklar: "Abartılı ve sıkıcı insanların kralı hiç kuşkusuz Baron Hammer-Purgstall'di. Söze şöyle başlardı: 'Arapların bir nesne için birçok imgesi var, bir tek şey için binlerce gösterge vardır. Deveyi örnek alalım. Sadece deveye için Arapçada dört bin anlatım türü var. Birincisiyle başlayalım: Çölün askerleri...' [...] Zavallı dedemizi yardımcılarıyla yalnız bırakıp salondan kaçıyorlardı. Bir saat sonra gizli gizli bakıyorduk. Bilgin konferansçıyı ve onu dikkatle dinleyen dedemizi gördüğümüzde şaşırıyorduk." Piskoposluk üyesi Viyanalı Kontes Louise Turheim yaşlı oryantalistten söz ederken şöyle diyor: "Tanrı bu adamı bana Batılı olarak geri versin!", Marcel Bouteron'dan alıntı, "L'inscription de la *Peau de chagrin* et l'orientaliste Joseph de Hammer" ("*Tılsımlı Deri*"nin Yazıtı ve Oryantalist Joseph Hammer"), *Revue d'histoire littéraire de la France*., s. 160-167.

gösterir ve onun gözlerini açar. "Viyana'da ancak verimsiz bir yaşam sürebilirsiniz, Paris'e gitmeniz gerekir. Orada tüm okul kapıları size açılacaktır, Farsçayı Silvestre de Sacy'yle, Sanskriti Burnouf'la çalışabileceksiniz; size Reinaud için mektup vereceğim, zaten sizin gibi Presburglu olan elçimiz Apponi kontuna sizi tavsiye etmesi için Prens Metternich'le konuşacağım, yolculuk edebilmeniz için gerekli masrafları karşılaması içinse Baron Salomon de Rothschild'le konuşacağım. Masraflarınız için ben de elli floren katkıda bulunacağım."³³

Cohn, Viyana'dan 1836'da ayrılmaya karar verir. Baron von Hammer'in, Profesör Wenrich'in ve Yahudi vaiz Dr. Manheimer'in mektuplarını da yanına almıştır. Yurtdışına yerleşen diğer öğrenciler gibi onun için de bu mektuplar vazgeçilmez birer vizedirler; gündelik yaşamlarını kolaylaştırır ve kapalı kapıları açarlar. Ayrıca bu mektuplar, Almanya ve Fransa'da aydın elit Yahudiler arasında olduğu kadar üniversiteler arasında da yerleşik ilişki ağları bulunduğunu gösterir. Genç oryantalist bilginlerin desteklediği, yüreklendirildiği ve finanse edildiği bu mübadele ve stimülasyon ortamı Paris'in Almanca konuşan Yahudiler üzerindeki çekiciliğini artırır. Bu eğilimlerin yoğunluğu ve sonuçları az bilinir. "Fransız-Alman kültür aktarımı araştırıldığında, Almanya'dan gelen Yahudilerin ya da onların çocuklarının, çağdaş Fransız düşüncesinin oluşumundaki etkilerinin az incelenmiş bir kör nokta oluşturduğu görülür,"³⁴ der tarihçi Dominique Bourel. Heinrich Heine ve Karl Marx gibi yazarların etkisinin bilinmesine karşın, "Fransa'ya yerleşen her alandan bilginler ordusunun etkileri"³⁵ irdelenmeye devam edecektir.

Paris'e giderek Hammer'in sözünü dinleyen Cohn, Frankfurt'ta mola verir, orada, birkaç yıl önce Paris'e yerleşmiş olan James'in kardeşi Salomon de Rothschild'le karşılaşır. "Tüm Rothschild ailesi Londra'lı Baron Lionel de Rothschild'in düğünü için toplanmıştır. Albert Cohn, Parisli Nathan de Rothschild'in kızı olan James de Rothschild'in eşiyle tanışır. Barones onu çok sıcak karşılar, hemen on bir yaşındaki kızını çağırır ve Paris'e döndüklerinde, Cohn'un kızına din dersleri vereceğini söyler."³⁶ Bu tanışma delikanlının Paris'e yerleşmesine ve kaderinin bundan böyle "Yahudilerin kralı" olarak anılan kişiye bağlanmasına neden olacaktır. Alçakgönüllü oryantalist bundan böyle Rothschild hayırseverliğinin aracına dönüşecektir, hem Fransa'da hem de Doğu'da.

³³ 1. Loeb, *a.g.y.*, s. 6.

³⁴ Dominique Bourel, "Juifs et Allemands: une 'symbiose' problématique" ("Yahudiler ve Almanlar: Sorunlu Bir Ortakyaşam"), *Les Cahiers de Shoah*, no: 1. (1994), s. 1.

³⁵ *A.g.y.*

³⁶ *A.g.y.*, s. 7-8.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ORYANTALİZMİN BEŞİĞİ PARİS

Munk, Loewe ve Cohn'un tüm hünerlerini hasrettikleri oryantalizm pek de öyle Doğu seyahatlerine özendirerek türden değildi. Bu oryantalizm, Chateaubriand'ı Kutsal Topraklar'a, Lamartine'i de Lübnan'a bir süre yerleşmeye iten romantizm dalgasından payını almamıştı. Bizim bilginlerimizin aşına oldukları yerler çok uzak ülkelerden gelmiş elyazmalarının yığılı olduğu Fransa veya İngiltere'nin karanlık kütüphaneleri idi. İki yüzyıldır biriktirilen bu elyazmaları, bilginlerin büyük sabır gerektiren, bilimsel değer taşıyan, sistemli, yeni ve titiz yöntemlere göre çözmeye çalıştıkları çok değerli belgelerdi.

Eski Bir Gelenek

Fransa 1630-1640 yıllarından itibaren Doğu'ya "arkeoloji misyonları" göndermeye başlamıştı. Devletin yüksek kademelerindeki kişilerce finanse edilen bu "misyonlar", Yunan elyazmalarıyla, Roma sikkeleriyle Mazarin'in² ve Colbert'in³ kütüphanelerini ve Fransa Kraliyet Kütüphanesi'ni zenginleştirecek Doğu elyazmalarını da getirmişlerdi. Bu keşif seyahatleri önce Antik çağa duyulan merakla

1 Henri Omont, *Missions archéologiques françaises en Orient* (Doğu'ya Gönderilen Arkeoloji Ekipleri), 2. sayı, 1902.

2 Kardinal Jules Mazarin: Kral XIV. Louis'nin hükümdarlığının ilk yıllarında Fransa başbakanı (1643-61). Aynı zamanda koleksiyoner ve Kraliyet Resim Heykel Akademisi'nin kurucusu. Özel kitaplığı bugün halen korunmaktadır.

3 Jean-Baptiste Colbert (1619-1683): XIV. Louis döneminde maliye başmüfettişi ve deniz kuvvetlerinden sorumlu devlet bakanı. 1663'te Edebiyat ve Yazıtlar Akademisi'ni ve 1666'da Fransız Bilimler Akademisi'ni kurmuştur.

başlar. 17. yüzyıl Doğu'ya ilkçağın⁴ merceğinden bakar. 19. yüzyılın ilk yarısı ise bambaşka bir Doğu'ya ilgi duyar. Victor Hugo, "Hiç olmadığı kadar Doğu'yla ilgilenmekteyiz," diye yazar. "Doğu araştırmaları hiç bugünkü kadar ileriye gitmemişti. XIV. Louis'nin devrinde Helenisttik, şimdi oryantalist olduk. Bir adım ileri gidildi. Bütün bu zekâların beraberce Asya'nın bu derin uçurumunu böyle araştırdığı şimdide dek hiç görülmedi. Bugün Çin'den Mısır'a kadar her bir Doğu diliyle ilgili araştırmalar yapan bilginimiz var."⁵ Doğu merakı, uzun bir süre Avrupa'nın kökenlerine ulaşma arzusunun izini taşıdı. Başlangıçlar tarihiyle devamlılık yaratma arzusu tarihçilerin araştırmalarını olduğu kadar romantik metinleri de etkisinde bıraktı. Fransız şair Gérard de Nerval, Doğu'da "anavatan"ını buldu. Böyle bir bakış da Doğu topraklarının gerçek sahiplerinden alınmasına, İslam dininin de tarih içinde bir parantez olarak görülmesine yol açtı.⁶

Bilginlerin oryantalizmi ilk sistemli İbranice ve Arapça araştırmalarıyla doğdu. Bu araştırmalar matbaanın bulunmasından bile önce başladı. 14. yüzyıl başında Vienne Konsili'nden sonra Papalık, İbranice, Arapça, Yunanca ve Keldanice öğrenimi için Roma, Paris, Bologna, Oxford ve Salamanca'da beş okul kurar. "Oryantalist" sözcüğü o zamanlar "Sami dillerini araştıran" anlamına gelmektedir. "Öğretmenler Roma'da Papa'nın, Paris'te kralın, diğer kentlerde de manastır ya da rahip meclislerinin himayeleri altındadır."⁷ Ancak dil araştırmaları çok yavaş ilerler. İlk Arapça bölümü Collège Royal'de 1539'da Yunanca ve İbranice dersleri de veren Guillaume Postel için kurulmuştur. Fransa'nın ardından İngiltere gelir, 1633'te Cambridge'de. Yakın ve Ortadoğu dilleri, edebiyatları ve kültürleri konusunda derinlemesine çalışmaların yapıldığı bir Arapça bölümü kurulur.

Doğu çalışmaları 17. yüzyılda çeşitlenir. 1697'de yayımlanan, başlığıyla bile oryantalistlerin canla başla uğraşması gereken iddialı programı ortaya koyan Barthélemy d'Herbelot'nun yapıtı bu çeşitliliğe bir kanıttır: "Doğubilimleri kütüphanesi ya da evrensel sözlükte Doğu ülkelerinde yaşayanlar hakkında her şey, onların gerçek ya da uydurma tarihleri ve gelenekleri; dinleri, tarikatları ve politikaları, hükümetleri, kanunları, âdetleri, gelenekleri, savaşları ve im-

4 Henry Laurens, *Aux sources de l'orientalisme, La bibliothèque orientale de Barthélemy d'Herbelot, (Oryantalizmin Kaynağında, Barthélemy d'Herbelot'nun Doğu Kütüphanesi)*, Maisonneuve et Larose, 1978, s. 6.

5 Victor Hugo, *Les Orientales*, préface, ("Doğulular", önsöz), 1828.

6 *Le voyage en Orient, Anthologie des voyageurs français dans le Levant au XIXème siècle. (Doğu'ya Yolculuk, XIX. Yüzyılda Fransız Gezginlerin Doğu'ya Yolculuklarının Antolojisi)*, J.-C.Berchet, Lafont, 1985, s. 5.

7 Gustave Dugat, *L'histoire des orientalistes du XIIème au XIXème siècle, (XII. Yüzyıldan XIX. Yüzyıla Oryantalistlerin Tarihi)* Maisonneuve, 1868, no. 1, s. VII.

paratorluklarındaki devrimleri; bilimleri, sanatları, din bilimleri, mitoloji, sihir, fizik, ahlak, tıp, matematik, doğa bilimleri tarihi, kronoloji, coğrafya, astronomik gözlemler, dilbilgisi ve retorik; tüm tanınmış azizlerin yaşamları, doktorlar, düşünürler, tarihçiler, şairler, kaptanlar ve aralarında bilgi ve erdemleriyle ün yapmış kişiler, eleştiri yazıları ve tüm yapıtlarından alıntılar; sözleşmelerinden, çevirilerinden, yorumlarından, özet yazılarından, fabl kitaplarından, özdeyişlerinden, deyimlerden, masallardan, atasözlerinden ve her tür bilim, sanat ve meslek üzerine yazılmış Arapça, Farsça ya da Türkçe her tür kitaptan örnekler bulunur.”⁸

Müthiş bir merakın dışavurumu olan bu yapıt gerçek bir ansiklopedi olma iddiasındadır; neredeyse yarım yüzyıl boyunca yapıt üzerinde çalışan yazarı Antoine d’Herbelot, Antoine Galland’la birlikte bilimsel oryantalizmin kurucusu sayılır. Galland, Collège de France’ta profesör olmadan önce d’Herbelot’nun asistanlığını yapmıştır. D’Herbelot’nun ölümü üzerine övgü yazısında söylediğine göre hocası, “özgün Eski Ahit metinlerindeki bilgiye ulaşmak için Doğu dillerini öğrenmiş ve kendini İbraniceye vermişti.”⁹ Gerçekten de Kutsal Kitap oryantalizm araştırmalarında¹⁰ önemli yer tutmaktadır, ancak bu araştırmaların gelişmesi şeref ve maaş dağıtımıyla bilginleri kontrol altında tutan kraliyet iradesine itaat eder. *Binbir Gece Masalları* tercümesinin 1704-1711 yılları arasında Galland tarafından yayımlanmasına karşın, Doğu’nun elyazmaları onlarca yıl kralın kütüphanesinde yığılı kalır, iddialı bir eski eser toplama politikası sayesinde ele geçirilmiş kitapların, koleksiyonların üstünü yavaş yavaş toz kaplayacaktır.

Oryantalizmin yeniden doğuşu 18. yüzyılın ikinci yarısında başlar, bu devirde ölü ya da yaşayan Doğu dilleri araştırmalarına öncelik verilir. D’Alembert *Ansiklopedi* adlı yapıtında, bilgi biriktirmek “tarihi, dilleri ve kitapları bilmeyi gerektirir” diye yazmıştı. Volney kontunun (1757-1820) güzergâhı “bilginlerin Doğu’ya ilgisi”nin niteliğini açıklar. Filolog ve düşünür olan kont, *Mısır’a ve Suriye’ye Yolculuk* (1787) adlı yapıtıyla kendini tanıtmıştır. Ona göre Arapçayı bilmek “eski ve yeni Doğu’nun anahtarı”dır, çünkü “dil araştırmaları, aynı çağda doğmuş coğrafya, etnografya, toplum bilim ve diğer bilim dalları çalışmalarıyla

8 Laurens’tan alıntı, a.g.y., s. 2.

9 A.g.y.

10 Incil 19. yüzyıl edebiyatında ortak kaynak olarak kalır. “Lamartine ya da Pierre Loti gibi agnostikler bile Mısır ya da Filistin’de çocukluklarının aziz hikâyelerindeki imgelemleri, anne şefkatindeki hatırayı bulmaya çalışırlar. [...] Kaderin büyük gizemini barındıran en eski yer Doğu’da yeniden keşfedilir. Senkretizm tutkunu Nerval’i, Nil’den Lübnan’a kadar İbrani Tanrısına karşı gelmek için diriliş efsanesinin kalıntılarını toplamaya iten tam bir tinsel araştırmadır”, J.C. Berchet, *Le voyage... (Doğu’ya Yolculuk...)* a.g.y., s. 12.

birlikte yürümektedir.”¹¹ Dilbilim araçları gelişmektedir; Bonaparte'ın Mısır seferi sırasında “yaklaşık yetmiş Arapça dilbilgisi kitabı, on kadar Farsça, on beş kadar da Türkçe dilbilgisi kitabı basılmıştır. Avrupa'da on Arapça, dört Farsça, dört de Türkçe sözlük mevcuttur.”¹²

Mısır seferleri ardından, Doğu elyazmalarını kataloglama programlarına ve çevrilere karar verildi. Elyazmaları envanterlerini yeniden gözden geçirmek ve katalog bilgilerini yenilemek istenen. Bu çalışmalar gitgide çok daha ayrıntılı ve eksiksiz bir biçimde yapılmak istendi. 19. yüzyıl başında Paris, kurulmakta olan yeni bir bilimin merkezi oldu: Oryantalizmin *Collège de France*'ın Tarihi adlı yapıtında Abel Lefranc, bu başkentin, Orta Avrupa'daki genç oryantalist bilginleri kendisine doğru çeken mıknatıs etkisini tarif etmişti: “Tüm Avrupa'yı sarsan Fransız Devrimi'nin ertesi günü, neredeyse sönmüş ancak her an yeniden uyanabilecek bir volkana yaklaşık gibi kaygılı bir merakla yaklaşıldı; Devrim'in yarattığı Bonaparte'ın olağanüstü başarısı eski hanedana küstahça meydan okumaktaydı; baş döndürücüydü, herkesi kendisine hayran bırakmakta, tüm ilgiyi üzerine çekmekteydi ve tedirgin etti. [...] Oryantalistler için Paris bir cennetti; Silvestre de Sacy oryantalistlerin ustası ve modeliydi; Langlès'in¹³ müsamahası ve bilgisinin tüm araştırmalara açtığı Ulusal Kütüphane'de sayısız Doğu elyazması bulunuyordu. Eski Yahudi kültürünü modern düşünceyle birleştirmeye cesaret eden ilk kişilerden Friedrich Schlegel, ünlü felsefeci Moses Mendelssohn'un kızı, 'koruyucu meleği', çşi Dorothea Mendelssohn'la 1802'den sonra Paris'e gelip yerleşir. Schlegel, Paris'te Farsça öğrenmek için Almanya'dan ayrılmıştır; burada kendisine düzenli olarak ders veren Chézy'yle dost olur; sadece Paris'in kendisine sunabileceği, ünü şöhrete dönüştürme kabiliyetinden yararlanmak ister. Orada gayretlerini artırdı, evinde, Montmartre'daki dairesinde özel konferanslar verdi, Shakespeare okuma seansları düzenledi; ancak Alman kolonisinin dar çevresini aşamadı ve yaralı kalbi, dehasını anlayamamış Fransa'ya duyduğu öfkeyle geri döndü.”¹⁴

11 Berthier, “Inventaires et catalogues, une longue histoire. L'exemple des manuscrits orientaux de la Bibliothèque nationale de France” (“Envanterler ve Kataloglar, Uzun Bir Tarih, Fransa Ulusal Kütüphanesi Doğu Elyazmaları Örneği”), *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 99-1008 (2002), s. 17-32.

12 Bernard Lewis, *Comment l'Islam a découvert l'Europe* (“İslam Avrupa'yı Nasıl Keşfetti”), Gallimard, kol. “Tel”, 1990, s. 282.

13 Louis Mathieu Langlès (1763-1824): Fransız oryantalist. Doğu Dilleri Özel Okulu ve Coğrafya Derneği'nin kurulmasına öncü olmuştur.

14 Abel Lefranc, *Histoire de Collège de France* (“Collège de France'in Tarihi”), Hachette, 1893, s. 334.

Paris: Oryantalistlere Kucak Açan Şehir

Paris, Munk ve Cohn'un beklentilerini karşılayacaktı: Paris'e gelir gelmez, Bonn'da ve Viyana'da başladıkları dilbilim eğitimlerine devam ederler. Birkaç yıl arayla, Munk 1828'de, Cohn da 1836'da Collège de France'ta aynı dersleri alırlar. Dönemin Fransız oryantalizmine Silvestre de Sacy hükmetmektedir. Eski ve yeni İbraniceyi, Keldanice ve Süryaniceyi zaten bilen Munk, Arapça'ya onunla devam edecekti; Chézy'yle Sanskrit, Etienne Quatremère'le de Farsça çalışacaktı. Munk ve Cohn donanımlarını bilimsel oryantalizmin gelişmesine adayacak, kendilerini devasa kütüphanenin düzenlenmesine ve katalogların yeniden oluşturulmasına hasredeceklerdi.

Salomon Munk, Paris'teki ilk yıllarında makaleler yazar. Yaptıklarını kardeşi Charlotte'a anlatırken gene de tuhaf bir karamsarlık içindedir: "Çalışmalarımı ayrıntılarıyla anlatayım. Çok büyük işler yaptığımı sanabilirsin. Bu düşünceni düzeltmek zorundayım, üzgünüm. Birkaç makalem burada çıkan bilimsel bir dergide yayımlandı, çoğu da anonim, yani imzasız, zaten o dergi de bir süredir çıkmıyor. Cotta'ya verdiğim yazılar Doğu coğrafyasıyla ilgiliydi, bir coğrafya dergisi olan *Hertha*'ya yazmıştım. Makalelerimin çıktığı sayıları söyleyemiyorum bile, çünkü ben bile görmedim; sadece ödeme yaptıkları için yayımlandıklarını varsayıyorum. Son zamanlardaki çalışmalarımın çoğunu yabancı oryantalistler için araştırdığım yazınsal çalışmalar oluşturuyordu. Burada kaynağın içinde bulunduğum ve çok sayıda elyazmasına erişebildiğim için bilginlerin başka yerlerde kolayca bulamadıkları, Doğu yazınının birçok türüyle ilgili çözüm önerileri getirebiliyorum. Herhalde daha sonra bu araştırmaların sonuçları yayımlanacaktır, ancak çoğu defa ismim anılmadan. Ben de aslında bu dağınık çalışmalarına az önem veriyorum; bu çalışmaları sadece burada geçimimi sağlayacak bir imkân olarak görüyorum. Burada biriktirdiğim notların tümü bir gün belki kendi adıma bir şey yayımlamama yarar ve Doğu yazını zenginleştirir. Bu alanda henüz yapacak çok şey var, buna azıcık hizmet edebilmek bile bir beceri."¹⁵

Katıldığı çalışmalarda adını yazarlar arasında görmenin pek de umrunda olmadığını söyleyen Munk'un samimiyetine inanmayabiliriz. Aslında bu daha çok, hakkını aramayı sevmemek değil midir? Hakkını ararken küçük düşmek! Zafere göz dikmeye tenezzül etmemek! Ancak bu geri planda kalma dürtüsü onu gitgide kırılğan hale getirir. Şam yolculuğunda hırslı Crémieux tüm inisiyatifi ele geçirmek için Munk'un bu tavrından yararlanacaktı. Kahire'de ku-

¹⁵ Charlotte'a mektup, 21 Kasım 1831, M. Schwab'dan alıntı, *a.g.y.*, s. 31.

racakları Yahudi okulunun adı muhtemelen "Crémieux okulları" değil, "Munk okulları" olmalıydı.¹⁶

Çalışmalarından söz ederek kız kardeşini rahatlatmasının üzerinden henüz bir yıl geçmiştir ki Munk, "Samuel Cahen Kitabı Mukaddesi'nin ilk cildinin eleştirileri üzerine bir inceleme" başlıklı bir tez yayımlar. Zamanın en ünlü Fransız felsefecisi Renan bu metni çok över: "Rasyonalist yöntemin en etkileyici savunmasını, derin bilgisiyle ötekilerden ayrılan bu Yahudi'ye borçluyuz. Akli ve inancı ilk kez uzlaştıran bu tezle Munk, arkadaşlarından ya da öğretmenlerinden bazılarını az şaşırtmamıştır."¹⁷ Munk'un Berlin'de *Wissenschaft des Judentums* ekibiyle yaptığı çalışmalar meyvelerini vermiştir. Zunz, Cahen Kitabı Mukaddesi'nin yorumlarını yazarken yaptığı açıklamalarla sanki Gans ve arkadaşlarının amaç ve kurallarına harfiyen uymuştur: "Bu Kitabı Mukaddes konusundaki yazılarımın bazı uzmanlarca onaylanması beni çok mutlu etti; eğer sadece birkaç kişi bile, kendimi fazla özgürce ifade ettiğim fikrindeyse, beni tam anlamadıklarını düşünürüm. [...] Kutsal kitapların kutsallığına inanmayanlar için bile Hz. Musa öğretisinin anlamını ve yararlarını açıkça ortaya koymak ve inanan Hristiyanlara karşı olduğu kadar imansızlara karşı da Yahudiliği savunmak istemişimdir. Kendi aralarında bile aynı fikirde olmayan karşı saftakilerle mücadele etmek için düz mantığa en yakın dili kullanmalı ve kendimi imansızlıkla ya da hurafe yaymakla suçlanmayacak şekilde ifade etmeliydim."¹⁸ Munk, yapıtının daha en başından beri kutsal metinleri inanç süzgecinden geçirmeden okumak konusunda kararlıdır.

Salomon Munk yoksulluğun ve sürgünde yaşamanın yaraladığı bir insandı. Öğrenci rolünü, metelsiz bilgin duruşunu benimseyemeyen Munk, endişeleri ve geçmiş hasretiyle perişandır. Yirmi dokuz yaşında bile hâlâ meslek seçimleri konusunda kendini sorgulamayı sürdürmektedir ve doğduğu topraklarda yeneden yaşama rüyasıyla oyalanmaktadır: "Hâlâ kesin bir görüşüm yok, ama karar vermenin zamanı geldi. Şimdi hiçbir eksiklik yok ama artık belli bir amaca sahip olunması gereken yaştayım, kafamı kurcalayan şey de, bu amacın henüz şekillenmemiş olmasıdır. Bundaki hatanın yarısı çalışmalarımın, yarısı da kendi yapımdan kaynaklanıyor. Çalışmalarım, bir Yahudinin hayatında nadiren başarıyla uygulayabileceği türden çalışmalar, zaten Fransa'da din en ufak bir farklılık oluşturmuyor. Ancak burada ben bir yabancıyım, üstelik sık sık da fark ettiğim gibi buralarda sanılandan çok revaçta olan ısrarcı ve şarlatan bir tip de

16 Journal de bord d'A. Crémieux ("A. Crémieux'nün seyrir defteri"), fonds Crémieux içinde, Archives Nationales.

17 *Le journal des débats*, 8 Aralık 1858.

18 Annesine mektup, 4 Haziran 1833, Schwab'dan alıntı, *ag.y.*, s. 37.

değilim. Şimdi bile, örneğin tıp gibi bambaşka bir meslek seçme fikrini yokluyorum. Birçok doktor bana iki yıllık bir süre zarfında tıp eğitimimi tamamlayabileceğimi, daha sonra sınavları geçip en fazla üç yıl sonra pratisyen olabileceğimi söyledi. Ama bunun için olağanüstü imkânlarım olmalı; büyük bir fedakârlıkla bana birinci akademik kariyerimde yardım eden hamimden beni şimdi de ikinci bir kariyere başlatmasını nasıl isteyebilirim ki? Aslında bugüne kadar yapmış olduğum hiçbir araştırma boşa gitmeyecekti. [...] Doğu yazınında çalışma yaptığım yıllar, tıp dünyasında da kuşkusuz başka hiçbir doktorun giremediği ya da aralarından çok azının girebildiği yeni bir alan açacaktı.”¹⁹

Altı ay sonra, elyazmaları üzerine çalıştığı Oxford'dayken, annesine, doğduğu toprakları bırakmanın kendisine nelere mal olduğunu anlatmaktadır: “Glogau ya da Grünberg'de yaşayabilseydim ne kadar mutlu olurduym diye sık sık düşünüyorum; bunun için küçük bir iş ve iyi bir kütüphane yeterli olurdu. İnan bana anneciğim, beynimi saran bu düşünce beni dünyada en çok mutlu eden şeydir. Sadece büyük kentlerde yeterli malzemeyi bulabildiğim çalışmalarla meşgul olsam da, Silezya'da bir okul müdürlüğü ya da beni geçindirecek benzer bir iş bulsam seve seve kabul ederim. Durmadan kafamı kurcalayan bu düşünce, yaşadığım bu güzel yerlerde daha da canlanıyor, sadece ailem eksik buralarda; ailemin eksikliğini yakında döneceğim gürültülü Paris'te olduğundan daha acıyla hissediyorum Oxford'da. Tanrı dileklerimi yerine getirsin de kısa süre sonra kavuşmamızı sağlasın.”²⁰ Aynı gün kardeşi Charlotte'a sıkıntısını şöyle ifade eder: “En çok istediğim yolculuk bu işte; İtalya'ya da, Bavyera'ya da gitmek istemiyorum, Silezya'ya gitmek istiyorum ben. Eve, bizimkilerin yanına dönme-yi nasıl istediğimi anlatmaya sözcükler yetmez. Tanrı uzun süredir beklediğim, beni mutluluğa boğacak bu isteğimi kabul etsin. Ne kadar sakın olursam olayım, doğduğum yeri düşünmek ve şu ana dek oraya dönmemi engelleyen güçlükler bana huzursuz saatler yaşatıyor. [...] Mali durumum ve çalışmalarım izin verseydi Paris'i Grünberg'le seve seve değiştirdim, beni büyük bir kentte yaşamaya zorlayan bu kariyeri seçmiş olmaktan pişmanım. Doktor olsaydım daha mutlu olacağımı sık sık düşünüyorum, böylece en sevdiğim insanların yanında da geçimimi sağlamak için türlü yollar bulabilecektim. Eğer imkânım olsaydı şimdi bile bu mesleğe başladım, bu en ciddi arzumd.”²¹

Aşırı duyarlılığı, hayatın zaman zaman ifade bulan merhametini kabul etmesine asla izin vermedi. Ancak borç olarak, geri ödenmek koşuluyla verilirse

19 Kardeşi Caroline'in eşine mektup, 17 Nisan 1832, *a.g.y.*'den alıntı.

20 Annesine mektup 14 Eylül 1832, *a.g.y.*'den alıntı. s. 41.

21 Kardeşi Charlotte'a mektup, 14 Eylül 1832, *a.g.y.*'den alıntı, s. 42.

yardım kabul etti. Desteklediği kişinin huyunu bilen Michael Beer onu, kendisine yardımcı olacağı bahanesiyle Paris'teki lüks dairesinde kalmaya ikna etti. Salomon, Beer'in evinde projeleri üzerine rahatça çalıştı, yalnızlık duygusu azaldı ve bitmez tükenmez kuşku-ları yatıştı. Kız kardeşine mektupta şöyle yazıyordu: "Bir ay önce Paris'e döndüm, Bay Beer'le birlikte kentin en güzel yerindeki evinde yaşıyorum, bunları anneme yazdığım mektuptan biliyorsun zaten. Bu evlerin ve bu güzelliklerin bağımsızlığıma hiçbir zarar vermediğini tahmin edersin. Ortak yaptığımız işlerde Bay Beer'e yararlı olmak için çabalıyorum, hiçbir zaman bana parasal yardım etmek istediğini söylemedi, aksine kendisine hizmet edebileceğimi söyleyerek benden yanında yaşamamı istedi. Bay Beer ve annesi benimle sürekli yakından ilgileniyorlar ve önerileriyle bana olabildiğince yardımcı olmaya çalışıyorlar. Astronom olarak ün yapmış M. Wilhelm Beer'i de burada çok daha yakından tanıdım ve kendisi bütün güvenimi kazandı. Dün gece Opera'da ilk kez Meyerbeer'in *Şeytan Robert* adlı bir yapıtı ilk kez sergilendi."

Beer'lerin evinde geçirdiği süre, doğru yerde olduğunu hissettiği, kendisi olduğu için sevildiği duygusunu tattığı ender zamanlardan biri olarak aklında kalır. Beer'in kendisine gösterdiği cömertlikten dolayı artık vicdan azabı da çekmemektedir; hamisine karşı içten içe duyduğu kırgınlık da yoktur artık. Şikâyet de etmez. Artık gerçek değerinin takdir edildiğine ikna olmuştur. Michael Beer'in 22 Mart 1833'teki beklenmedik ölümü kendisiyle barışık bu hayatını aniden karartır ve Munk yeniden karamsar, trajik benliğine geri döner.

Dostunun ölümü Munk'u hazırlıksız yakalamıştır. Munk'un ona kendini tanı-tacak zamanı olmamıştır ve kendisine bırakılan mirası reddeder.²² Ne kadar yüce gönüllü biri olduğundan kuşku duyabilecek olanlara ders vermek istemiş-tir. Destekçisinin, yüzyıl başında Yahudi elitlerin modernci hayırseverlik ya da başka bir deyişle ilerlemeci filantropi misyonu konusunda bir önder olduğunu anlamamıştır. Onun yeni bir dayanışma türü icat etmekte olduğunu, cemaatteki sadaka verme görevini hayırseverliğe dönüştürmekte olan aydın ve zengin bir Yahudi olduğunu kavrayamaz. Öyle ya, Beer, bu yeni dayanışmayı uygulamak için Munk'tan daha uygun birisini bulamazdı; zira Munk bilimi ileriye götürmek, Yahudi ve Arap edebi metinlerini ulaşılır kılmak, çağdaş bilimsel yöntemlerden yararlanarak bu metinlerin felsefi ve şiirsel değerlerini tanıtmak istiyordu. Sözlerini tutacak mıydı? Harfi harfine! Olgunluk çağında Collège de France'ta vereceği derslerin adlarına bir göz atmak yeterlidir: "Ester, Ezekias ve Nehemie'nin kitaplarının Pers tarihiyle ilişkilendirilerek yorumlanması"; "Yusuf'un hikâyesi (Tekvin, 37 ve 39), dilbilgisi analizi yaparak İbranice metnin Ankenkelos'un

22 Beer, Munk'a vasiyetinde dört bin frank bırakır.

Keldani versiyonuyla karşılaştırılması"; "Tarihi Eski Ahit kitaplarının manzum parçalarının açıklaması". Salomon Munk eski hamisinin beklentilerini boşa çıkarmayacaktı; yeniden keşfedilmesini sağlayacağı Yahudi edebiyatının unutulmuş eserlerinden Maimonides'in (İbn Meymun) *Kaybolmuşların Rehberi*'nin yeni ve referans olarak kalacak bir çevirisini yapacaktı.²³

Cohn için de yeni bir hayat başlar. Paris'teki ilk iki yıl boyunca Rothschild'lerin çocuklarının öğretmeni olur. Bu görev, gerçek bir arzuyla Doğu dilleri üzerine çalışmayı sürdürmesini engellemez. "Tanrı vergisi bir dil yeteneği vardı, hepsini çok hızlı öğrenirdi, her zaman hatasız olmasa da büyük bir kolaylıkla konuşurdu."²⁴ Almanca ve Fransızcanın dışında, İngilizce, İspanyolca, İtalyanca ve Arapça bilmektedir. 1836 ile 1838 arasında de Sacy ve Quatremère gibi en seçkin oryantalistlerin derslerini izler, ayrıca Eugène Burnouf, Desgranges, Reinaud ve Jouanin'den dersler alır. İlk biyografisini yazana göre tüm bir yıl boyunca "Silvestre de Sacy'nin Farsça derslerindeki tek dinleyicidir."²⁵

Paris yaşamına yeni alışmış genç Cohn'la Avrupa'daki bilimsel oryantalizmin öncüsü de Sacy'yi baş başa hayal etmeyi deneyebiliriz. Her ikisi de Kitabı Mukaddes'i iyi bilmektedir, ancak ikisini bu çalışmaya iten nedenler hayli farklıdır. Silvestre de Sacy çok genç yaşta Saint-Germain-des-Prés Manastırı'ndan bir Benedikten'le Doğu dillerini öğrenmeye başlamış, ardından "ismi bize ulaşmayan çok bilgili bir Yahudi öğretmeni olmuştur. [...] İbranice sayesinde oryantalizm çalışmalarına başlamıştır, bu dili iyi öğrenmek için de Eski Ahit'in İbranice dua metinlerini okuma alışkanlığı edindiği söylenmektedir."²⁶ Konvansiyon döneminde, adı "Ulusal" olarak değiştirilen eski Kraliyet Kütüphanesi binalarında kurulan, Türkçe ve Farsça bölümlerinin de açıldığı Doğu dilleri okulunda Arapça dersleri vermiştir. Doğu dilleri sadece bilginlere has bir tutku olmaktan çıkmış, diplomasiye de girmiştir artık. Talleyrand, Silvestre de Sacy'den dışişlerinde düzenli olarak çalışmasını rica etmiştir. Ondan Fransızca metinleri Arapçaya çevirme işini üstlenmesi istenmiştir. "Özellikle *Büyük Ordu Bülteni*'ni ve İmparator'un Aralık 1806'da Müslümanların Ortodoks Ruslara karşı fanatizmini kışkırtacağını umduğu Manifesto'yu çevirir."²⁷ Talleyrand'ın çabasıyla Collège de France'taki Türkçe ve Farsça bölümü iki bölüme ayrılmıştır. "Dışişleri bakanı Talleyrand,

23 *Le Guide des Égarés. Traité de théologie et de philosophie par Moïse ben Maimo* ("Şaşırılmışların Rehberi. Moïse ben Maimo'nun yazdığı teoloji ve felsefe yapıtı"), 1856.

24 Loeb, *a.g.y.*, s. 9.

25 *A.g.y.*

26 Henri Dehérain, *Silvestre de Sacy, ses contemporains et ses disciples* ("Silvestre de Sacy, Çağdaşları ve Öğrencileri"), Paul Geuthner, 1938, s. III.

27 *A.g.y.*, s. VIII.

madem bu dillerin konuşulduğu iki ülkeyle ticaret ilişkilerimiz gelişmek zorundadır, daha özenli davranacağız, konularında uzman eğitimciler atayarak bu dilleri de (Türkçe ve Farsça) öğretmek çok önemlidir, diyordu.”²⁸ Bu yeni teşvikle birlikte yeni bir atama yapılır, Silvestre de Sacy 1805'te²⁹ Collège de France'ta Farsça Kürsüsü'ne atanır, 1823'teyse bu kurumun yöneticisi olur.

Zamanın en önemli konusu hiyerogliflerin çözülmesidir. Bu serüvene katılmak isteyen sadece Fransız oryantalistler değildir, rekabet son derece acımasızdır. Silvestre de Sacy gelişmeleri yakından izlemektedir. Sacy, Collège de France'ta Farsça Kürsüsü'nü kurduğu yıl, vaktiyle Cohn'u himayesine almış olan Joseph von Hammer'in hiyeroglifleri açıkladığı yapıt hakkında son derece acımasız bir rapor yayımlar. Sacy'nin yaptığı eleştiriyi Fransız meslektaşları tebrik ederler: “Bay Hammer'in pek ateşli hayal gücüyle sarıldığı Mısır'daki sözde buluşlarını yerle bir ettiğiniz eleştirilerinizi görmekten çok memnun oldum. İstanbul'da bu buluşları sayesinde şaşıla günler geçirdi, ancak bu araştırması için Avusturya Sarayı'ndan çok İngiltere Sarayı'ndan övgüler aldı, oysa Avusturya Sarayı'nda seçkin bir görevdeydi ve şurası da bir gerçek ki, orada papalık elçisi başta olmak üzere Doğu elyazmalarını takdir edebilecek bilginler, meraklılar vardı ve halen de vardır. Kaç beyefendi (İngiliz oryantalist) sözde elyazmasında bulunan alfabeği kullanarak hiyeroglifleri çözümleyebilmiştir? [...] Her halükârda bayım, sayenizde sözde buluş hak ettiği seviyeye indi, bilginlerimiz de böyle bir araştırmanın ses getirmesine izin verdikleri için hiç de kendilerini suçlamak zorunda kalmadılar.”³⁰ De Sacy'nin Hammer'in varsayımlarını çürütmek için öne sürdüğü savların doğruluğu su götürür, zira Rosetta Taşı'nı çözümlemeyi bırakan ve Champollion'a başka bir yöntemle çözümlemesini öneren de Sacy'nin kendisidir. Champollion ise bu alana inatla sarılır. Hiyerogliflere dalar, sırlarını çözmeyi başarır, ancak kısa süre sonra, 1832'de, kırk iki yaşında ölür. Buluşları ölümünün ardından yayımlanır.

28 Talleyrand'ın Halk Eğitim Müdürü M. Fourcroy'ya mektubu, 8 Eylül 1805, Dehérain'den alıntı, *a.g.y.*, s. VII.

29 Abel Lefranc, *Histoire* (“Tarih”), s. 312, Sacy'nin Collège de France'a atanmasını başka türlü anlatır: “Çağdaş Yunanca, Collège'de yer almaya hak kazanır. Yunanca öğretimiyle eskiden bu kurumdaki çıkarılmış olan Doğu dillerini yeniden yaratır. [...] Ancak bu düzenleme uzun sürmez. Bir sonraki yılın Brumaire 22'sinde, Doğu Dilleri bölümü, Farsça ve Türk Dili bölümleri olarak ikiye ayrılır. Aslında Türk Dili bölümü Yunancanın Halk Dili bölümü yerine geçiyordu. Bu konuda Collège ilk düzenlemeyi yapar. Bay de Sacy Fars dili için görevlendirilir. (4 Nisan 1806). Doğu dilleri öğrenimine verilen bu önem, büyük olasılıkla Napoléon'un o coğrafya hakkındaki niyetleriyle bağlantılıdır; İran'a 1806'da gönderilmiş elçi de bunun kanıtıdır.”

30 Dehérain'den alıntı, *a.g.y.*, s. XXV.

Bir Oryantalizmden Diğere

Salomon Munk, 1832'de Krallık Kütüphanesi'nde işe başlar. 1832, Lamartine'in muhteşem bir Yakındoğu gezisine çıktığı, Delacroix'nın Mornay kontuna Fas yolculuğunda eşlik ettiği ve sonradan ünlü olacak krokilerle, suluboya resimlerle döneceği yıldır. Munk sanki yüzeye çıkacak zaman bulamıyormuş gibi nefessiz kalırcasına elyazmalarının içine dalar. Kendisini adadığı bu bilimsel çalışmaların sonunda da gözleri kör olacaktı. Ancak Doğu'ya gitmek için parası da zamanı da yoktur. Yolculuk da zaten oryantalistler için zorunlu bir aşama değildir. Bu bilimin ışığı sayılan Silvestre de Sacy bile, Lyon'dan öteye gidememiş olmakla övünmektedir.

Doğu'ya seyahat edebilmek için hatırı sayılır bir servete, diplomatik desteğe ve zamana sahip olmak gerekirdi; Volney Yakındoğu'ya yaptığı deniz yolculuğu için büyük bir mirası harcamış, Chateaubriand'ın Kudüs gezisi elli bin franga, Lamartine'inkiyse bunun iki katına mal olmuştu. O halde "pitoresk Doğu"nun coşkun tasvirlerini 19. yüzyıl bilgilenlerinin metinlerinde (sözelimi Flaubert'de olduğu gibi) boşuna aramamalıyız: "Öncelikle dün sabah geldiğim Konstantinopolis hakkında sana, Fourier'nin dünyanın başkenti olacak dediğini tekrar etmekten başka bir şey söyleyemem. Tıpkı insanlığın kendisi gibi, devasa bir kent. Paris'e girerken yaşadığın ezilme duygusunun aynısını tanımadığın insanlarla dizek dirseğe yürürken bu şehirde de yaşıyorsun, İranlısından Amerikalısına, Hindistanlısından İngilizine kadar, apayrı bireylerin oluşturduğu muhteşem bir bütün sizi ezip geçebilir. Ayrıca burası o kadar büyük ki ucu bucağı belli olmayan sokaklarda kaybolup gidersin. Mezarlıklar kentin ortasında orman gibiler. Galata Kulesi'nin üstünden (kenarda ve gemilerle dolu Boğaz'la Haliç'in arasından) tüm evler ve tüm camiler görünür; evler, hareketsiz büyük bir donanmayı oluşturan gemilere, minareler geminin serenlerine (bu cümle gittikçe karmaşık hale gelecek, uzatmayalım) benzetilebilir. Erkek genelevlerinden (sadece) geçtik. Herhalde kıçlarıyla kazandıkları parayla bademşekeri alan nonoşları gördüm, genelde midenin anüse verdiğini bu kez anüs mideye veriyordu. Salonlardan zemin kata kadar tiz bir keman sesi duydum, Rum dansları yapıyorlardı. Bunlar genelde Yunanlı delikanlılardı; saçları uzundu." ³¹

31 Louis Bouillet'ye mektup, Konstantinopolis, 14 Kasım 1850. Flaubert, Gallimard, s. 131-132. Flaubert ve Maxime du Camp için Doğu serüveninin "yeni ve tehlikeli cinsel deneyim" yönü de vardı: "Bilmeniz gerekir ki sevgili bayım, Beyrut'ta belaya yakalanmışım. (Ejderhanın vatani Rodos'ta fark ettim bunu.) Önce çiftler çiftler, sonra tek olarak geldiler. Bu hastalıkla Marmaris'ten İzmir'e at üstünde gittim. Gece gündüz talihsiz hayatımı düşünüyordum. Neyse, sonunda hastalığı atlattım. İki üç gün içinde kabuk bağlayacaktı. Çok çabuk iyileştim. Bu hediyeyi bana veren Maron tarikatından bir kadından kuşkulaniyorum, belki genç bir Türk kadınıdır. Türk mü Hristiyan mı, ikisinden hangisi? [...] İşte *İki Dünya* dergisinin ele almayacağı Doğu sorununun diğer yönlerinin birisi", a.g.y., s. 133.

Gerçekten de bilimsel oryantalizmin, bu "Doğu keyfi"yle, Théophile Gautier'nin söz ettiği "mavi hastalığı"yla, Mısır seferinden sonra ressamlar arasında yayılan "mavi özlemi"yle hiçbir akrabalığı yok muydu?³² Doğu hayranlığının sömürgeci yayılmaıyla beraber geliştiği bu yıllarda sanatçıların ısrarla resmettiği, cumba önünde uzanmış çengiller gibi klişe temalar eleştirilir. 18. yüzyılda Liotard ya da Melling gibi "Bogaziçi ressamları" İstanbul manzaraları ve Türk kadını portreleriyle fantastik bir Doğu'nun tercümanı olurlar. Napoléon'un Mısır seferinden sonra, yeni bir Doğu zevki, yeni estetik kaygılar ortaya çıkar: 18. yüzyıl yorumlarının modası geçmiştir, ressam Girodet, Lebrun'un *İskenderiye Savaşı* adlı resmi hakkında şöyle bir yorum yapmaktadır: "Kahramanlar yirmi yıl önce operada görebildiğimiz giysileri giymişlerdi."³³ Artık daha otantik bir egzotizm aranmaktadır. Akdeniz'i geçen sanatçılar, sayıları az olsa bile, önlerine gelen Doğu parçalarını daha dikkatle incelerler. 1830'da, Baron Taylor, Luksor dikilitaşının getirilmesi için yoğun görüşmelerde bulunur ve taş nihayet 1836'da Concorde Meydanı'na dikilir. Cezayir'in Fransızlar tarafından alınmasının ardından, sanatçılar Cezayir'e yönelir. Önce Taylor'a Mısır'da eşlik eden Adrien Dauzats, Paris'te 1831 Salonu'nda *Kahire'de El-Ezher Camii* yapıtını başarıyla sergiler ve "daha az yerleşik egzotizmin ilk adımlarını atar."³⁴ Bu düzmece oryantalizmin reddi hareketine neredeyse etnolojik bir sahihlik arayışı eşlik etmeye başlar, ressamlarla oryantalist bilginler arasındaki uzak akrabalığı hatırlatan ender belirtilerden biridir bu.

"Müslümanların Bilimsel Yapıtları"nı Mezardan Çıkarmak

Kasım 1832'de Salomon Munk, Eğitim bakanı Girod de l'Ain'in, Kraliyet Kütüphanesi'nin yeniden yapılanması konusunda bir yönetmelik sunduğunu öğrenir. Bakana yetkinlik alanlarını tanıtmak üzere uzun bir mektup yazar.

"Sayın Bakan,

"Fransa'nın edebiyat kurumlarının geliştirilmesi konusunda gösterdiğiniz büyük ihtimam ve hassasiyetten ötürü, hoşgörünüze sığınarak her ne kadar yabancı, yetkisiz ve unvansız olsam da size bugüne kadar önemsenmemiş,

32 19. yüzyılda Doğu'daki ressamlar üzerine, Christine Peltre, *L'atelier du voyage*, ("Yolculuk Atölyesi"), Gezgin 1995 ve L. Thornton, *Les orientalistes peintres voyageurs* ("Gezgin Doğu Ressamları"), 1828-1908, 1983.

33 Peltre'den alıntı, *a.g.y.*, s. 14.

34 *a.g.y.*, s. 11.

ancak ilginize degecek bazı elyazmalarının türlerine göre sınıflandırılması konusunda birkaç gözlemimden söz etme cesaretini gösteriyorum; katalogları hiç de tutarlı olmayan İbranice, Keldanice, Süryanice ve hahamlık elyazmalarını anlatmak istiyorum. Yaptığım araştırmalar sırasında kimi zaman istediğim elyazmalarında katalogda belirtilenden apayrı bir şey bulduğumda hayal kırıklığına uğruyorum, ancak hiç beklemediğim bir zamanda da bu elyazmaları arasında ilginç ve önemli yapıtlar bulduğuma seviniyorum. Süryani yazınının önemi hakkında bir şey söylememe gerek yok. Dinsel kurumlar tarihi konusunda Süryanicenin ne denli büyük bir hazineyi barındırdığını, ayrıca ortaçağda Yunanlılar ve Doğulular arasındaki ilk iletişim aracı olan Süryani dilinin antikçağ klasik yapıtlarının Araplara ulaşmasını sağladığını da biliyoruz. Yunan yazınının Araplar üzerinde nasıl bir etkisi olduğunu ve ne şekilde onlara ulaştığını bize gösterecek ilk veriler Süryaniceden çeviriler olmalıdır. İbranice hahamlık elyazmaları konusunda biraz ayrıntıya girmeliyim. Kitabı Mukaddes tefsirlerine, Talmud'a ve Yahudi ritüellerine ilişkin bilgilere bugün fazlasıyla vakıf olunduğu bir gerçek, bu nedenle bu tarz elyazmaları kaynakça çalışmaları dışında artık âlimlerin pek ilgisini çekmiyor. Ancak dikkatimi çeken, üzerinde düşünülmesi gereken bir konu bulunuyor: Arap elyazmaları içinde boşu boşuna aranmış olan Müslümanlara ait birçok bilimsel yapıt, gerek özgün dillerinde bırakılıp Rabinik harflerle transkripsiyonu yapılarak, gerekse İbraniceye çevrilerek hahamlar tarafından korunmuştur. Bunlar arasında birçok tıp, matematik ve özellikle de ortaçağ hahamlarının büyük bir çabayla ve şaşırtıcı bir başarıyla kendilerini adadıkları felsefe yapıtları yer alır.

"Arap felsefesi üzerine bilgiler henüz çok eksiktir, bu bakımdan felsefe tarihini ele alan yapıtlarda doldurulması gereken bir boşluk bulunuyor. Ben ise felsefe ve Doğu yazını üzerine eğitim aldığım için, Arap felsefesi üzerine araştırma yapmaya başladım, ama Kraliyet Kütüphanesi'ndeki Arap elyazmaları koleksiyonu bu alanda bana pek az kayda değer yapıt sunabildi. Buna karşın İbranice elyazmaları içinde (İbn Sina, İbn Rüşd, El Gazi, Farabi ve diğerleri gibi düşünürlerin) İbraniceye çevrilmiş ya da İbranice harflerle ama özgün dillerinde kopya edilmiş felsefe yapıtlarını buldum. Basılı kataloglarda, kralın eski mülkiyetindeki Doğu elyazmaları hakkındaki belgeler sadece eksik ve genellikle tamamen yanlış olmakla kalmıyor, ayrıca kütüphanenin daha sonradan edindiği koleksiyonlar üzerine de hiçbir bilgi bulunmuyor; Saint-Germain-des-Prés, Sorbonne ve Oratoire'daki kütüphanelerden söz etmek istiyorum. Özellikle Oratoire Kütüphanesi'nde Arapçadan İbraniceye çevrilmiş çok sayıda bilimsel kitap mevcuttu.

"Ekselansları istedikleri takdirde, şimdi Krallık Kütüphanesi'nde toplanmış olan koleksiyonlardaki İbranice, Rabinik, Süryanice elyazmaları ve İbranice, Süryanice harflerle kaleme alınmış Arap elyazmaları üzerine araştırma yapılmasını emredebilirler ve yazın alanına çok büyük hizmette bulunmuş olurlar. Bu çalışma en bilgili oryantalist âlimlerden biri olan Monsieur Reinaud'nun Arap, Fars ve Türk elyazmaları üstüne giriştiği işi tamamlamaya yardım edecektir ve Kral'ın kütüphanesi kadar zengin bir koleksiyonun bütün bir tasnifi Doğu âleminin edebiyat tarihi üstüne en zengin kaynaklardan birini oluşturmaktadır.

"Bu çalışma, Sayın bakanım, çok daha önemli işlerle uğraşmaktan hiç vakitleri olmayan oryantalist bilginlere teslim edilemeyecek kadar önemlidir. Yine de söz konusu yazın alanıyla özel olarak ilgilenmiş olan, birkaç felsefe araştırmasının yanında İbranice, Keldanice, Süryanice ve Arapça bilgisi olan birisi bulunuyor. Ekselansları, Paris'te bu kadar zorlu bir işi yapabilecek başka kimsenin bulunmadığını söylerken sizden bana inanmanızı isteme cesaretini buluyorum kendimde. Yeteneklerimle kendimi övmem gerekirse, oldukça sebatkârım, Berlin Kraliyet Kütüphanesi'nde birçok kişinin benden önce başlattığı, ancak bitirme cesaretini gösteremediği çalışmayı sonuna kadar yürüttüm. Yabancı olmam beni yıldırma mışa benziyor, çünkü bilim ve yazın alanında bütün ülkelerin çıkarları aynıdır ve yazın dünyası içinde herkes kardeşçe anlaşır."³⁵

Munk'un bu kadar alçakgönüllü davranmasının gerisinde hiç kuşkusuz bir art düşünce vardır. Katalogları düzenlemek için bilgin olmaya gerek yoktur! Henüz otuz yaşına gelmemiş Munk bu işi üstlenmeye hazırdır. Arzu ettiği işi değersizleştirerek, o işi alma şansını artırmaktadır. Ancak yeteneklerinin değerini düşük gösteren sadece o değildir. Eski metinleri çözmek, elyazmalarını sınıflandırmak için tabii ki gereken yetkinliktedir. Ancak aşırı alçakgönüllülüğü, titiz karakteri, melankolik yapısı, onu angaryaya koşulabilir kılan sürgün statüsünde oluşu gibi özellikleri onu Doğu'nun yeniden keşfi davasında vazgeçilmez ve paha biçilmez kılmaktadır. Louis Loewe de oryantalist kariyerin zorunlu bir aşaması olan katalog hazırlama işinde, Moses Montefiore'nin yanında göreve başlamadan önce Hamburg'da mesai yapmıştı.

Bu mektup sadece Salomon Munk'un psikolojisini benzersiz biçimde aydınlatmakla kalmaz, onun öncüsü olacağı bir oryantalizm ekolünün çalışma programının da habercisidir. Hiç kuşku yok ki Munk, Arapçadan felsefi metinler ve şiirler çevirmiş ortaçağ Yahudi bilginleri çizgisinde yer alır. 12. yüzyıldan beri Avrupa dünyasını İslam düşüncesiyle tanıştırmakta olan bilginlerin meşalesini

³⁵ Schwab, *a.g.y.*, s. 32-35.

devralmıştır. “Dönemin oryantalistlerinden birisi şöyle diyordu: ‘İnsan aklının evrim tarihinde başlangıç ve gelişim dönemleri bulunur, bu dönemler genellikle zor tanımlanır ve maddi yaratılışın evreleri ve “öncü” denen varlıkların doğumuyla benzerlikler taşır [...]: Bu, kimsenin tanımadığı, karanlıkta kalmış, bilimin içinde kaybolmuş birkaç insanın çabasıyla düşüncelerin bir halktan diğerine aktarıldığı ve yeni bir bilgi patlamasının ortaya çıktığı andır. Doğu kitaplarının ilk çevirilerini yapan, Hristiyanlığa geçmiş bu zavallı Yahudi ve Mağriplilerden söz etmek istiyorum.”³⁶

Munk bu “aktarıcılar”ın mirasçısıdır. Bir misyona adanmış olduğunu hissetmektedir: Arap edebiyat eserlerini çevirerek Avrupa’ya tanıtmak. Kesinlikle öncüdür o. Mektubu hem oryantalizm bilimi içindeki rolüne ilişkin kavrayışını, hem de çalışmaların hangi yönde ilerlemesi gerektiğini açıklar ve önceliklerini sıralar; Munk’a göre bir yanlışlıkla karşı karşıyaydık; Avrupa, Arap felsefesini yok saymaya devam etmekteydi! Batı felsefe tarihini ele alan yapıtların hepsi İslami düşünce söz konusu olduğunda aynı eksiklerden mustarıptı. Bunun bir çaresi bulunmalıydı. Avrupalı bilginlerin gündemindeki öncelik bu olmalıydı, zira “Kitabı Mukaddes tefsirlerine, Talmud’a ve Yahudi ritüellerine ilişkin ne varsa bugün çok iyi bilindiği bir gerçek, bu nedenle bu tarz elyazmaları kaynakça çalışmaları dışında artık âlimlerin ilgisini pek çekmemektedir.”

Munk bu programda öngördüklerini yerine getirecekti. *Mélanges de philosophie juive et arabe* (“Yahudi ve Arap Felsefesi’nin Karışımı”) (1859)³⁷ adlı yapıtında Kundi, Farabi, İbn Sina, Gazali, İbn Bacca, İbn Tufeyl, İbn Rüşd gibi büyük Müslüman düşünürleri tanıtacaktı. 1832’de eğitim bakanına yazdığı sırada zaten bu konularda çalışmaya başlamıştı bile. *Le Temps*’da Doğu edebiyatı üzerine, “Kamrup’un Serüvenleri”(1835); “Doğu Şiiri, Djami’nin İran Romanından Örnekler”(1835); “Sanskrit Yazınından Örnekler”(1836) gibi makaleler yayımlar. Şüphesiz en büyük yapıtı *Guide des Égarés*’nin (“Kaybolmuşların Rehberi”) çevirisidir, yaşamaının sonuna kadar da Arap metinleri üzerine çalışmayı sürdürür. Beraber çalışmış olduğu Adolphe Frank cenaze töreninde bu yapıtından saygıyla söz edecektir: “Birçok ilmi araştırma yaptığı Arap felsefesi üzerine yapıtlar antikaç bilimlerinin Avrupa’ya nasıl geçtiği konusunu aydınlatmayı sağlayacaktır. Çalışmaları, Yunan felsefesinin solmaya yüz tuttuğu dönemin ardından, diğer

36 Gustave Dugat, *a.g.y.*, cilt 1, s. IV. Din değiştirmiş Yahudilerden ve Mağriplilerden söz ederek Dugat bir polemik başlatır. Dönemin Yahudi bilginleri, din değiştirmemiş Yahudinin birçok çeviri yaptığını söyleyerek karşı çıktılar.

37 Bu yapıt, Adolphe Frank’ın *Dictionnaire des sciences philosophiques* (Ansiklopedik Felsefe Sözlüğü), Pierre Leroux ve Jean Reynaud’nun *Encyclopédie Nouvelle* (Yeni Ansiklopedi) yapıtlarındaki makaleleri yeniden yayımlar.

bir deyişle akıl meşalesini sadece Arapların taşıdığı düşünce tarihi döneminde, fikirlerin nasıl ilerlediğini açıklamak konusuna ışık tutacaktır.”³⁸ Gustave Dugat, Müslüman felsefe metinlerini tanıtan ortaçağ Yahudilerinin geleneğini sürdürdüğü için Munk’a minnettardır. “Munk’un Araplar ve Yahudiler bağlamında bugüne kadar eksik ve yanlış sunulmuş felsefe tarihine katkısı büyüktür, [...] bilim adamımız ve Doğu bilimcimizin araştırmaları Arap düşünürlerden sonra gelen ve onlar hakkında palavra hikâyeler anlatan Afrikalı Leo, Brucker ve diğer felsefe tarihçilerinin görüşlerini yerin dibine sokmuştur.”³⁹

Munk görevini yerine getirip zafer mi kazanmıştır? Zafer ona çok uzak bir duygudur. Ama zafer nidaları atmasını engelleyen şey sadece karakteri değildir. Öldüğü sırada, Arap filozofların Avrupa’da pek az tanınan temel yapıtları henüz çevrilmiş değildir. Munk’un kendisi de İslam düşüncesi hakkında daha eksiksiz bir fikir vermek için bir ya da birçok yapıtın daha yazılması gerektiğini kabul eder. Buna karşın spekülâtif Arap felsefesi ve Avrupa bilginleri arasında köprü görevini üstlenmekten memnun olmuş olabilir. *Mélanges de philosophie juive et arabe*’ın (“Yahudi ve Arap Felsefesi’nin Karışımı”) ikinci bölümü, Doğu ve Batı düşüncesi arasında bağlantı kuran Mısırlı ve Filistinli Yahudi düşünürlere ayrılmıştır. Bu kişilerden, özellikle de Maimonides’ten söz ederken ve bıraktıklarını anlatırken Munk hiç kuşkusuz kendisini düşünmüştür. Bu konulara harcadığı enerji, bu yazarlarla özdeşleşmenin yarattığı ayna etkisiyle kat kat artmıştır. Çalışmalarına zarar vermek şöyle dursun, bu aktarım ona esin kaynağı olmuştur.

Köprü Kurmakla Görevli Yeni Bir Nesil

Munk bir öncüdür. Eğitim bakanına yazdığı mektupta Krallık Kütüphanesi’nin koleksiyonlarında özgün Arapça metinlerin yokluğuna üzüldüğünü görüyoruz. Yahudi kaynaklarda fazla alıntılanmayan bu yapıtlara başvurulamamakta, bunların kimi zaman varlıkları bile bilinmemektedir. Munk’un çalışmaları başlıca iki Sami yazını, yani Arapça ve İbranice arasında birleştirme çizgisini oluşturur. O, Almanca bilginlerinin ve entelektüel yetilerini İslamın hazinelerinin yeniden keşfi için kullanan “Judaizm” eğitimi almış bilginlerin de öncülerindendir. Munk’un izinden gidenlerin listesi çok kalabalık değildir. Burada, Moritz Steinschneider (1816-1907), son öğrencilerinden Louis Massignon, Hartwig Derenbourg (1844-

38 Dugat’dan alıntı, *a.g.y.*, Cilt II, s. 212.

39 *A.g.y.*, s. 206–207.

1908),⁴⁰ Macar Ignaz Goldziher (1850-1921) gibi oryantalistler sayılabilir. Liste, Joseph Horowitz (1874-1931)⁴¹, Ernst Herzfeld⁴² (1879-1948) gibi Alman öğretim üyeleriyle devam eder.

Gustave Weil (1808-1889) Munk'un çağdaşı ve biraz da ikizidir. Salzburg'da Baden'de⁴³ bir haham ailesinde doğmuş, kendisi de haham olmak istemiş ama sonra bu düşüncesinden vazgeçmiştir. Heidelberg Üniversitesi'ne kaydolarak filoloji, tarih ve Arapça öğrenimi görür. Munk'tan kısa süre sonra okumak için Paris'e gider ve o da Silvestre de Sacy ve Etienne Quatremère'in derslerine katılır. Maddi sıkıntılar nedeniyle 1830'da Cezayir'de Fransız ordularına muhabir olarak eşlik eder. Buradan Kahire'ye geçen Weil, Mısır'da Mehmed Ali Paşa için çalışan Clot Bey'in kurduğu tıp okulunda dört yıl boyunca Fransızca dersi verir. Nitekim, Şam Hadisesi sırasında Crémieux, Fransız doktor Clot Bey aracılığıyla veziri ikna etmeyi başaracaktır. Weil daha sonra Heidelberg'e döner, önce üniversitenin kütüphanesinde çalışacak, ardından Doğu dilleri profesörü olarak atanacaktır. Paris'te Asya Topluluğu derneğinin yabancı üyesi, Yazıtlar ve Edebiyat Akademisi üyesi olur. Hz. Muhammet üzerine yazdığı kitap (1843), peygamber üzerine Arap kaynaklarına dayanılarak yazılmış ilk biyografi olarak kabul edilmektedir. İki yıl sonra, *Müslümanların Kutsal Efsaneleri*'ni yayımlar. "Birçok değişik kitaptan bu efsaneleri derlemesi [...] ve özel bir kitapta bir araya getirmesi Kur'an üzerine çalışanlar ve özgün yorumlara ulaşamayanlar için çok yararlı olmuştur."⁴⁴ Ününü ayrıca beş ciltlik *Halifeler Tarihi* yapıtına da borçludur.

Abraham Geiger'in (1810-1874) oryantalistler içinde apayrı bir yeri vardır. Uzun süre hahamlık eğitimi aldıktan sonra Frankfurt'ta haham olur. Bu görevi, Hz. Muhammet'in düşüncesinde Yahudilik etkisi olduğuna dair bir tez hazırlamasını engellemez; bu ona Bonn Üniversitesi'nden bir ödül kazandırır. Bu tez

40 Martin Kramer (yay.), *The Jewish Discovery of Islam. Studies in Honor of Bernard Lewis*, The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, Tel-Aviv, 1990, Giriş.

41 Haham oğlu Horowitz Almany'a'da Lauenburg'da doğdu. Berlin Üniversitesi'nde okudu, daha sonra orada ders verdi. Arapça elyazmalar toplamak göreviyle, Türkiye, Mısır, Filistin ve Suriye'ye gitti ve Britanya Hindistanı'nda yaşadı. Birinci Dünya Savaşı öncesi Frankfurt Üniversitesi'ne Sami dilleri eğitimi vermek üzere döndü. İslam tarihi ve Arap şiiri üzerine dersler veriyordu. Kudüs'te Yahudi Üniversitesi'nde Doğu araştırmaları bölümünün başkanı oldu. Nazi yönetimince kovulan birçok öğretim üyesini kucaklayan bu kuruluşa çok önem vermiştir. Bkz. Kramer, *The Jewish Discovery of Islam*, a.g.y., Giriş.

42 Herzfeld ününü 1910'dan 1913'e dek, bugün Irak'ta bulunan Samara'da sürdürdüğü kazılarla borçludur. Abbasi başkentindeki buluşları onun Berlin Üniversitesi'nde profesör unvanı almasını sağlar. Princeton'da, Institute for Advanced Studies'de ders vermek için 1953'te Nazi Almanyası'ndan ayrılır.

43 *Encyclopedia Judaica* ("Yahudi Ansiklopedisi"), cilt 16, s. 394, Kudüs, 1971.

44 Dugat'dan alıntı, a.g.y., cilt I, s. 45.

Almanca'ya çevrilerek *Was hat Mohammed aus dem Judentum aufgenommen?* (Muhammed'in Musevilikten aldığı) başlığıyla yayımlanacaktır. Geiger, Yahudiliğin İslamiyet üzerindeki etkisini abartmıştır. Rasyonel düşünceye ve bilime karşı nefretle kışkırtılan Kilise'nin aksine, bilim ve felsefeyi destekleyen Müslüman hükümdarların bu özelliklerine tezinde sıkça yer vermiştir. Tarih bu azimli hahamın Yahudiliğin yeniden doğuşundaki katkılarını unutmadı. Kendisi Şabat ve sünneti kaldırmak dahil dinde değişiklik yapmayı düşünerek Yahudiliği modernleştirmek isteyen liberal ve reformcu hareketin öncüsü sayılır.

Hartwig Derenbourg Paris'te doğmuştur. Yahudi Arapçası ve İbranice uzmanı olan babası Joseph Derenbourg (1811-1895), tanınmış bir oryantalisttir. Hartwig Derenbourg, Munk'tan sonra Ulusal Kütüphane'de çalışır. Condorcet Lisesi'nde (o dönemde Bonaparte Lisesi) James'in oğlu Edmond de Rothschild'in okul arkadaşıydı. Leipzig'de Arapça eğitimi aldıktan sonra, Doğu dilleri okulunda İslam araştırmaları bölümünde çalışacağı Paris'e döner. Munk gibi, el-yazmalarını kataloglar. Escorial Kütüphanesi'ndeki Arapça metinler üzerinde çalışırken Suriyeli bir diplomat olan Usame İbn Münkız'ın, Haçlı Seferleri zamanında Müslümanların günlük yaşamlarını ayrıntılı biçimde anlatan 12. yüzyıla ait otobiyografisini bulur. Derenbourg bu kitabı 1886'da önce Arapça, ardından 1889'da Fransızca olarak yayımlar. Derenbourg, Massignon'u Müslüman mistik metinleri okumaya ve tez konusu olarak 10. yüzyılın sufilerinden Hallac-ı Mansur'u seçmeye yöneltmesiyle de tanınır.

Bohemya'da Drossau kentinde doğan Moritz Steinschneider, haham literatürü üzerine sağlam bir eğitim almıştır. Yahudi bibliyografyasının babası sayılan Steinschneider, Oxford kentinde Bodleian'da, Leyde, Berlin, Minsk ve Hamburg gibi, Avrupa'nın beş büyük kütüphanesinde bulunan İbranice elyazmalarının kataloglarını yayımlamasıyla da ünlenir. *Hebräische Bibliographie* dergisini kurmuş ve 1893'te Kitabı Mukaddes'in kaleme alınmasından 18. yüzyıl sonuna kadar tüm ülkelerdeki ve tüm dillerdeki Yahudi literatürünün tarihçesini yayımlamıştır. Steinschneider'in eğitimi ve katalog çalışmaları gibi bu yapıtı da Munk'la aynı çizgide yer aldığını gösterir. Yahudi edebiyatı üzerine çalışmalarıyla tanınmış olsa da İslam araştırmaları da önemlidir.⁴⁵

Steinschneider'in yolu Şam Hadisesi sırasında Munk'unkiyle kesişir. Genç Moritz henüz Prag'da üniversitedeyken, ileride *Jewish Chronicle*'in editörü olacak olan Abraham Benisch'le "Filistin'de Yahudilerin bağımsızlığının kurulması" için çalışan bir derneğin çekirdek kadrosunu oluşturmaktaydı. İkisi, din-

⁴⁵ Bkz. Franz Rosenthal, "Steinschneider's Contribution to the Study of Muslim Civilisation" ("Steinschneider'in Çalışmalarının Müslüman Toplumlara Katkısı"), *Proceeding of the American Academy of Jewish Research* içinde, 1958, s. 67-81.

daşlarına yapılan baskı ve hoşgörüsüzlük yüzünden Viyana Üniversitesi'nde yeni bir grup kurmuşlardır. "Aylarca süren görüşmelerin ardından asıl [amacı] 'anavatan'a göçü yavaş yavaş başlatma olan gizli bir derneğin kurulmasına karar verilmiştir. Bu grup, Birlik (*Einheit*) adına konuşmakta ve simge olarak '1' sayısını kullanmaktaydı. Yönümüz Filistin'i de içine alan Türkiye'ye [...] dönüktü."⁴⁶ Grup –özellikle de Steinschneider– "Yahudilerin yapılanması" üzerine *Orient* dergisinde makaleler yayımlar. Üyeler Almanya Yahudilerini İngiltere'deki milenarist lobinin gücüne iknaya çalışırlar, onların görüşlerine göre lobi Yahudi dünyasının görmezden gelemeceği perspektifler açmaktadır. Şam Hadisesi onları ancak yüreklendirmiş olabilir. Grubun iki üyesi 17 Kasım 1840'ta Mısır yolculuğu dönüşü Avusturya'ya uğradığında Adolphe Crémieux'yle görüşür; Crémieux, Fransa'nın Fransız Yahudiler için çok değerli olduğunu, ancak doğrudan bu konuyla ilgilenmediklerini söyleyerek onları Montefiore'ye yönlendirir.

Avrupa düşününün İslam araştırmaları alanında çok şey borçlu olduğu Ignaz Goldziher (1850-1921) söz konusu çizginin en parlak bilginidir. Louis Massignon onu "tartışmasız en büyük İslam araştırmacısı ve en önemli İslam bilimcisi"⁴⁷ sayar. "İslam kültürünün, düşüncesinin ve dininin neredeyse her yönüyle ilgilenmiş ve bu konuda kendisinden sonra gelen tüm araştırmacıların temel alması gereken öncü bir yapıt kaleme almıştır."⁴⁸ Goldziher on iki yaşında Almanca öğrenir ve Budapeşte'de Armin Vambéry'yle (1832-1913) Doğu araştırmalarına başlar. Armin Vambéry, Goldziher'i Asya'ya derviş kılığında yaptığı yolculuklarla büyüler. Ne var ki, bir süre sonra Vambéry, Goldziher'in en nefret ettiği kişi haline gelir. Goldziher, en az Munk kadar bunalımlı biriydi. Günlüğü, "kuşkusuz sık sık aşırıya kaçan kırılgan duygusallığını"⁴⁹ ve kronik uykusuzluğunu açığa çıkarır. Oryantalist araştırmalarını Berlin'de (1869) Rödigier'le sürdürür ve İncil'in ortaçağdaki bir Arap yorumcusu üzerine yazdığı doktorasının ardından Budapeşte'ye döner.

Munk'u kanatları altına almış Michael Beer gibi, Eğitim Bakanı Baron Joseph Eösvös de genç Ignaz'ı himaye eder ve ondan Budapeşte Üniversitesi'nde 1872'de *Privatdozent* olacağına dair söz alır. Ancak Goldziher, öncelikle Macaristan Eğitim Bakanlığı'nın görevlisi olarak Viyana ve Leyden'e gider. Bir yıllık

46 A. Löwy, "Dr. Benisch", *Jewish Chronicle*, 13 Kasım 1891, Frankel'den alıntı, *a.g.y.*, s. 3-17.

47 Bernat Heller, *Bibliographie des œuvres d'Ignaz Goldziher* ("Ignaz Goldziher Yapıtlarının Bibliyografyası"), Geuthner, 1927. Massignon'un 1933'te Fransa'nın Almanya'da Nazizm kurbanı Yahudi üniversite öğretim görevlilerine konukseverlik göstermeyi reddettiğini söylediğinde bu sözler daha da değer kazanır.

48 Rémi Brague, Ignaz Goldziher'e önsöz, *Sur l'Islam, origines de la théologie musulmane* ("İslam ve Müslüman Dinbiliminin Kaynağı Üzerine"), Desclée de Brouwer, 2003, s. 7.

49 *Ag.y.*, s. 17.

yolculuk ona bu kentlerde bulduğu Arapça elyazmaları koleksiyonu üzerinde çalışma fırsatını verir. “Zamanında yerinde olmayan hakkını kaybeder” sözünü unutarak, (Eylül 1873’ten Nisan 1874’e kadar) Doğu yolculuğuna devam eder; Suriye’de, Filistin’de ve El-Ezher Üniversitesi’nin bulunduğu Kahire’de yaşar. Bu üniversitede kendisine tanınan ayrıcalıkla o güne dek sadece Müslümanların girebildiği dersleri izler. Budapeşte’ye döndüğünde kendisine söz verilen öğretim görevlisi kadrosunun, Kitabı Mukaddes uzmanı ve heterodoks olduğu için başka yerde çalışamayan bir rahibe verildiğini öğrenir. Bundan sonra Goldziher için bitmez tükenmez boş geçen yıllar başlar. 1844’ta *Consistoire* genel sekreteri olan Munk gibi, o da Budapeşte’deki Yahudi cemaatinin genel sekreterliği görevini kabul eder.

Paris ve Budapeşte’deki cemaat makamları bu genç yetenekleri maaşa bağlayarak yardım etmek mi istemişlerdir? Ya da onların zor durumlarını fırsat bilerek ucuza getirip yeteneklerinden mi yararlanmışlardı? Munk gibi Goldziher de bu görevleri coşkuyla karşılamamıştır. Goldziher, Yahudi cemaatinin bu genel sekreterliği görevinden “külfet” diye söz eder. Onun için son derece vasıfsız bir iştir. Yine de bu görevde otuz yıl boyunca kalacaktır. En saygın kongrelere davet edilmiş, en iyi üniversitelerden kürsü başkanlığı teklifleri almış, ancak tüm bu teklifleri geri çevirmiştir çünkü Macaristan’dan başka bir yerde yaşamayı göze alamamıştır. “1889’da⁵⁰ *Etudes mahométanes* (“Hz. Muhammet Üzerine Araştırmalar”) kitabından kazandığı başarının silinip gitmesi korkusuyla kendisini yiyip bitirdiği zamanlarda” intiharı bile düşünür. Neticede yaşamına son veren Goldziher değil, oğlu Max olur. Kuşkuları ve iç sıkıntıları Munk’u çağırıştırır. Doğubilimi onun yaşam enerjisini mi tüketiyordu? 1894’ta Goldziher nihayet, Budapeşte Üniversitesi’ndeki Sami dilleri bölüm başkanlığına atanır, ancak hemen maaş düzenine geçemez. Normal bir profesör maaşını almak için kırk beş yaşını ve yerine atanmış heretik rahibin emekli olmasını bekleyecektir.

Goldziher, Sami dillerinin düşünce aracı olarak yetersiz olduğu savını reddeder. Ki bu, onun döneminin temel savıdır. “Yaşamının sonuna kadar Filistin’de Yahudiler ve Araplar arasındaki nihai uzlaşma sayesinde bu dillerin yenilendiğini görmeyi ümit etti. [...] Bu bağlamda Batılı Doğubilimci Goldziher ‘baskı altındaki diller’i yücelten hareketin öncüsü sayıldı ve Hint-Avrupa dillerinin evrendeki entelektüel alışverişi yönetme iddiasına karşı çıktı.”⁵¹

50 A.g.y. s. 14.

51 Heller, *Bibliographie (Bibliografya)*, a.g.y.

Bu bilginlerin her biri hahamlık ya da en azından din eğitimi almış; İbranice, ardından Arapça öğrenmişlerdi. Bu bilginler İslamın "hoşgörüsü"nü ortaya koyan İslam uygarlığının dünyaca kabul görmüş, sanat şaheserlerinin cazibesine mi kapılmışlardı? Temel ilkelerin birçoğunun ortak olduğuna, İslamın Yahudiliğe yabancı olmadığına inananlardandılar. Yunan felsefesi ve bilimlerinin korunmasında ve iletilmesindeki Yahudi-İslam uygarlığının rolünden kuşkusuz çok etkilenmişlerdi.

Bu çizgideki bilginler, Doğu'yu şevhet fantezilerine kılıf olarak gören romantiklere her bakımdan zıttır. Doğdukları topraklardan ayrılmak zorunda kalan bu bilginler için oryantalizm uzun süreli eğitim ve zahmetle elde edilen yetkinlikler gerektiren bir meslektir. Ancak her şeye rağmen romantik akımın resim ve yazınla dile getirdiği Doğu tutkusu, Sami dilleri ve uygarlıkları araştırmalarında elverişli bir ortam yaratılmasına katkıda bulunmuştu. Tarihçi Martin Kramer daha da ileri giderek şunu savunur: "19. yüzyılın ilk yarısında şairleri etkileyen Müslüman dünya romantizmi Avrupa Yahudileri arasında da yankı bulmuştur. Avrupalı Yahudiler de İslamın görkemini vurgulayacak ve ortaya çıkaracak birçok yöntem denemiştir. Onlar için bu, Avrupa'ya kendi uygarlıklarının kökenlerini, Avrupa'nın İslamiyet ve Yahudiliğe karşı borcunu anımsatma stratejisinin bir parçasıydı. Bu stratejinin güdülmesi, Yahudileri Avrupa'nın bunca hayranlığını kazanmış İslam uygarlığının dönemleri ve mekânlarıyla ilişkilendirmek için bilinçli çaba göstermek anlamına geliyordu. [...] Kazanımların ve hoşgörünün vurgulandığı bu İslam yorumunun ideoloji olarak 'oryantalizm'le hiçbir ortak yönü yoktu. Yine bu stratejinin bir başka amacı Yahudilerin Avrupa'daki asimilasyonunu kolaylaştırmaktı."⁵² İngiltere Kraliçesi II. Elizabeth'in sevgili bakanı Benjamin Disraeli'nin de, *Contarini Fleming* ve *Alroy* romanlarında asalet ve ruh yüceliğiyle dolu bir dünyayı tasvir ederken ve Yahudilerin Hz. Musa'ya inanan Araplar olduğu bir Ortadoğu çizerken anlatmak istediği tam da bu değil miydi?

Kramer'in burada tırnak içine aldığı oryantalizm, Edward Said'in, sömürgeciliğin suç ortağı ve hükmetme iradesinin bir ifadesi olarak ifşa ettiği şu (ideoloji demeciliği) "düyarlılık"tır.⁵³ Said, Avrupa'nın yazınsal ve sanatsal hayranlığının merkezindeki bu geriye gitmese bile geri kalmış, uygarlaşmamış ve eşitsiz, hayali Doğu'yu yapıbozumuna tabi tutar. Bu görüşe göre İslamiyetin doruğa çıkması en az düşüşü kadar şiddetli olmuştur. Said'den sonra "oryantalist" ve "or-

52 Kramer, a.g.y.

53 Edward Said, *Orientalism (Şarkiyatçılık)*, New York, 1978, Fransızcaya çevirisi: *L'Orientalisme, L'Orient créé par l'Occident (Oryantalizm Batı'nın Yarattığı Doğu)*, Le Seuil, 1980.

yantalizm" terimleri masumiyetlerini kaybetmiştir. Saidçi "oryantalizm"le suçlanmadan da, bu bilginlerin önemli İslam metinlerinin yeniden keşfi konusundaki çalışmalarını takdir etmek mümkün olmalı. Kramer, "Bu Yahudi 'kâşifler' benzersiz bir miras bıraktılar" der. "[...] Aydınlanmacıların İslamı bir yüzyıldan fazladır cehalet ve aşağılanmaktan koruyamadıkları bir Avrupa'da, bu bilginler İslamın çağdaş ve nesnel bir değerlendirmesinde temel oluşturan sezgilere sahip ilk kişiler olmuşlardır. Tüm bunlar bu bilginler olmasa da olacaktı; ancak onlar sayesinde daha erken gerçekleşti."⁵⁴

⁵⁴ Kramer, *a.g.y.*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İNSANSEVERLİK, İNSANİ YARDIM HAREKETİ VE MÜDAHALE GÖREVİ

Albert Cohn için Rothschild ailesi geçici bir limandan çok daha fazlası olmuştur. Genç Presburglunun kaderi James de Rothschild'in kurmakta olduğu, sınırları Fransa'yı aşp Kudüs'e uzanan hayırseverlik misyonunun içinde şekillenecekti.

Cohn, Paris'e geldikten iki yıl sonra James ve ailesiyle İtalya yolculuğuna davet edilir. Bu yolculuk onun geleceğini değiştirecekti. Cohn yirmi dört yaşındadır. Yolculuk sırasında "hiçbir işe alınmayan",¹ okumaktan men edilmiş, getto dışında mal sahibi olamayan Yahudilerin Torino'daki gettosunu görür. "Yahudilere yasak"² kent Cenova'ya da gider. Roma'da duyduğu heyecanı ise şöyle anlatır: "Büyük getto meydanından geçerken bir sinagogun girişindeki, mezmur yazarının sözlerinin bulunduğu bir taşı gördüğümde hissettiklerimi asla unutamayacağım. Şöyle yazıyordu: 'Kudüs, bir gün seni unutursam, sağ elim de beni unutsun.' İşte yine Kudüs ve Roma arasındaki zıtlık ve mücadele."³

Aynı yolculukta James, Papa XVI. Gregorius'un huzuruna çıkar, Papanın, Baron James'e getto yakınlarında bir meslek okulu açma izni verdiği bu görüşmeye Cohn da katılır. Eğitimle ilgili bu düşünce nasıl yeşermişti? Roma'ya gelirken, İtalya'da Livorna kentinde kurulmuş ilk çağdaş Yahudi okulunu gezmişlerdi. Bu iki adam dönemin Yahudi elitleri için bir yaşam biçimi haline gelecek olan bu hayırsever girişimden mi etkilenmişti? James ve Cohn, Yahudilerin onları bunca

¹ *L'univers israélite* (Yahudi Dünyası), Şubat 1865, s. 257.

² *A.g.y.*

³ *A.g.y.*, s. 260.

etkileyen sefaletini ortadan kaldırmak üzere kuracakları okul için yer olarak Roma'nın İtalya Krallığı'na bağlandığı 1870 yılına kadar kapatılmayan bu get-toyu seçerler. Bu okulun kurulması modern anlamıyla bireysel Yahudi filantropisinin başlangıcı sayılır.

Modernleştirici bu yardımseverliği hayata geçirmek için James de Rothschild Albert Cohn'la güçlerini birleştirir. Albert Cohn'un dini görüşleri Baron James de Rothschild'inkilerle uyushmaktadır. Liberal ve Ortodoks hareketlerin arasında ortayolcu olan Cohn muhafazakâr Yahudiliğe daha yakındır. Cohn, Rothschild cömertliğinin bir elçisi olarak dindışları yararına çalışır. Yıllar boyu Osmanlı topraklarını adım adım gezer, bir yandan Fas ve Cezayir'deki Yahudi cemaatinin çıkarlarını koruyarak, İstanbul, Kudüs, Şam ve İzmir'de okullar açar. Cohn bu dayanışmanın sadece bir aktörü olmakla kalmaz, yardımlaşma komitesinde James'i temsil ederek Yahudi bankasının büyük desteğini alır ve bu dayanışmaya Fransa'daki Yahudi kurumlarını katar.

İnsan Kaygısı

Fransa'da Rothschild ve Cohn ikilisinin başlattığı yardımseverlik, geleneksel Yahudi yardımlaşması ve zekât işlerinden farklıdır. 18. yüzyıl tarihi filozoflar yüzyılı olarak geçmişse, 19. yüzyıl da filantropilerin ya da insanseverlerin⁴ yüzyılı olarak geçmelidir. Filantropi, Aydınlanma hareketinin meyvesidir. Voltaire şöyle der: "Gerçek düşünür işlenmemiş toprağı açar, saban sayısını, dolayısıyla orada oturanların sayısını artırır, yoksullarla ilgilenir ve onları zenginleştirir, evlenmeye teşvik eder, yetime ev bulur, gerekli vergilere itiraz etmez ve çiftçinin bu vergileri neşe içinde ödemesini sağlar."⁵ Üretim alet ve araçlarını çoğaltmak, geleceğı kuranlara destek olmak, ilerleme için çalışmak. Felsefecilerin dile getirdikleri misyonlar bunlardır zaten. Diderot için felsefenin amacı "insanları düşünce alışverişi ve sonsuz bir iyilikseverlikle birbirine bağlamaktır."⁷ Moses Mendelssohn'un düşüncesi de iyilikseverlik kavramı üzerine kuruludur. Ona

4 Çağdaşlaşma yolundaki bu hareketin büyük merkezi, Bohemya'da üniversite öğrenimi görmüş ilk haham ve Almanca vaaz veren ilk kişi olan Zacharias Frankel'in (1801-1875) Breslau'da kurduğu büyük haham okulu olmuştur.

5 Catherine Duprat, *Le Temps des Philanthropes* ("İnsanseverlik Çağı"), CTHS, 1992.

6 Voltaire, *Correspondance* ("Mektuplar"), Damilaville'e mektup, 1 Mart 1765, *The Complete Works of Voltaire*, cilt 112. The Voltaire Foundation, Banbury, Thorpe Mandeville House, 1973, s. 422, Duprat'dan alıntı, a.g.y., s. XXI.

7 Diderot, *Essai sur les règnes de Claude et de Néron* (1778-1782) ["Claudius ve Neron'un İktidar Dönemleri Hakkında (1778-1782)"], *Œuvres complètes* (Tüm Yapıtları) içinde, Assezat-Tourneux, 1875, 1877, cilt III, s. 210.

göre, insan Tanrı'ya ve diğer insanlara karşı olan yükümlülüklerini tek başına yerine getiremez. İyilikseverlik kavramı, politika ve metafiziği birbirine bağlar ve "düşünürün insan doğasına ilişkin temel iyimserliğini"⁸ ifade eder. İyilikseverliğin böyle dünyevi kavranışı dinsel eğitimin öğretilerinden ve din temelli bir iyilikseverlikten tamamen farklıdır.

Zekât türü dinsel temelli faaliyetler ile kamusal sosyopolitikalar arasında insansever, diğer bir deyişle filantropik etkinliğin özelliği nasıl tanımlanmalıdır? Tarihçi Maurice Agulhon insanseverliğin doğuşunu şöyle açıklamayı denemiştir: "Aydınlanma Çağı düşüncesi, felsefesi, 18. yüzyılın ortalarına doğru *Ansiklopedi*'yle ifade buldu. Bu felsefe, iyiliği yerine getirmek için tek silah olarak aklı ve duyuyu kullanmaya yöneldi. Politikada iyi (mutlakiyetçi olmayan ya da imtiyaz tanımayan), düşünce yaşamında iyi (dogma karşıtı olan, hoşgörülü), son olarak somut yaşamda ise felaketler ve felaketzedeler nezdinde iyi olanı yapmak istedi. Burada söz konusu olan bu sonuncu amaçtır, yani insanlık, iyilikseverlik ya da insanseverlik diye adlandırılan amaç. "Oysa, önce insanseverlerin, ardından sonraki iktidar dönemlerinde nüfuzlu şahsiyetlerin insanseverliğin saflarına akın etmesiyle de olsa, bu kaygı, bu tasarı ve bu tartışmalar, Fransız Devrimi'nin aktörlerine de işlenmiş oldu."⁹

Catherine Duprat, *Le Temps des philanthropes* ("İnsanseverler Çağı") adlı kitabında, "insan türünü yıkıp bitiren bütün felaketler ardından gelen acıma duygusunun" aydınlanmacıların mirası olduğunu yazar. Bir insanın çektiği acının algılanışı Fransız Devrimi hakkındaki araştırmaların fazla ele almadıkları bir konu.¹⁰ Bu algının esinlettiği hareket, Fransız ya da İngiliz hayırseverlerle tarihsel bağlarını tanımayan günümüzde French Doctor'ların temsil ettiği insani yardım gönüllüleri örneğindeki gibi insanlığın ortak belleğinden silinmiş benziyor.

"İnsanseverlik" sözcüğü 18. yüzyıl metinlerinde ortaya çıkar. Bu sözcük o zaman daha iyilikseverlik, insanlık, yardımseverlik, eli açıklık, cömertlik, hatta insanseverlik gibi kavramların ayrışmadığı bir magmadır. Bu terimlerin hepsi aynı anda kullanılmış, ancak hiçbirisi insanları sevmekle ilgili olan toplumsal erdemi anlatmak için yeterli olmamıştır. *Öülerin Diyalogları* (1712) adlı yapı-

8 Dominique Bourel, *Jérusalem de Moses Mendelssohn*, ("Moses Mendelssohn'un Kudüs'ü"), Presses d'aujourd'hui, 1982, s.130.

9 Maurice Agulhon (C. Duprat'nın önsözü) ("İnsanseverler Çağı"), a.g.y., s. VIII.

10 İnsanseverlik konusunda çalışanlar arasında Catherine Duprat herhalde araştırmayı ileriye en çok götürenlerden biridir. *Le Temps... (İnsanseverler Çağı)*, aynı şekilde Maurice Agulhon, *Pénitents et francs-maçons de l'ancienne Provence* ("Eski Provence Bölgesinde Tövbekârlar ve Farmasonlar"), *Essai sur la sociabilité méridionale (Güney'deki Toplumsal İlişkiler Üzerine Bir Deneme)* Fayard, 1984, ve Luc Boltanski, *La Souffrance à distance* ("Uzaktan Çekilen Acı") Métailié, 1993.

tında insanseverlik sözcüğüne ilk kez yer veren Fénelon'dur. Bu yapıtında tüm insanlardan nefret eden Atinalı Timon'a ve demagog Alkibiades'e karşı çıkan Sokrates'i şöyle konuşturur: "İnsanları sevmek ve tüm kusurlarına karşın onlara iyilik etmek gerek. [...] Bazı insanların uzağında durmalıyız ancak yine de onları eğitmeli ve onlara yardımcı olmalıyız. [...] İnsanseverlik, kötülüğü varsayan ancak onaylamayan, hoş, sabırlı, karşılık beklemeyen bir erdemdir. Bu erdem, hiçbir zaman düzenbaz ve dolandırıcı insanların oyununa gelmez; çünkü kendi çıkarı için onlardan hiçbir şey istemez, ummaz. Onların iyiliğinden başka bir şey istemez. Bu erdem, karşılık beklemeyen iyilikten asla yorulmaz; insanlara, onların övgülerine ve kurbanlarına ihtiyaç duymaksızın hayat vermiş olan tanrılara öykünür."¹¹

Yardımseverlik sözcüğü, birkaç yıl sonra sevap sözcüğünün kullanımını eleştiren Rahip Saint-Pierre'in konuşmasında da yer alır: "Hristiyanların düşmanlarına zulmederken "sevap" sözcüğünü kötüye kullandıklarını gördüğüm-den beri, Heretiklerin başka Heretiklere, hatta Katoliklere eziyet ederken sevaba girdiklerini söylediklerini işittiğimden beri, başkalarına yardım etme düşüncesini ifade edecek bir terim aradım ve "yardımseverlik"ten daha yakın bir terim bulamadım [...]; bu sözcük uygun olabilir, derdimi anlatıyor, üstelik muğlak da değil."¹²

Zekâttan İnsanseverliğe

18. yüzyılın ilk yarısında, bir yanda hayırseverlik, diğer yanda insanseverlik, yardımseverlik, insanlık gibi kavramlar arasında büyük farklar yoktur. Hristiyanlar ve düşünürler bu toplumsal erdemleri hep birlikte desteklemektedir. Ancak bu kavramlar zamanla birbirinden uzaklaşır, hayırseverlik sadece Hristiyanlığa ait bir erdem haline gelirken, yardımseverlik ve insanseverlik kavramları insanlık sevgisini ifade etmeye başlar. Hastanelerin bakımından ve yoksulların¹³ defnedilmesinden sorumlu tarikatların dağılması yardımseverliğin laikleşmesinin işaretidir ve bu görevleri zamanla belediyeler devralır. Dinle bağlantılı olmayan başka kuruluşlar bu işlevleri yerine getirir ve kendilerine göre iyilik, kardeşlik ve hoşgörü düşüncelerini yeniden tanımlarlar.

İnsanseverlik, öncelikle ilerlemeyi hedefliyor olmasıyla hayırseverlikten ay-

11 Duprat'dan alıntı, *a.g.y.*, s. XIV.

12 *Mémoires pour servir à l'histoire des sciences et des arts*, ("Bilim ve Sanat Tarihine Katkı İçin Çalışmalar"), cilt II, 1726, s. 57-58, Duprat'dan alıntı, *a.g.y.*, s. XVI.

13 Agulhon, *a.g.y.*

rılır. İnsanseverliğin misyonu, iyileştirmekten çok, önlem almak; sadaka vermekten çok, iş sağlamaktır. İnsansever ya da filantrop kişi, insanların refah ve mutluluk içinde yaşaması kaygısını taşır. Üretimin artışı ve zenginliklerin katlanmasını destekler, ancak ne Tanrı'dan bir karşılık bekler ne de borçlu kıldıklarından... İyilik yapmak kendi başına bir mutluluktur zaten. Fransız Devrimi'nin başlıca kahramanlarını harekete geçiren düşüncelerdir bunlar. Le Peletier, Cordorct ya da Barère toplumsal kanunların büyük metinlerini kaleme almışlardır; okulun yeni misyonunun ve kimsesiz çocuklara yardım görevinin yeni tanımını, ayrıca ceza sisteminin insanileşmesini, köleliğin ve idamın kaldırılması kampanyalarını da onlara borçluyuz. İmparatorluk döneminden itibaren, devletin yüksek kademeli memurları, sanayiciler, bankerler, gerek halk sağlığı alanına gerekse de bilim ve tekniklerin yayılması için araştırmalara yatırım yaparlar. Tasarruf sandığının mucidi bankacı Benjamin Delesert, daha çok, Kral'ın kaçışını finanse etmesiyle tanınan La Rochefoucauld-Liancourt dükü ilk sanat ve meslek okullarını kurarlar. Toplumsal himaye ve paylaşım mekanizmalarını icat eden ve sosyal yardımlaşmanın temellerini atan, bugün unutulmuş olan bu önemli insanlardır.

İnsanseverler, Temmuz Monarşisi'ne kadar, özgürlükçü düşüncelerini yaydıkları devletin merkezinde yer alırlar. Adam Smith okurları olarak, serbest piyasa'yı engelleyen her tür karara ve işçilerin ücret artışlarına karşı çıkarlar. Yine de fabrikanın sosyal sonuçlarından ve büyük yoksulluk tehlikesinden endişe duyan bu kişiler dayanışma görevi üstlenir ve sefaleti önleyecek atılımlar yaparlar. Serbest ekonomiden kâr sağlayan işverenler zarar görenlerin tazminatlarını ödemek durumundadır. 1801'de kurulan Ulusal Endüstriyi Teşvik Derneği, 1806'da kurulan Paris İnsanseverler Derneği ve başka kuruluşlar bu yardımlaşma politikasının temel unsurlarındandır. Yüksek kademeli memurların mühendisler ve sanayicilerle yakın ilişki içinde olduğu bu kuruluşlarda formel olmayan bir biçimde devlet ve endüstri alanındaki kararları alan insanseverler arasında paylaşılırdı yapılacak işler.

“Acıma Politikaları”

Hannah Arendt sadece merhamet üzerine kurulu bir siyasetin sınırlarını anımsatarak, “Politika acıma duygularına ayrıcalık tanıdığı zaman, hakların eşitliği ve özgürlük hiçe sayılır,” der. Laik merhamet duygusu sadece sivil toplumdaki eşrafın, kentli ve cömert elitlerin dayanışma davranışlarına ilham vermekle kal-

mamıştır. Aynı zamanda Hannah Arendt'in *Devrim Üzerine Bir Deneme* adlı yapıtında "acıma politikaları" diye nitelendirdiği davranışın kaynağında da yer alır. "Tarih bize sefaleti seyretmenin insanda ille de acıma duygusu uyandırdığını öğretmek için vardır; uzun yüzyıllar boyunca merhamete dayalı Hristiyanlık dini, Batı uygarlığının ahlaki değerlerinin hiyerarşisini belirledi, acıma duygusu sadece politik yaşam dışında, genellikle de yerleşik kilise hiyerarşisi dışında varlığını sürdürdü."¹⁴ Ancak Hannah Arendt'in savları burada bitmez. 18. yüzyıldan itibaren, -Rousseau'nun sözleriyle- "bizim gibi bir insanın acı çektiğini görmenin iğrentisi" Avrupa toplumunun kimi katmanlarına, özellikle de Fransız Devrimi'ne katılacak olanlara yayıldı, bundan sonra da "acıma hissi devrimcilere geçti ve onları harekete geçirdi."

Arendt'e göre Fransız Devrimi, Amerikan Devrimi'nin tersine acıma politikası uğruna özgürlük sorununu göz ardı etmişti. Başarısızlığının nedeni budur. Arendt, bu politikanın tohumlarını Rousseau'nun yapıtlarında aramak gerektiğini söyler, Robespierre ve Saint-Just'un görüşlerine de yer verir: "Robespierre toplumun farklı sınıflarını tek millette birleştiren ve birleştirebilenin sadece merhamet olduğunu ileri sürmüştü, acı çekmeyenlerin talihsizlere, üst sınıflardakilerin alt sınıflardakilere duyduğu merhamet. Rousseau için insanın doğal halindeki iyilik bir aksiyoym haline gelmişti; başkasının acıları karşısında duyulan en doğal insani tepkiyi, insanların bütün doğal ilişkilerinin temelini orada buluyordu."¹⁵ Fransız Devrimi'nin can damarı olan bu düşünceye Arendt bir de korkunun temel nedenlerini ekler. "Toplumsal sorun ya da yoksulluğun varlığı" başlıklı bölümünde, Arendt şunları öne sürer: "Yoksulluk küçük düşürür, çünkü insanları bedenlerinin mutlak buyruklarına tabi kılar, yani zorunluluğun mutlak hâkimiyeti altına sokar. İşte, kitle bu zorunluluğun emrettiği şekilde destek vermek üzere, Fransız Devrimi'yle yürüdü, ona esin verdi, devrimi ileri taşıdı, ta ki onu nihai yıkımına sürükleyene kadar, çünkü bu yığınlar yoksullardan oluşuyordu. Yoksullar politika sahnesine çıkınca zorunluluk da onlarla birlikte durdu, sonuç olarak da *Ancien Régime* (Eski Rejim) dönemi ortadan kalkmış ve cumhuriyet ölü doğmuş oldu; özgürlük, zorunluluğa teslim oldu, yaşam sürecinin ta kendisinin baskısına baş eğdi. Robespierre, 'Yaşamın sürdürülmesi için gereken her nesne ortak sayılmalıdır, sadece ihtiyaç dışındakiler özel mülk olarak kabul edilebilir,' dediğinde asıl paylaşılması gerekenin tam da ihtiyaçtan ziyade nesneler olduğunu ileri süren premodern politik teorilere ters düşüyordu; ayrıca bu sözlerle de devrimci hükümeti 'kanunların en kutsalı olan [...] gereksinime' bo-

¹⁴ Hannah Arendt, *Essai sur la Révolution* (Devrim Üzerine), Gallimard, 1967, s. 99.

¹⁵ A.g.y., s. 85.

yun eğmeye zorluyordu. Başka deyişle, 'özgürlüğün despotluğu'nu 'baldırı çıplakların'¹⁶ hakları uğruna' bir yana bırakmıştı." Örtünmek, beslenmek, üremek gibi temel hakların üstünlüğünün kabul edilmesi, halkın acil ihtiyaçlarını karşılayacak bir zorunluluk düzeninin ortaya çıkması korkuyu tetikledi ve Devrim'in ölüm çanlarını çaldı. Robespierre kararlıydı: "Yok olup gideceğiz, çünkü insanlık tarihinde özgürlüğü inşa edeceğimiz anı bulamadık." Çok daha kötüsü, kralların ve zorbaların oyunlarının değil de, zorunluluk ve sefaletin oyunlarının Devrim'e uzun zaman kaybettirerek "tarihi an"¹⁷ kaçırmaya neden olmasıydı. Bu arada Devrim yön değiştirmişti, artık amacı halkı mutlu etmekti. İnsan hakları, baldırı çıplak haklarına dönüşmüştü.

Arendt iyilikseverliği suçlamaz. İnsanseverlik ancak 1970'lerde halk tabakalarına hükmetmenin, toplumsal kontrolün ve toplum ahlakına yeni normlar diretmenin ve özellikle de üretime koşulmanın, hijyenizmin aracı olmakla itham edilmiştir. Michel Foucault'nun ardından, iş vererek ıslah etme politikasıyla hastane ya da hapisaneye kapatılmaya *Ancien Régime*'in sonunda kamuoyunun karşı çıkmasıyla birlikte insansever hareketlerin geliştiğinin altı çizilmişti.¹⁸ "Ne zaman ki idcologlar ve insanseverler, sapmaların kurumsal bir alanda toplanması gerektiğini varsayan bir idarenin etkisizliğini hesaplayabildiler, işte ancak o zaman, merkez tarafından düzene sokulmuş bir sosyal alan içinde donmuş bir iktidara değil de, hem adaletin hem de bilimin ortaklaşa gerekleriyle taçlandırılmış, militan ve gayretkeş bir meraka dayalı gerçek bir aileler polisi kurulabildi."¹⁹

İnsanseverlik böylece kapitalist yapının gereklerine boyun eğen bir davranışlar bütünü olarak görülecektir. Endüstrileşmenin de yardımıyla yoksul, artuk yolunu kaybetmiş bir serseri olmaktan çıkıp da "burjuva semtlerinin yanı başına" yerleşmeye ve bir ev sahibi olmaya başlayınca, bu ev göz hapsine alınır. İnsansever imgesi de, eve hâkim olan hijyen ve ahlakın kalitesini kontrol etmek için ev halkının mahremiyetine daliveren, nefretlik bir insan figürüne dönüşür.²⁰ Kibir ve horgörü de insanseverlere emanet edilir. İnsansever, patroniçe olarak

16 A.g.y., s. 83-85.

17 Arendt'den alıntı, a.g.y., s. 84.

18 Bkz. Murard, P. Zylberman, "Le petit travailleur infatigable" ("Yorulmaz Küçük İşçi"), *Recherches*, no: 25, Kasım 1976 içinde; I. Joseph ve P. Fritsch, "Disciples à Domicile" ("Evde Öğrenciler"), in *Recherches*, no: 28, Kasım 1977 içinde; L. Murard, P. Zylberman, "L'haleine des Faubourg" ("Varoşun Soluğu"), *Recherches*, no: 29, Aralık 1977 içinde.

19 I. Joseph, "Le Domicile du pauvre et le voyage du philanthrope" ("Yoksulun Yuvası ve İnsanseverin Yolculuğu"), *Recherches*, no: 28, Kasım 1977 içinde, s. 83-97.

20 De Gerando, *Le Visiteur du Pauvre* (Yoksulun Ziyaretçisi), 1826, I. Joseph'den alıntı, "Le domicile du pauvre et le voyage du philanthrope" ("Yoksulun Yuvası ve İnsanseverin Yolculuğu"), a.g.y., s. 83-97.

karikatürize edilir, ucuza getirdiği bir vicdan sahibi olan ikiyüzlü birisi gibi gösterilir.

İnsanseverlik İnsani Yardımın Atası Sayılabilir mi?

Anglosakson literatürünün “French Doctors” diye adlandırdığı, Dünya Doktorları ve Sınır Tanımayan Doktorlar’ın kurucuları tarihçelerinde, bu 19. yüzyıl insanseverlik hareketlerine yer vermezler. Bu grupların eylemlerindeki özellikleri kavramak için yazdıklarını okumak yeterlidir, çünkü gönüllü olarak yazmakta ve kendi kendilerini tanımlamaktadırlar, hareketlerinin kapsamını en iyi analiz eden yine kendileridir. Sınır Tanımayan Doktorlar’ın eski başkanı Rony Brauman, “İnsani yardım deprem ya da iç savaş gibi kriz bölgelerinde, her alanda müdahale eder,”²¹ diye yazar. “Eylem, eski dengenin ani bir biçimde bozulduğu kriz bağlamında gerçekleşir,”²² diye de ekler. Kriz denince akla ilk gelen savaştır.

French doctor’lar, önderleri olarak, Kızılhaç’ın kurucusu filantrop Henri Dunant’ı gösterirler. Dunant, Fransızlarla Almanlar arasındaki savaş sırasında Solferino (1859) katliamını gördükten sonra, hangi taraftan olursa olsunlar savaş yaralılarını iyileştirmek amaçlı bir acil müdahale hareketini kurmaya karar verir.²³ İnsani yardım doktorları Dunant’ı vasi sıfatıyla seçerek, eylemlerini tanımlayacak iki temel niteliğin altını çizerler: acil durum ve onun zorunlu tezahürü olarak savaş doktorluğu (ya da her tür felaket, açlık ya da depremde görevli doktorlar). İnsani yardım doktorları “acil duruma müdahale doktorluğu” adına Biafra ya da Afganistan’a yardım götürürler, yaklaşık on yıldır da acil müdahale görevini Fransa’da da ifa etmektedirler. Bu, Paris’teki toplumsal yardım kuruluşu Samu’nun kurucusu Xavier Emmanuelli’nin de dediği gibi acil duruma müdahale doktorluğunun meyvesi sayılır: “‘Acil yardım’ kavramının doğuşuna ve buna yanıt olarak Samu’nun kuruluşuna tanık olma ayrıcalığına sahip oldum. Kuruluşa katılanlardan, sadece savaş doktorlarının karşılaşılabilecekleri ilk dakikaların patolojisiyle tanıştım.”²⁴ Sınır Tanımayan Doktorlar’ın

21 Rony Brauman, *L’Action humanitaire* (“İnsani Yardım”), Flammarion, 2000, s. 10.

22 A.g.y.

23 Jean-Christophe Rufin, *L’Aventure Humanitaire* (“İnsani Yardım Serüveni”), Gallimard, “La grande utopie Croix-Rouge” (“Büyük Kızılhaç Ütopyası”) üzerine yazılmış bölüm, “Découverte”, 2001, s. 47-57.

24 “Grand témoin: Xavier Emmanuelli. Médecin, président du Samu social de Paris, ancien secrétaire d’Etat à l’humanitaire d’urgence” (“Paris Toplumsal Yardım Kuruluşunun Başkanı ve Eski Acil İnsani Müdahale Kuruluşu Başkanı Büyük Tanık Xavier Emmanuelli”), Fransa toplumsal yardımlaşma haftası, 2001 oturumu, www.ssf-fr.org/archives/sessions/2001/textes/gdtemoin2.php.3.

kurucularından ve 2007'de dışişleri bakanı olan Bernard Kouchner, Emmanuelli ve arkadaşları "insani acil müdahale"yi Fransız devletinin merkezine taşımayı ve hükümet içinde acil dayanışmayı oluşturmaya başladılar. Ancak aynı biçimde "Acilciler"i insani yardımın "üçüncü dünyacılar" denilen kolundan da ayırmak gerekir. Üçüncü dünyacılar söz konusu ülkeye bilgi, teknolojik donanım, eğitim ve yapılanma hizmetleri götüren gönüllülerden oluşur.²⁵

Burada, 1960'lı yılların sonunda korkunç bir iç savaşa giren Biafra'ya yaptıkları ilk müdahalelerinden esinlenilerek "Biafralılar" diye adlandırılan insani yardım örgütü kurucuları, "acilciler" söz konusu edilmektedir. Bu acil insani yardımın insanseverlikle bir bağlantısı var mıdır?

Kuşkusuz iki yardım biçimi de Batılı hümanist duyarlılığında birleşir. Ancak iki yüzyılın ve farklı kavrayışların ayırdığı bu iki yardım biçimini karşılaştırmayı daha ileri götürmek mümkün müdür? Bernard Kouchner "müdahale hakkını" savunduğunda bu sözcüklerin içerdiği "güç kullanma", "zorla içeri girme" anlamlarını silmeyi deneyerek ve bu anlamların insanseverliğin "acıma duygusundan doğmuş insani yardım hareketiyle" yer değiştirmesine çalışarak, "insani yardım çağdaşıdır!" diye haykırır.²⁶ İnsani yardım hareketi içinde de dünkü insanseverleri harekete geçiren Ötekî'nin kaygısı; insan yaşamına atfedilen değer ve acıma gibi duygular bulunur. Jean-Christophe Rufin, insani yardımın Hristiyanlık insanseverliğinin mirasçısı olduğu gerçeğini teslim eder. Ancak "dinsel yardımlar oyun bozan bir eylem olarak yorumlanabilir, İsa adına yoksulu koruyan adalet toplumsal düzeni sorgular,"²⁷ diyerek dünyadaki eşitsiz düzeni destekleyen hayırseverlikle bu düzene karşı olan hayırseverlik arasında ayrım yapar. Jean-Christophe Rufin insanseverler için aynı hoşgörüyü göstermez; işçi sınıfını sömürmeyi kolaylaştıran yardımseverlikle, kurulu düzene karşı çıkmayı engellemeyen, eylem halindeki bir hümanizmin ifadesi olan yardımseverlik arasında bir ayrım yapmaz.

Kuşkusuz her iki yardım türü arasında hatırı sayılır farklar vardır. İnsani yardımı belirleyen aciliyet kavramıdır, bu da insanseverlik hareketinin önceden önlem alan, okul ve hastaneler kurarak uzun vadeli destek olmayı hedefleyen

25 21. yüzyıl başındaki insani yardım konusu hakkında daha fazla bilgi edinmek için ayrıca bkz. Pascal Dauvin, Johanna Siméant, *Le travail humanitaire, Les acteurs ONG, du siège au terrain* ("Merkezden Yardım Bölgelerine Kadar İnsani Yardım Çalışmaları, STK Çalışanları"), Presses de Science-Po, 2002; Annie Collovard (müd), *L'humanitaire ou le management des dévouements. Enquête sur un militantisme de "solidarité internationale" en faveur du Tiers-Monde (İnsani Yardım ya da Yardımların Yönetimi, Üçüncü Dünya Ülkeleri İçin "Uluslararası Dayanışma Miliyetliliği Üzerine Bir Araştırma)*, Rennes, Presses universitaires de Rennes, 2002.

26 Bernard Kouchner, "Le mouvement humanitaire" ("İnsani Yardım Hareketi"), *Le Débat*, no: 67 içinde, 1991, s. 31-39.

27 Rufin, a.g.y., s. 95.

ruhuyla taban tabana zıttır. İyileştirmekten çok önlem almak üzerine kurulu 19. yüzyıl yardımseverlik hareketleri amaca ulaşmak için uzun zamana gereksinim duyar. Faaliyetleri uzun soluklu olmak zorundadır. İnsanseverle insani yardım militanının profili çok farklıdır. Acil yardım doktoruna kahraman imgesi yakıştırılır. Bu imge çok zorlama da sayılamaz. Gerek Sınır Tanımayan Doktorlar'dan olsun, gerekse endüstrileşme sonrası kentlerdeki acılarla uğraşanlar olsun, bu doktorlar risk altındadırlar; yaptıkları iş için de cesaret ve idealizm gerekir. 19. yüzyıl insanseverininse rahat yaşamına vurgu yapılır. Yardım ve çağdaştırma projeleri yaşamının akışını değiştirmez. Yardım edilecek kişinin acısı onun tatlı hayatını sekteye uğratmaz. Ancak insanseverlikte hiç mi kahramanlık bulunmaz? Crémieux 1840'ta inançları yüzünden suçlu yerine konan bireylerin haklarını savunmak üzere savaşın eşiğindeki hiç bilmediği bir Doğu'ya gitmek uğruna Fransız konseyi başkanı Thiers'e karşı çıkarken pekâlâ idealisttir. Abraham Camondo da İstanbul'daki okulunu karalama hezeyanına karşı koymak için cesaret ve direnç ihtiyacı duymuştu. Her ne kadar varlıklı bir düzenin konforunda yaşasalar da bu insanlar yaşamlarındaki belirli bir dönemde kurulu düzene karşı çıkmışlar, gelişmeyi ve adaleti sağlayacak projeleri uygulamak için harekete geçmişlerdir.

O halde insani yardım örgütlerinin kurucuları kendilerini insanseverlerle aynı çizgide konumlandırmak konusunda neden çekimserdir? Bunda kuşkusuz entelektüel reflekslerin, gençliklerinde içinde oldukları radikal sol düşüncenin payı vardır. Çıkış noktaları temelde "angajmanı ve bu yolla Öteki'yle buluşmayı" öne çıkarttığı için insanseverliğe son derece yakındır. "Ancak bu Öteki," diye ekler Ruffin, "başka türlü düşünmeye zorlar ve sonuçta eylemi ideolojik süslerinden arındırır. Değişim bitince geriye insani yardım kalır."²⁸ İnsanseveri sadece hacizci bir burjuva ve kapitalist bir sömürücü olarak görme alışkanlığı da sürmektedir. "Öteki'nin kaygısı"yla 19. yüzyılın *Haute Banque* üyelerini bağdaştırmak konusunda belli bir sakıncı vardır hâlâ. Ruffin, "*L'Aventure humanitaire*" ("İnsani Yardım Serüveni") adlı kitabında Aydınlanma Çağı'ndan sonra insanseverlikten hiç söz etmeden, hemen Kızılhaç'ın kuruluşuna geçer. Roni Brauman ise insani yardımla insanseverlik arasında bir devamlılık olduğunu kabul eder ama, söz konusu olan, ancak sosyalistlerden çıkmış bir insanseverlikse: "Lamartine ve Chateaubriand insani yardım sözcüğünü insanseverlik anlamında, yani Littré'nin 1866 baskısı *Dictionnaire de la langue française* sözlüğüne göre kolektif bir bür yük varlık olarak kabul edilen 'insanlığa' karşı iyilikseverlik anlamında kullanırlar. Aydınlanmacı ilerleme ideallerinden doğan insanseverlik, insan türünün

ilerlediğine güven duyanlarca kabul edilmiş, Balzac ve Flaubert gibi muhaliflerce de alaya alınmıştı. 'Hayalperest'lerin iyimserliğine karşın, 'gerçekçi'lerin kötümserliği: Fransa'da insancıl olmak, muhafazakârlar için *belle âme*²⁹, sosyalist bir insansever olmaktadır.³⁰

Brauman insanseverlikle insani yardım arasında belli belirsiz bir bağ daha kurar: "Çağımızdaki her iki kabulüyle de insani yardımın başlangıcı 19. yüzyıldır: Bir yandan toplumsal ilerleme ve eşitlik ideali, diğer yandan organize yardım eylemleri. Devletten devlete insani yardım, bir dava lehine kampanyalar -bugün olsa "medyatik gürültü" denilirdi- işte hep bu çağda ortaya çıkmıştır, yüzyıl sonuna doğru da, sadece insani yardıma odaklı ilk özel kuruluş olan Kızılhaç kurulur."³¹

Şam Hadisesi sırasında Crémieux "devletten devlete bu insani" yardımdan yararlanmaz, tam tersine devletlere karşı gelir. Hem Thiers hem de Mehmed Ali Paşa'nın karşısında yer alır. Paris'ten kalkıp Kahire'ye giderken Crémieux böylece "müdahale etme görevini" icat mı etmiştir? Bu deyim ancak yüz elli yıl sonra 1980'li yıllarda Bernard Kouchner ve Paris II Üniversitesi'nde uluslararası hukuk profesörü olan Mario Bettati'nin yazılarında görülecektir.³² Bu formül, güç koşullardaki toplumlara yardım etme gereğinin üzerinde durarak, gerekli olduğunda devletlerin egemenliğine dayalı uluslararası hukuk kurallarını aşma mecburiyetini onaylar. "Sonuç olarak, bir devlet hukuki bir kurala, ancak bir kanuna, bir anlaşmaya imza atmışsa bağlıdır."³³ Bu ilke değerlerinin ilk sırasına hukuk devletini, bireysel haklara saygıyı yerleştirmekle yükümlü bir 20. yüzyılın sonunda kısa sürede devletlerin egemenliğiyle çelişti.³⁴ İşte tam da gerektiğinde devletlerin egemenliğini aşma buyruğuna itaat edilmesidir "müdahale görevi"; Crémieux'nün Mısır'daki eylemini taşıyan enerji de budur.

29 Dünyayı değiştirme çabasına katılmadan yakınan ve yargılayan kimse.

30 Brauman, *a.g.y.*, s. 30.

31 *A.g.y.*

32 Mario Bettati ve Bernard Kouchner, *Le devoir d'ingérence*, ("Müdahale Etme Görevi"), Denoel, 1987; ve Mario Bettati, *Le Droit d'ingérence: mutation de l'ordre international* ("Müdahale Etme Hakkı: Uluslararası Hukukun Değişimi") Odile Jacob, 1996. Ayrıca bkz. Olivier Paye, *Sauve qui veut? Le droit international face aux crises humanitaires*, Brüksel, Bruylant, 1996, ve Fernando R. Teson, *Humanitarian Intervention, An Inquiry into Law and Morality*, New York, Transnational Publ., 1997.

33 Olivier Corten, "Les Ambigüités du droit d'ingérence humanitaire" ("İnsani Yardımdaki Müdahale Hakkındaki Belirsizlikler"), [www.droitshumains.org/ Forum/ ingerece_ka/kosovo01.htm](http://www.droitshumains.org/Forum/ingerece_ka/kosovo01.htm)

34 Yaşam hakkına, vatandaşlarının fiziksel entegrasyonuna saygı gibi temel haklara, ülkelerin çoğunun kâğıt üstünde tanıdığı müdahale hakkını savunan doktrinciler karşı geldi. Devletler temel haklara sahip çıkmaya kesinlikle karar verdiler ve o zamandan itibaren de kesinlikle yükümlülüklerine uymak zorundadırlar. Kitlel ihlal durumunda politik, diplomatik, ekonomik ya da finansal misilleme yapılabilir. O. Corten, *a.g.y.*, s. 2.

İnsani yardım örgütlerinin kendilerini hayırseverliğin mirasçısı olarak görmekteki çekinceleri hayırseverliğin sıklıkla cemaatler çerçevesinde hayata geçirilmesinden de kaynaklanır. Bu çekince haksız da sayılmaz, zira aralarında Rothschild'lerin ve Moses Montefiore'nin de bulunduğu ünlü hayırseverler cömertliklerini temelde dindaşlarına yöneltmişlerdir. Örneğin Rum insanseverler olmasaydı Helenizm gelişmezdi. Bu hayırseverlik ister İstanbul'un Avrupa yakasındaki semtlerde, ister Epir ve Atina bölgesinde yaşayan Rum Ortodoks topluluğuna yönelik olsun, sadece milliyetçi bir araç olmakla kalmamış, milliyetçiliğin var olmasını mümkün kılmıştır. İnadına evrensel olan insani yardım kuruluşlarında çalışanlar ise özellikle dinsel ve milliyetçi tercihlere göre yönlendirilen hareketlerin izinden gitmeyi reddedeceklerdir.

İnsanseverlik Evrensel mi Yoksa Milliyetçi Bir Hareket midir?

İnsan kaygısının ifadesi olarak, insanseverlik evrenselidir. O halde sadece cemaat çerçevesinde uygulandığı durumda taşıdığı ismi hak etmekte midir? 19. yüzyılda seküler yardımlar yapan farklı dinlerden elitler için ilerleme önemliydi. Yararlı ve etkili yardım türüne öncelik verdiler. Dindaşlarının üretim kapasitesini varlık ve refahlarını artırmaya çalıştılar. Ama bu durumda evrensel insan sevgisi, din ve milliyet gözetmeden ötekine duyulan merhamet ne oluyordu? Rothschild'ler gibi yardımseverlerle Rum-Ortodoks insanseverler aynı değerleri mi paylaşıyordu? "Bir yandan kim olurlarsa olsunlar insanları sevmek" yetisi adına hareket ettiğini iddia edip bir yandan da yardımseverlikten yararlanacak kişileri seçmek çelişki sayılmaz mıydı?

Modern okulları kuran eğitim odaklı yardımseverlik, dini cemaatler içinde bu çelişkinin geliştiği bir gerilim alanı yaratacaktır. Verilen eğitim dindaşlara yöneliktir, ancak dinden bağımsızdır. İnsanseverler kendilerini inançlarıyla tanımlayan cemaatler nezdinde çalışmalara girişmişlerdi ancak hareketleri dini yadsıyan bir düşünce tarzına dayanmaktaydı. Bu paradokstan insanseverlerle din adamlarının arasını bozan düşmanlık ortaya çıkmıştır. Her yardımsever farklı biçimde hareket eder, her topluluk ayrı stratejilerle cevap verir ve bunlar arasında spesifik uzlaşma türleri ortaya çıkar. Paris'te Rothschild'lerin stratejisi dini kuruluşların içine girip onları içerden değiştirmeye yönelik olacaktır. İstanbul'da eğitim hevesleri tutucu hahamlar tarafından engellenen Camondo'lar İstanbul'da kendilerine yakın ailelerle *Comunita Israelitica Italiana di Istanbul*

adında yeni bir cemaat kurar. Rum-Ortodoks insanseverlere gelince onların da başta patrikhaneye araları açılır, ancak daha sonra patrikhane Bab-ı Âli nezdinde Ortodoks cemaatini temsil edebilmek uğruna ruhban sınıfından olmayan bu yeni sivil elitlerin milliyetçi hareketlerini destekler.

İnsansever Yahudi kurumları denince akla önce, *Alliance israélite universelle* (Evrensel Musevi Birliği) okulunun ve *Hilfsverein der Deutschen Juden* gibi kurumlar gelir. 1840-1860 yılları arasında öncü rol oynamış ve insansever kurumların doğuşuna ön ayak olmuş bankacıların kişisel/ailesel insanseverliğiyle ilgili az şey bilinir. Bu yeni anlayışla uygulanan yardımseverlik dalında, örneğin Moses Montefiore'nin İngiltere'de, James de Rothschild'in Fransa'da, Allantini kardeşlerin Selanik'te, Camondo'ların da İstanbul'da oynadıkları roller bilinmez.

1854'te Abraham Behor Camondo, James de Rothschild'in yollamış olduğu Albert Cohn'un ortaklığıyla, Haliç kıyısında, Hasköy'deki Yahudi semtinde çağdaş bir okul kurar. Abraham Behor Camondo iki yıl sonra bu okulun tüm masraflarını üstlenecek ve buradan "benim okulum" diye söz edecektir. 1858'de 400 öğrenci barındırabilmesi için okulun taşınabileceği büyük bir arazi bağışlar.³⁵ Bu öncü kuruluş tutucu hahamların tepkisini tetikler. Hahamlar burada dindışı eğitim verilmesinden, öğrenimin büyük kısmının Fransızca ve Türkçe olmasından hoşnut değillerdir. Abraham Behor, her ne kadar James de Rothschild'in oluşturduğu modelden örnek alıyorsa da pasif ortak rolünden çabucak sıyrılır. Abraham Behor kendini okuluna adayabilmek ve kendi kanatlarıyla uçabilmek için bireysel Yahudi-Fransız yardımseverliğinin Doğu mümessili rolünü bırakır. 1863'te Alliance Israélite, İstanbul'da bir şube açar. Abraham Behor buranın başkanı olur ve kardeşi Nissim'le idaresini üstlenir. İki kardeş böylece Osmanlı topraklarında onlarca okul açılmasını sağlarlar, Bab-ı Âli mensupları nezdindeki itibarları bu okullar için yetki ve toprak bağışları konusunda görüşmelerini kolaylaştırır.

Öteki'ne yardım arzusu Camondo'ların tek motivasyonu değildir. Camondo'ların insanseverlikleri ayrıca, cemaatin tutucu kanadına karşı amansız bir nüfuz mücadelesinin de aracı olur. Tanzimat kanunları, imparatorlukta etnik dini grupların örgütlenmesini dönüştürmekte ve cemaatler içi güç dengelerini

35 Nora Şeni, "Diffusion des modèles français de philanthropie au XIXème siècle. La famille Camondo" ("XIX. Yüzyıl İnsanseverliğinin Fransız Türünün Yayılması, Camondo Ailesi") *Pardes*, 22 (1996), s. 242. Abraham Behor Camondo 1870'e kadar masrafların yarısını üstlendi. 1870'ten 1898'deki ölümüne kadar harcamaların tümünü ödedi. Ailenin muhasebe kayıtlarında bu kuruluş "Fondation Camondo" (Camondo Vakfı) adıyla yer almaktadır. (Nissim Camondo Müzesi'nin arşivinden, belge 52).

dini hiyerarşiden laik elitler lehine çevirmektedirler.³⁶ Okul ve eğitim, bu elitler arasındaki rekabetin önemli bir sahnesini oluşturur. Bab-ı Âli'nin emriyle Hristiyan ya da Yahudi, gayri Müslim cemaatlerin her biri birer "iç tüzük" hazırlamak durumundadırlar. Bunun da etkisiyle 1860'lardan itibaren dini hiyerarşiden cemaat sivil elitlerine doğru yetki aktarımı ve laiklerin desteklediği çağdaş eğitim, -Yahudi, Rum ya da Ermeni- cemaatlerin her birinde Camondo okulunun neden olduğu "okul savaşları" gibi mücadeleleri tetikler.

İstanbul Yahudileri arasında, *Hatt-ı Hümayun* fermanının ilan edilmesiyle kımıldanmalar başlar. Yahudiler fermanın ertesi günü, kentte bulunan James'in oğlu Alphonse de Rothschild'in de katıldığı bir toplantı düzenler. Bu toplantıda hahambaşının mevkidaşlarına yaymakla yükümlü olduğu bir genelge kabul edilir. Genelgede, "Yoksullar için, bulundukları bölgelere göre Türkçe, Yunanca, Fransızca ve İtalyanca eğitim verilen okulların kurulması konusunda düzenleme yapıyoruz; ülkenin dili olması ve milletin en çok kullandığı dil olması nedeniyle Türkçe her yerde zorunludur."³⁷ denilir. Bu genelgenin ardından Camondo'lar ve yakınlarının varlığını teyit eden iki komite göreve başlar. İlki Fransız Consistoire'ına benzer bir biçimde çalışır. 1808 reformlarının ardından kurulan *Consistoire*, Fransız Yahudilerinin yönetimini Paris'te toplamış ve merkezileştirmişti. Bunun gibi İstanbul'da da kurulan komitenin yönetimi de finans ve ticaretle uğraşan İstanbullu elit çevrenin temsilcilerine kaldı. Fransa'da Napoléon tarafından yürürlüğe konan komitenin üyeleri "*Consistoire* içinde Yahudilerin arasındaki en saygın, en çok tavsiye edilen kişilerden seçiliyordu yani. *Consistoire*'ın yönetimi bu tanımlara uyan Rothschild'lere, Fould'lara, Hottinger'lere verilmişti. Osmanlı Yahudilerini ilgilendiren genelge de, komitenin "en saygın ve en iyi eğitimi almış kişilerden ve uzun süredir bu ülkede yaşayan Frenk Yahudilerden olacağını"³⁸ bildirdi. "Frenk"³⁹ sözcüğü, burada, İtalya'dan

³⁶ Bu kanunların ilki 1839'da, eşitlik sağlayan ve her dinden cemaatin haklarını teminat altına alan Sultan'ın fermanı, *Hatt-ı Şerif-i Gülhane*'yle ilan edildi. Yirmi yıldan kısa süre sonra 18 Şubat 1856 fermanı Hatt-ı Hümayun yeni kanunlar ortaya koydu ve yaygınlaştırdı. Bu kanunla yönetimdeki yetkileri din görevlilerinden sivil halka yönlendiği için Hristiyan ve Yahudi kuruluşlar yeniden gözden geçirilecekti. Osmanlı Devleti milletlere reformlar getirdiğinde, imtiyazlardan, Rum ve Ermeni dini yapılarından doğan bozuklukların ortadan kalkacağını umardı. Bu Yahudi cemaatler için pek geçerli değildi, çünkü patriği Rum Ortodoksların lideri yapan hiyerarşinin tersine hahambaşı Yahudi cemaatinin lideri değildi. Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, New York, Gordian Press, 1973 ve Şeni, "Diffusion des modèles français de philanthropie au XIXème Siècle. La famille Camondo", *ag.y.*

³⁷ *L'Univers israélite*, ("Yahudi Dünyası"), Nisan 1856, s. 343.

³⁸ Şeni, "Diffusion des modèles français de philanthropie au XIXème siècle. La Famille Camondo" (XIX. Yüzyıl İnsanseverliğinin Fransız Türünün Yayılması, Camondo Ailesi), *ag.y.*, s. 239.

³⁹ "Frenk" sözcüğü İstanbul, İzmir, Selanik gibi Osmanlı kentlerinde Türkiye'ye yerleşmiş olan Yahudi ya da Hristiyan yabancılar için kullanılırdı. Bu sözcük ayrıca Fransa'dan, İngiltere'den ya da Avusturya'dan gelip de Osmanlı topraklarına yerleşenler için de kullanılırdı. "İmtiyazlı"

gelen, ortakları Fernandez'ler, Castro'lar, Agiman'lar, Veneziani'ler ve Tedeschi'ler gibi Camondo ailesinin de yetkisini meşrulaştıran Yahudiler için kullanıldı. Bu elitler de, Parisli üst sınıf Yahudilerin James de Rothschild'i taklit edip hayırsever işlere girmesi gibi Camondo'yu taklit ederek onun izinden gittiler.

Istanbul'daki tutucu hahamlar yeni okullarda öğretilen dillere, Fransızca, Türkçe ve İtalyancaya⁴⁰ ve uygulanan eğitim yöntemine karşı çıkarlar. Bazen açıkça şiddete varan tepkileri, 1862'de bir hahamın Camondo'ların evine gelip de lanetler savurmasıyla doruğa tırmanan bir "okullar arası savaşı" besler. Olaya tanık olan Sadrazam Fuat Paşa bu davetsiz misafiri hapse atırır. Bu çalkantı başkentteki bazı Yahudilere de sirayet eder, Camondo'ların önyak olduğu cemaati "canlandırma" hevesini frenler. Bu çekişme yıllarca sürüp gidecekti. Eğitim alanındaki insanseverlik, laik çevreler ile tutucu kesimler arasındaki başlıca tartışma alanını oluşturacaktı. Camondo'lar hemen bu işten çekilmezler, ancak Paris'e yerleşmek için İstanbul'dan ayrılırlar. Osmanlı başkentinden ayrılmasının nedeni eğitim projelerinin tepki görmesi değildir, ancak İstanbul'da okul kurucularının oğulları eğitim alanındaki insanseverlikten yaka silkip tamamen vazgeçerler. Babalarının başlattıkları işleri bırakarak, sanat koleksiyoncusu ya da sanat hamisi olurlar. Ailenin toplumsal sorumluluk duygusu bundan böyle sanatsal birikim ve miras oluşturma konusunda kendisini gösterecekti.

Istanbul'daki Rum cemaati içindeyse, insansever bankacı olarak öne çıkanlar Zarifi, Zafiropoulo, Zographos ve Eugenidi'lerdi. Camondo'lar gibi işyerleri Galata'daydı ve onlarla Şirket-i Umumiye-i Osmaniye'nin sahipleri olarak ortaklılar, Bab-ı Âli'ye verilecek borçlar ve krediler konusundaysa rakip durumdaydılar.⁴¹ Hayırseverlik dalındaki inisiyatiflerini yönlendiren görüş de büyük ölçüde Camondo'larıinkiyle aynıydı. Ancak Yahudiler ve Rumların konumu yine de çok farklıydı; Yunanlıların 1834'ten beri bir devletleri vardı.

(ticaret yapma izni olan) anlamına da gelirdi. Yahudiler için "franc" ya da "francos" sözcüğü kullanıldığında da Livorna'lı Yahudi anlamına gelirdi.

40 Yahudi İspanyolcası ve İbranice de unutulmadı ancak eğitim özellikle Fransızca yapıldı.

41 1869'da Mart Konvansiyonu, 19. yüzyıl Osmanlı finans tarihinin en önemli yapıtlarından. Şeni ve Le Tarnec, *Les Camondo...*, a.g.y. s. 79-81. Paris'ten Abraham Behor Konstantinopolis'teki kardeşi Nissim'e, "Zarifi'yle görüşmekle iyi yaptın." diye yazar. "Bu beyefendilerin amacı bizim burada (Paris'te) yaptığımızı gerçekleştirmektir ve bizim yaptıklarımızı kıskanıyorlar." Ancak 1864 yılında kurdukları bankaya, Şirket-i Umumiye-i Osmaniye'ye ortaklardı, bu banka Abraham Behor'un kardeşinden Rum rakiplerine kendileriyle "aynı parasal çıkarları olduğunu ve ahlaki görevimiz olduğunu unutmamasını söylemesini" istemişti ve eklemiştir "onlara bu toplum içinde ne tür temeller kurduğumuzu hatırlamalarını söyle. Bize dokunulduğu zaman hincımızla neler yapabileceğimizi Avrupa halkına göstermeyi de unutmamak gerek. Bu beyefendilere ortak çıkarlarımız için uzlaşmanın ne kadar önemli olduğunu anlatınız." Camondo'lar, Zographos'lar ve Zarifi 1870'te kurdukları Dersaadet Tramvay Şirketi'yle aynı kaderi paylaştılar. Şirket-i Umumiye-i Osmaniye'ye ortak olmayan Eugenidi'ler Camondo'larla güven ortaklığı içindeydiler.

Rum hayırseverliği Yahudilerinkinden çok daha eskiydi ve hem yardımların cesameti hem hayırsever sayısı açısından o kadar daha önemliydi ki, Helenizmin bu hayırseverlik olmadan var olabileceğini düşünmek mümkün değildir. Rum insanseverliği, yardımseverler ve bağışçı sayısı, bağış miktarlarının hacmi bakımından çok daha önemli bir rol oynamıştır. Konservatuvar'dan Milli Kütüphane'ye, Üniversite'den (1850'de kurulmuş) Teknik Yüksek Okulu'na, Arkeoloji Müzesi, Gözlemevi, Bilimler Akademisi'ne kadar Atina'daki tüm kamu binaları, Simon Sinas, Aristarchi Bey ya da Vallianos kardeşler gibi bağışçılar tarafından finanse edilmiştir. Bunların arasında bankacılar tüm Helen bağışçılarının sadece %6'sını oluşturur. Vasili Théodorou'nun *Les œuvres de bienfaisance en Grèce de 1870 à 1920*⁴² (1870'ten 1920'ye Yunanistan'daki Yardımseverlerin Yapıtları) üzerine yazdığı tezde görülebileceği gibi, bağışların %36'sı eğitime, %20'si sağlık kuruluşlarına ve hastanelere, %20'si kamu işlerine ve ulusal donanmaya yapılmıştır. Bu bağışların sadece %5'i yoksullara verilmiş, %4,5'u da yoksul genç kızların drahoması için ayrılmıştır. Bağışçıların yarısı İstanbul'da, dörtte biri İskenderiye'de, geri kalanıysa Marsilya, Londra ve Viyana'da yaşamaktaydılar.⁴³

Öte yandan İstanbul'da yaşamayan Rum insanseverler buradaki okulları finanse etmektedirler. Epir bölgesinin büyük işadamlarından Konstantin Zappas'ın kurmuş olduğu Zappion okulu, Christachi Zographos'un kurduğu Zographion okulları İstanbul'da bugün hâlâ faaliyet göstermektedirler. Christachi Zographos Epir bölgesinde, Kestorati'de de içinde bir ilkökul, bir kız ortaokulu, bir tane de erkek ortaokulunun bulunduğu Zographeia adında bir eğitim kompleksi kurar; bakımını üstlenir, yiyecek ve giyecek yardımı yapabilmek üzere altmış çocuk için burs bulur. Georges Zarifi'ye gelince, o da işleri ilerleterek, Trakya'da, Filibe'de Zarifea adlı öğretmen okulunu açar ve İstanbul'daki Rum Kültür Derneklerini destekler. Georges Zarifi'nin akrabası ve Zarifi-Zafiropoulo bankasındaki ortağı Stéphane Zafiropoulo,⁴⁴ okullar açmaz. Malvarlığının yarısını Atina, İstanbul ve

42 EHESS'de yapılmış, yayımlanmamış tez, 1987. Bu çalışmada, 941'i makalelerden, 209'u Yunanistan Maliye Bakanlığı'na verilmiş bağış belgesi olmak üzere toplam 1.150 belge üzerinde çalışılmıştır. Ayrıca bkz. Efthymia Canner, "Association philanthropiques de la communauté orthodoxe de Constantinople (1861-1922), identité et altérité dans le processus d'hellenisation" içinde, N. Şeni (yönetiminde), *Les Convoyeurs de la modernité; les hommes, les institutions, colloque AFEMAM*, Bordeaux, 6-8 Juillet 2000. (*Çağdaşlığı Hazırlayanlar, İnsanlar, Kurumlar*) AFEMAM kolokyum, Bordeaux, 6-8 Temmuz 2000.

43 Bu konu için bkz. Athanase Politis, *L'Hellenisme et l'Égypte moderne (Helenizm ve Çağdaş Mısır)* Paris, 1828-1830. G. Dertilis, *Banquiers, usuriers et paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce* ("Bankacılar, Tefeciler, Köylüler. Yunanistan Başkentinde Kredi Ağları ve Stratejileri"), 1780-1830, La Découverte, 1988.

44 19. yüzyıldaki aile şirketleri ve stratejik yapılarıyla ilgili bkz. Nora Şeni, "Finances Ottomannes et Figures Levantines" ("Osmanlı'daki Devlet Hazinesi ve Levantenlerin Yaklaşımı") içinde,

Marsilya'daki eğitim kurumlarına hibe eder.⁴⁵ Ayrıca Trakya ve Yunanistan'daki dinsel/etnik dağılımı belirten bir haritayı finanse etmek için bağış yapar; haritaların dörtte biri Yunan devlet okullarına gönderilir, dörtte üçü de İstanbul'da ve Osmanlı topraklarında yaşayan Rum çocukların okullarına iletilir. Zarifi'nin akrabası Eustache Eugenidi (1824-1914), Bursa'da, 1875'te Sultan Abdülhamid'in tahsis ettiği topraklarda Eugenidi Kurumlarını kurar. Bu eğitim kurumu dört sınıflık (74 öğrenci) bir kız okulu ve yedi sınıflık (265 öğrenci) bir erkek okulundan oluşur. İnşası 2.200 Osmanlı lirasına mal olmuştur. Eugenidiler Yunanistan'da kök salacak olan, orada kalacak olan tek İstanbullu Rum ailedir. Kızlarından birisi Yunanlı bir milletvekili, diğeri de Yunanlı bir diplomatla evlenecektir.

Dil ve Milliyetçilik

En önemli Rum insansever hareketi, hiç kuşkusuz, Osmanlı eyaletlerinde ulusal Helen kimliği ve birliğini pekiştirecek olan iki kültürel derneğin İstanbul'da kurulmasıdır. Bu derneklerden ilki 1861'de kurulan, amacını çeşitli bilimsel ve yazınsal konularda çalışmak, fikir alışverişinde bulunmak olduğunu ilân eden *Sylogue littéraire grec de Constantinople*'tur.⁴⁶ Bu dernek kısa sürede gerçek bir eğitim merkezi olur. Masrafları, derneği desteklemeleri için Galata'daki diğer bankacılara da önyak olan Zarifi'ler ve Zographos'lar karşılar. Birlikte Epir'deki Zographia, Trakya'daki Zographos öğretmen okullarında eğitimci yetiştirirler. Dernek, eğitim kurumlarına kitap sağlamak ve eğitim programlarını tayin etmekle yükümlüdür; ayrıca Avrupa forumlarında Rumların ulusal taleplerini savunur. Ancak İstanbul'daki patrikhane, Batılı ve laik eğitimden yana olduğu için ilk müdür İroklis Vasiadis'e kısa sürede düşman olur. Onu "haddini bilmezlik ve isyankarlıkla" suçlar.

Osmanlı Rum insanseverleri için dil öğretimi meselesi özel bir biçimde şekillenir. Türkçe ve Fransızca'yı öğretmek cemaatlerini Osmanlı toplumdaki izole durumlarından çıkarmaya çalışan reformcu Yahudilerin tersine, Helen yardımseverler Yunan dilinin öğretimine büyük önem vermişlerdir. Sylogos dernekle-

J. Thobie, J.-L. Bacqué, Grammont (yön.) *L'accession de la Turquie à la civilisation industrielle* ("Türkiye'nin Endüstriyel Gelişime Katılımı"), İstanbul-Paris ISIS, 1987, s. 13-24.

45 Pierre Echinard, *Grecs et philhellènes à Marseille, de la Révolution française à l'indépendance de la Grèce* (Fransız Devrimi'nden Yunanistan'ın Bağımsızlığına Kadar Marsilya'daki Yunanlılar ve Helenseverler), Marseille, Institut historique de Provence, 1973.

46 Bkz. Kyriaki Mamoni, "Les associations pour la propagation de l'instruction grecque à Constantinople" ("Konstantinopolis'teki Rum Eğitiminin Yayılması İçin Açılan Dernekler") (1861-1922) Balkan Studies içinde, 1975, s. 103-122.

rinin görevi yalnızca Ortodoks Hristiyan halk için büyük kentlerde okul açmak değildir. Rumcaı unutmuş olan ve Türkçe konuşan Karamanlı topluluğunun yaşadığı Kapadokya gibi Anadolu'nun en uzak köşelerine de Rumca eğitimi yaymaktır.⁴⁷ Bu politika, Rum cemaatlerin toplum genelinden izole olmasını engellemekten çok, ulusal kimlik, birlik ve ulusal bilincin aracı olarak Yunan dilini geliştirmeyi hedefler.

1869'da kurulan Yunan Edebiyatını Yaygınlaştırma Derneği ise okul binalarının yapımından, öğretmen bulmaktan ve kitap göndermekten sorumludur. Dernek, uluslararası kamuoyunu Yunan ulusunun tarihi ve kökenleri konusunda bilgilendirmek için yayınlar dağıtır. Yunan kültürel mirasını ve Yunanistan kuruluş mitolojilerini yeniden yazar, yeniden icat eder. En ücra Osmanlı/Rum köylerinde bile dilin öğretilmesini sağlar. Dernek ayrıca Yunanca öğretecek olan, resmi tarih ve coğrafya hocalarının eğitimlerine katılır, kısacası ulusal kimliği yaratan araçları üretir. Dünyayla iletişimi sağlayan evrensel görüşlü dil eğitimi, bu politikanın önceliği hiç değildir. Kuşkusuz, bu politikalar aydınlanma görüşünden etkilenmişti. Bilim ve Mantık'tan hareket etmeyi geliştirmişti. Ancak, her şeyden evvel Helen kültürünün ayırt edici özellikleri üzerinde durur. Rum-Ortodoks insanseverliği kendisini Yunan ulusal bilincini oluşturma ya ve henüz az gelişmiş devletin yapamadıklarını yapmaya adanmıştı.⁴⁸

Rum ya da Yahudi, ulusalcı ya da evrensel olsun, 19. yüzyılın ikinci yarısında laik elitler, dini kurumların karşısında ele geçirdikleri gücü sağlamlaştırmaya çalışmaktadırlar. Laik elitlerin bu cömertliği öncelikle dindashlarına yöneliktir. Yardımlar sadaka biçiminde değildir. Yardımlar Tanrı aşkı adına değil, Akıl ve Terakki [*Progrès*] adına yapılır. Bu cemaatteki insanseverlerin verdiği eğitim, azınlık gruplarının topluma yeni temellerden hareketle katılmalarını amaçlar. Eşit hakların hayata geçirilmesi akla yatkın bir düşünce haline gelir. Bu insanseverler cemaatlerinin mesleki yapılarını ve zihniyetlerini kalıcı olarak değiştirebilmişlerdir. Eğitim, sağlık ve hijyene öncelik vermişler ve yeni sosyal kontrol şekli ve yöntemleri başlatmışlardır.

47 Hr Soldatos, *Les Activités éducatives et culturelles des Grecs de la petite Asie, 1800-1922* ("Anadolu'daki Rumların Eğitim ve Kültür Faaliyetleri, 1800-1922"), Atina, 1989, cilt 1, s. 27. Anagnostopoulou'dan alıntı a.g.y., s. 22. "18. yüzyıl başında Anadolu'da yaşayanların eğitim düzeyi çok düşüktü. Rumcaı bilenlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmezdi, kitap okuyan ve Kilise'de ayinleri söyleyebilenlerin sayısı topluluğun ancak yüzde birini oluştururdu."

48 Burada sadece, Helenizmi yayan eğitim ve kültür derneklerinden söz ediyorum. Avrupa'nın karşılıklı anlaşmalarına uyarak İş Arkadaşları Örgütü (1866) gibi dernekler de kurulmuştur. E. Canner, "çalışmanın artması, dilencilğin azalması ve Doğu'nun sanayileşmesi" üçlemesinin bu toplumun değerlerini oluşturduğunu yazmıştı. ["Konstantinopolis'te Rum Cemaati İçindeki İnsansever Dernekler, Sosyal Kimliklerin Berraklaşması (1861-1922)", *I Kath imas Anatoli* v, C, Atina, 1996, s. 363]

İnsanseverlik mi, Sosyal Devlet mi? Sultan II. Abdülhamid'e Göre Hayırseverlik

Osmanlı Müslümanlarının dindışı yardımseverliği 19. yüzyılın son çeyreğinde gelişir. Hristiyan ve Yahudi cemaatleri için bir insanseverlik yüzyılı olan 19. yüzyıl, Müslüman Türk vakıflarının zayıfladığı bir dönemdir. Vakıflar, 18. yüzyılın sonlarına kadar önemli bir rol oynasa da, Osmanlı Reformları döneminde sofistike bir sosyal hizmet sistemi kuracak olan Sultan II. Abdülhamid ve ailesi bile vakıf kurmaya pek fazla yönelmedi.⁴⁹

Mutlakıyetçi rejimi 1908'de Jöntürk devrimine zemin hazırlayan II. Abdülhamid, yardım iddia en çok inisiyatif alan hükümdardır. Modern düşkünlerevi, hastaneler ve yetimhaneler kurar. II. Abdülhamid'in tek amacı elbette hayırseverlik değildir. Avrupa'daki örneklerden, özellikle de Fransa'daki dilenci barınaklarından esinlenip Darülaceze'yi kurarak, İstanbul sokaklarındaki "âciz"lerin sayısını azaltmayı dener. Bu kararı 1886'da, çok sayıda yaralı, yetim ve dulun Sırbistan ve Rusya'ya karşı savaştan sonra İstanbul'a akın etmesi neticesinde alır.⁵⁰ Darülaceze'den üç yıl sonra Avrupa tıbbının en yeni teknik ve bilgilerinin uygulandığı bir çocuk hastanesini, Hamidiye Etfal Hastahane-i Âli'yi kurar. Bu kurum Osmanlı çağdaşlaşmasını ve padişahın halkına ilgi ve şefkatini sembolize etmekle mükellefti. Abdülhamid bu imajı bilinçli ve metotlu bir biçimde bizzat geliştirmiştir. Günden güne çağdaş bir paternalizmin işaretlerini çoğaltan bu sistem içindeki bu çocuk hastanesi, padişahın halkının sağlığına ve genel refahına verdiği önemi kanıtlıyordu. Verilmek istenen mesaj, 1903'te açılan, Müslüman Yetimler Okulu olan Darülhayr-ı Âli'nin kurulmasıyla güçlenir. Bu okul, padişahın temeli ni attığı üç kuruluşun sadece Müslüman halka yönelik olan tek kuruluşudur.

Peki, bu kurumlar insanseverlik iddiasının mı meyvesidir? Çokuluslu bir imparatorluğun başındaki Abdülhamid'in inisiyatifleri, bir refah devletinin sosyal misyonundan çok, insanseverliğin ve Osmanlı Devleti'nin gelişmekte olan ulusallaşma sürecinin doğurduğu jestlerdir. 19. yüzyılın bu son döneminde imparatorluk Balkanlar'daki topraklarının ve "Hristiyan" milletlerinin büyük bir bölümünü kaybetmiştir. İmparatorluğun ağırlık merkezi Doğu'ya, Anadolu'ya ve Arap topraklarına doğru kaymıştır. Padişah hayırseverlik politikasıyla özellikle "daha Müslüman olan bu kesim içindeki birlikteliği güçlendirmek ve Avrupa'nın baskılarına direnebilme"yi⁵¹ hedeflemektedir. Ancak bu kuruluşları finanse et-

49 Özбек, a.g.y., s. 155.

50 1896'da açılmış kurum bin kişiye hizmet edebiliyordu. Bu kuruluş hâlâ faaldir.

51 François Georgeon, *Abdülhamit II, le sultan calife* ("Halife Padişah, II. Abdülhamit"), Fayard, 2003, s. 192.

mek için bir araya getirilen kaynakların, yardım ağlarının niteliği, padişahın girişimlerinin filantropik nitelikli olduğunu söyler. Düşkünler için yurt kurma kararını veren ve inşasını yöneten kendisidir. Bu finansman için kendi kaynaklarından, devlet hazinesinden padişaha verilen *hazine-i hassa-i hümayun*'dan para ayırmıştır. Darülaceze'nin kurulması için yardım toplayan "elitler komisyonu" bütün dinsel cemaatlerin üyelerinden oluşur; komisyonda dört Müslüman Türk, üç Ermeni, maliye bakanı, Ticaret Odası başkanı, bir İngiliz, Osmanlı Bankası müdürü, iki Levanten, bir Rum ve bir Yahudi bulunmaktaydı. Her üye, kendi cemaatini, bu âcizler yurdunun gereksinimine ikna edip yardım ağını genişletmekle yükümlüydü. Düşkünleryurdunu yönetmekle görevli heyet için de ayrıca Osmanlı ve Müslüman bürokrasisinin üyeleri, Rum Patrikhanesi'nin, Ermeni Patrikhanesi'nin ve Hahamlık'ın temsilcileri bulunuyordu. Abdülhamid sadece finansal yardım getirmekle yetinmez. Yardımları artırmak için bir harekât, çağdaş ve fedakâr bir hükümdar baba imajını yayan bir tanıtım kampanyası düzenler. Bu bağışçılar arasında tanidik insanseverler, Zogrophos'lar, Camondo'lar ve Zarifi'ler de bulunmaktadır. Bu sinerji, Müslüman elitler arasında da insansever bağış patlamasına neden olur; taşra valilerinin kızları, eşleri, postane müdürleri, mütevazı sayılabilecek memurlar bile kurulacak Darülaceze için yardımda bulunurlar.

Çekilişler de başka bir tür yardım toplama aracı olmuştur. Bu çekilişler büyük kentlerdeki zenginlere, doğal felaketler ya da yangınlar sırasında dayanışma gösterme fırsatı yaratır. Başka nedenlerle de, örneğin çağdaş okullar açmak için de bu tür fırsatlar yaratılıyordu. Darülaceze yararına büyük çekilişi düzenleyen şahıs, İstanbul'daki Camondo bankasının renkli bir kişiliğe sahip müdürü Viktor Mizrahi'dir. Tevfik Paşa'yla birlikte bu piyango oyunlarını başarıya ulaştıran Avrupa teknikleri üzerine araştırma yaparlar. Ancak çekiliş Osmanlı ahlak anlayışına uygun bulunmayınca, bu iki adam "bağışlanmış" eşyaları satma ve gelirini düşkünleryurdunun yapımı için toplanmış yardıma ekleme kararı alırlar. Dört bir yandaki zenginleri, bürokratları, Levanten tüccarları, Ermeni zenginleri, Rum finansçıları harekete geçirmek için çekilişler ve satışlar dışında da konserler ve tiyatro gösterileri düzenlenir. Cevdet Paşa'nın kızı Emine Seniye Hanım *Hülâsa-i İlm-i Hesap (Bilimsel Muhasebenin Özeti)* kitabının gelirini bağışladı. Üst düzey memurların, insansever Rum bankacıların eşleri Madam Zafiropoulo ve Madam Leonidas Zarifi de hatırı sayılır yardımlarda bulunurlar. İnsansever Müslüman Türkler ise 20. yüzyılın ancak ikinci yarısından itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin başlıca kentlerinde üniversiteler ve müzeler kurmaya başlamışlardır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HAYIRSEVER BANKER JAMES DE ROTHSCHILD

James de Rothschild filantrop banker prototipi olmasının ötesinde bir ikondur; o, Paris ya da İstanbul'da bankacı olarak var olmak iddiasındaki her Yahudi'nin model alması gereken biridir. James de Rothschild'in finansal başarısı, getirdiği yenilikler ve *Credit Foncier* bankasıyla finansal çekişmeleri tarihçileri adeta büyülemiş, ondan ve ailesinin yaşamından söz ederken "saga", "hanedan" ve "imparatorluk" terimlerini kullanmalarına yol açmıştır. Parmak ısırtacak bir başarı, orası kesin. Ancak gördükleri bu ilgi toplum içindeki nüfuzlarına da bağlıdır; Rothschild'ler yeni davranış biçimleri geliştirmiş, "*haute banque*"a (Yüksek Banka) mensup toplumsal grubun davranış normlarını belirlemiştir. Grup üyeleri, Rothschild'leri taklit ederek hangi sınıfsal kesite ait olduklarını belirten ve camialarının homojenliğini sağlayan simgeler kullanmışlardır. Rothschild'ler örnek alınacak bir model oluşturduysa bu sadece zengin ve güçlü olmalarından değil, filantropik girişimlerinden de kaynaklanmaktadır.

Hızlı Yükseliş

James'in Paris'e yerleştiği 1812 yılı, tarihçi Louis Bergeron'un deyişiyle, "Çaykovski'nin [adını bu yıldan alan] uvertüründeki bakır üflemeliler gibi çınlayan meşum bir tarih"tir.¹ Çağdaşları, James de Rothschild'in Paris'e geldiğinin

¹ Louis Bergeron, *Les Rothschild et les autres... la gloire des banquiers* (Rothschild'ler ve Diğerleri, Bankerlerin Zaferi) Perin, 1991, s. 19.

farkında bile değillerdir. Bunda şaşılacak bir şey de yoktur, zira James henüz başarılı milyoner değildir ama daha yarım yüzyıl geçmeden devlet adamları ona yaranmak için yarışacaklardır. O sıralar sadece on dokuz yaşında bir delikanlı, Louis Bergeron'a göre "ufak tefek, kızıl, çirkin ve kendisinden emin" biridir. James, babası Meyer Amschel Rothschild'in ölümünden sonra Frankfurt'tan ayrılmıştır. İki yıl önce, babası 370 bin florinlik büyük servetini de katarak beş oğluyla bir şirket kurmuştur; en büyükleri Nathan 1798'de İngiltere'ye yerleşmiş, 1806'da "hayli seçkin, kibar ve katıldığı en şık toplantılarda mevkiini temsil edebilen"² dindaşı İngiliz bir genç kızla evlenmiştir. James için ağabeyi Nathan, Avrupa ruhunu, sevdikleriyle ilişkiyi koparmadan Frankfurt gettosundan ayrılma imkânını temsil etmektedir.

James Paris'e geldiğinde, Yahudilerin Fransa başkentindeki sayısı ancak bin kadardır, aralarındaki bölünmelerden ve farklı diller konuşmalarından ötürü gerçek bir cemaat oldukları söylenemez. Buna karşın Londra'daki Yahudilerin sayısı altı bin civarındadır; yaşam düzeyleri daha yüksektir ve topluma daha iyi entegre olmuşlardır. Fransa'daki Yahudilerin hepsi henüz laik bir kamu düzeninde yaşamayı kabul etmemişlerdir, bu sorun nedeniyle de Ortodokslar, liberaller ve rasyonalistler arasında uzlaşmazlık çıkmaktadır. Aynı sinagoglar kuran Alman ve Portekizli Yahudiler gibi, Fransa'daki Yahudiler, Yahudi İspanyolcası, Yidiş ya da Almanca gibi, konuştukları dillere göre gruplaşmışlardır. Fransızca ancak 1831'de sinagoglara yerleşmiştir. James, az yapılanmış ve politik sorunlardan çok kişisel sorunlar yüzünden bölünmüş bir cemaatle karşı karşıyadır. Kendisini, "sürekli mücadelenin zorunluluklarıyla birbirlerine kenetlenmiş, Frankfurt'taki getto dünyasından çok farklı bir dünyada bulur. Kendini katılmak zorunda hissetmez. Zaten kimse de ondan böyle bir şey istememiştir. Fransız Yahudi liderleri bu gence kucak açmamışlardır."³

Paris'teki Yahudilerin durumu aralarına meteor gibi düşen James'in gelişle hızla evrim geçirir. Önce finans dünyası değişir. Alman bankerler Fransız Devrimi'ne kadar finans dünyasında neredeyse hiç yer almamışlardır. Direktuar ve Konsül dönemlerinde tek tük Alman banker sayılabilir, ancak hiçbirisi ön planda değildir. Frankfurt'taki bir şirketin temsilcisi olan James'in Paris'e yerleşmesi bu durumu tersine çevirecek ve "Londra'yla birlikte kapitalist işlemlerin merkezi

2 Salomon de Rothschild'in kardeşlerine mektupları, 14 Temmuz 1814, Rothschild arşivi, Londra, cilt 29 (1), Anka Mulhstein'dan alıntı, *James de Rothschild*, Gallimard, 1981, s. 45. Nathan'ın eşi Moses, Montefiore'nin eşinin kız kardeşiydi.

3 Mulhstein, *a.g.y.*, s. 51.

olması beklenen Paris'teki uluslararası ilişkileri güçlendirecekti."⁴ 1815'ten başlayarak Paris müknaş görevi görür. Sadece ikisi de James gibi Frankfurt doğumlu olan Jacob-Frédéric Gonthard ve Salomon Oppenheim gibi Rheinland'ın bankerlerini değil, Karlsruhe'den Maurice Haber'i ve Eichthal'dan Louis-Aron-Adolphe'u da kendisine çeker. Başkent, aynı şekilde, taşradaki Yahudi bankerleri de cezbeder. Michel Goudchaux Paris'e yerleşmek için Nancy'den ayrılır; Saint-Simon'cu Emile ve Isaac Pereire kardeşler Bordeaux'dan gelirler, Fould'lar, Romilly'li Worms'lar ve diğerleri de Lorraine bölgesinden Paris'e göçerler. Aralarından birçoğu ileride en büyük bankacılar olan *Haute Banque* mensubu olacaklardır. Napoléon'un kurduğu *Consistoire* bu burjuvazinin Yahudi cemaatiyle sağlam ilişkiler kurmasını ve liderliğine katılmalarını sağlayacaktır.⁵ 1808 yönetmeliği de bunu şart koşturmuştur: "Her *Consistoire* bölgesinde yönetim tarafından en çok vergi veren ve en güvenilir Yahudiler arasından yirmi beş kişi seçilecekti."⁶

Restorasyon döneminde ortaya çıkan "*Haute Banque*" terimi, kendilerine sık sık "gizli ve sihirli bir güç" isnat edilen yirmi otuz kadar banker için kullanılır, zira bu bankerler "kendi hesaplarına ve başkalarının adına tam yetkili olarak borçlanmak, sanayi şirketleri kurmak gibi genel olarak sermaye yoğunlaşmasını gerektiren bütün işlere girişecek konumdadırlar."⁷ Kazançları borsa hareketlerine bağlıdır. Aristokratlarınkine rakip olabilecek büyük servetlerle ve kendi fonlarıyla yatırım yaparlar; bu bankerler 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra orta sınıfın tasarrufunu kanal ve demiryolu inşası gibi büyük yatırımlarda kullanmak üzere toplayan Pereire kardeşlerin öncülüğünü yaptığı "yeni banka" sisteminden farklıdır. Emile ve Isaac Pereire kardeşler, James de Rothschild hesabına çalıştıktan sonra *Crédit Mobilier* bankasını kurmuşlardır, bu stratejiyi geliştiren bankaya eski patronları hemen karşı çıkmıştır.

1830'lardan itibaren Parisli finansçılar zenginleşir. Ancak yaklaşık bir yüzyıldır Fransa pazarına egemen olan Protestan bankaya meydan okuyan sadece James'tir. En güçlü kimselerle görüşmeler yapar; 1830 ve 1848 arası yapılan beş büyük operasyonla Fransa'ya borç verdikleri anlaşmaları onlarla birlikte imzalar.

4 Bergeron, *ag.y.*, s. 19-20.

5 Michael Graetz, "Hiyerarşik olarak merkezîyetçi bir yapı yeni elit sınıfın elinde birikmiş ekonomik gücü değiştirdi," diyor. "*Les Juifs en France au XIXème siècle. De la Révolution française à l'Alliance israélite universelle*" ("Fransız Devrimi'nden Musevi Birliği'ne Kadar XIX. Yüzyılda Fransa'daki Yahudiler"), Le Seuil, 1989, s. 67.

6 A.E. Halphen, *Recueil des lois, décrets, ordonnances, avis du Conseil d'Etat, arrêtés et règlements concernant les israélites depuis la révolution de 1789*, (1789 Devrimi'nden Bu Yana Yahudilerle İlgili Kanunlar, Kararlar, Yönetmelikler, Konsey Kararları) 1851, d. 37-42.

7 İşte bu sözlerle "Banka İşlemlerinin Rehberi"nin yazarı 1852'de *Haute Banque* sermaye kuruluşlarının tanımını yaptı. Bergeron'dan alıntı, *ag.y.*, s. 10.

James, Fransız vatandaşı ve *Consistoire* üyesi değildir. Cemaatin liderlik görevini dışarıdan yürütmektedir. Yahudilerin hamisi, tüm güçlü bir Rothschild imajı tam da Şam Hadisesi vesilesiyle ortaya çıkmıştır. Nasıl cevap verileceğini tartarak, izlenecek yolu ilk belirleyen James de Rothschild'dir: Başbakan Thiers'in Suriye'deki konsolos yardımcısı Ratti-Menton'un hevesini kırmaya hiç de niyeti olmadığını anlayınca, konuyu Avrupa kamuoyuna taşımak için efsanevi ihtiyatını bir kenara bırakmaya karar verir. Sadece Fransız basınıyla yetinmez, Alman ve Avusturya gazetelerini de harekete geçirir. "O artık sadece kulislere gizli girişimlerin adamı değildir, yeni bir gücü harekete geçirir, temsilci rejimin düşünce özgürlüğünü bütün Yahudilerin yararı için kullanır, Yahudi örgütlerini bu mücadele için seferber eder."⁸ Sıra kendisine gelince Crémieux de hiç nazlanmadan sahnede yer alır. James'e danışarak, savunmaları için o pek sevdiği türden, etkili ve mübalağalı bir stilde kaleme aldığı yazıyı yayımlar. "Biliyor musunuz, onları yok etmek, kurban etmek için neyle suçluyorlar? Yahudileri Hristiyan çocukları öldürerek elde ettikleri kanla uğursuz bayramlarında hamursuzlarını yoğurmakla suçluyorlar. Yahudileri sürgüne yollamak ve mallarına el koymak için ne yaptıklarını biliyor musunuz? Oturdıkları semtlerdeki lağıma bir Hristiyan'ın cesedini atıyorlar ve Yahudileri bu Hristiyanı boğmakla suçluyorlar. Peki, buna inandırmak için ne yaptıklarını biliyor musunuz? Bu talihsiz insanlardan istenen itirafı söküp alana kadar onlara işkence ediyorlar."⁹

Metternich, Rothschild kardeşlere 1818'de soyluluk unvanı verir. Bu hareket henüz kariyerinin başındaki James'in değişmesine katkıda bulunmuştur. İngiltere'deki ağabeyi Nathan "baron" unvanını pek kullanmamaktadır. James ise bu ayrıcalığı taşımaktan çok memnundur. Hiç zaman kaybetmeden fırsatı değerlendirmek ister ve Büyük Britanya elçisi Wellington'ı akşam yemeğine davet eder.¹⁰ Dük daveti kabul eder ve işte genç baron böylece cemiyet hayatına girmiş olur. Kendisini ünlü ve saygın kılma konusundaki kararlılığını açıkça göstermektedir artık, sadece Fransız aristokrasisiyle bağlantı kurmakla yetinmez, iki farklı strateji izler: İlk stratejisi insanseverlik konusundaki çalışmalarına yön verecek ve bu sıra dışı konumunu meşrulaştıracaktı, ikincisiyse kentsel alanda yer alış tarzını ve yaşamak için seçtiği mekânları belirleyecekti. James tam da tarihçi David Landes'in tanımladığı 19. yüzyıl girişimcisidir: "Bir

8 Graetz, *a.g.y.*, s.134.

9 Hebey'den alıntı, s. 204.

10 Anka, Mulhstein Nathan'ın soyluluğa karşı tutumunu şu sözcüklerle anlattı: "Yaşamındaki onuru ve görevi konusunda herhangi bir rahatsızlığı yoktu. Ortamından ayrılmayı hiç düşünmüyordu, kardeşlerinin bu cemiyet hayatına hiç ihtiyaç duymuyordu." James de Rothschild içinde, *a.g.y.*, s. 24.

şahıs toplumun kendisine biçtiği rolü benimser. Zamanla çıkış noktası ne olmuş olursa olsun, ilk davranışı, bu rolün gerektirdiği kişiliğinin ayrılmaz bir parçası haline gelir.”¹¹

Yeni Toplumsal Mecburiyetler

James Fransa'ya geldiğinde, öncüsü olacağı filantropik hareketlerin doğuşunu haber veren hiçbir belirti yoktur. Modernist yardımseverliğin doğuşunu hızlandıran James olur. Yüzyılın ilk yarısında, Fransa'daki Yahudilerin sadaka yöntemi, geleneksel *hevra kadışa* sistemine bağlı kalmıştır. Yahudiler arasındaki yardımlaşma ağının temelini oluşturan hayır derneğidir bu. Yoksullar, hastalar, yetimler için toplanan bağış *çedaka*'yı, *Hevrot* denilen gönüllü ağları organize etmektedir. Gelgelelim, bu gönüllüler yeni elitler ve *Haute Banque* üyeleri arasından çıkmamaktadır. Yardım kasalarını doldurmak için bağış toplayanlar “eski geleneklere bağlı” Yahudilerdir. Onları cemaat içinde sorumluluk almaya iten şey dindarlıklarıdır. Yahudilerin 1809'dan beri yardımlaşma komiteleri vardır. Ancak yeni zenginler bu komite toplantılarına katılmak yerine, borsa seanslarında ve Champs de Mars Meydanı'nda boy göstermeyi tercih ederler. Ama 1843'te Albert Cohn'un Rothschild ailesinin temsilcisi olarak komiteye girmesiyle işler değişir. Beş yıl önce çocukların öğretmeni olarak işe alınan genç Cohn'un komitede yer almasıyla hemen komiteye yeni elitler katılır ve komitenin niteliği değişir. Çok geçmeden Paris bölgesinden Pereire kardeşler, Jules Mires, Javal, Anspach, Michel Goudchaux gibi bankerler ve avukat Crémieux bu komiteye girerler. Yardım komitesinin bütçesi on yıllık süre zarfında, yani 1843'ten 1853'e, 50.820 franktan 133.274 franga çıkar, üçe katlanır.¹² *Consistoire*'ın elitleri Rothschild ailesinin uygulamakta olduğu yeni dayanışma biçimlerini benimserler. Zenginler, vasiyetlerinde *Consistoire*'ın yardım işleri için miraslarından pay ayırma alışkanlığı edinirler. Onların bağışları sayesinde James hastane ve sinagogların yapımına finansal destek sağlar. “İş hayatında birbirleriyle rekabet halinde olan ailelerin adlarını, sık sık aynı bağışçılar listesinde yan yana gördünüz. James de Rothschild ve Pereire kardeşler Versailles'daki bir sinagog inşaatının bağışçıları arasında kendi adlarını peş peşe görmüşlerdi. Emile Pereire, Rothschild ailesinin adını taşıyan bir hastane için bağış yapmıştı; ayrıca bir huzurevi ve Rothschild

11 David Landes, “French Entrepreneurship and Industrial Growth in the Nineteenth Century”, *The Journal of Economic History*, cilt IX, no. 1, Mayıs, 1949.

12 Graetz, *a.g.y.*, s. 140.

Vakfı'na da destek vermiş, hatta, James'le yollarını kesin olarak ayırmalarından sadece birkaç ay önce buranın açılışına da katılmıştı."¹³

Rothschild'ler gibi davranmak, derneklerde ve hayır işlerinde onların yanında yer almak, büyük burjuvazinin sosyal tırmanma yöntemine dönüşür. Aralarında Rothschild soyadının parıldadığı bir yetimhanenin başışçı listesinde kendi adlarını görme hevesiyle kadınlar da bu hareketlere katılır. Bu yarış cemaat içindeki rekabete rağmen oluşur. Sefaradlar bu işten geri kalmak istemezler; Aşkenaz öncüler örnek alan "Portekizli" bankerler yardım hareketlerinde sıraya girerler.¹⁴

James, bu sırada Fransız dindaşları arasında Osmanlı topraklarındaki Yahudilere yardım götürün tek kişidir. 1854-1855 yıllarında Kudüs'te bir dispenserya da İstanbul'da bir okul yaptırtırken onu örnek alan kimse yoktur. Fransa'daki nüfuzlu Yahudiler sanat yapıtları koleksiyonu yapmak ya da Rothschild'lerle aynı kapıcılarda boy göstermek merakındadırlar, ancak Doğu'da hastane ve okul kurulmasına pek katkıda bulunmazlar. Bu tarz girişimler, 1860'ta *Alliance israélite universelle*'in açılışına kadar, James ile oğulları Alphonse ve Gustave'in, özellikle de "yardımseverlik delegeleri" eski oryantalist Albert Cohn'un tekelinde kalır. Kudüs'te James'in hem ortağı hem rakibi Sir Moses Montefiore'dir. Şam Hadisesi sırasında Montefiore ve James de Rothschild saygıdeğer iki ortak olarak işbirliği yapmışlardı ancak on beş yıl sonra, bu iki filantrop Kutsal Topraklar'daki ilk hastaneyi kurmak için birbirlerine rakip olurlar. Rekabetleri ortaklıklarını bozmuş ve iki yardımseverin farklı stratejilerini açıkça ortaya koymuştur.¹⁵

James, 1838'de Cohn'la birlikte İtalya'ya yaptığı yolculuktan sonra, ilk filantropik kuruluşunu açar. Vatikan'da Papa XVI. Gregorius tarafından kabul edilmiş; Papa, kunduracı ve döşemeci yetiştirmek üzere surların dışında, gettonun çok da uzağında olmayan bir "meslek okulu" yaptırtması için Cohn'a izin vermiştir. Cohn'un görevi yerel cemaatten bağış toplanmasını ve okul yönetiminin üstlenilmesini istemektir. Bu girişim, Cohn'un başarılı ve özverili hizmetleri sayesinde Rothschild'lerin yıllarca uygulayacakları stratejiyi başlatmış olur. Bu faaliyet programını 1860'tan itibaren *Alliance israélite universelle* yüklenecektir. Bu programı ya da politikayı şöyle tanımlamak mümkün: Toplanan bağışları, cemaatlerin yaşam koşullarını eğitim yoluyla iyileştirme yolunda kullanmak, mesleki yapılanmayı dönüştürerek ve yerli nüfuz sahiplerini seferber ederek,

13 A.g.y., s. 141.

14 "Aşkenaz bankerler kendi cemaatlerinin sinagogları için seferber oluyorlar, peki biz Portekiz ulusunun çocukları geri mi kalacağız?" J. Mires, *A mes juges, ma vie et mes affaires* 1861, s. 15-43, Graetz'den alıntı, Graetz, a.g.y., s. 142.

15 A Schischa, "The saga of 1855: A Study in Depth" Lipman, *The Century of Moses Montefiore* ("Moses Montefiore Yüzyılı"), Oxford University Press, 1985, s. 269-346.

yani Yahudi elitleri filantropiye yönelterek söz konusu cemaatlerin hayat standartlarını, özgürleşmiş Avrupalı dindaşlarınıninkine yaklaştırmak.

İtalya seyahatinden sonra Cohn, "Doğu cemaatlerinin eşit haklardan faydalanmaları için yürütülen kampanyanın ortalığı kasıp kavurduğu dönemde"¹⁶ Cezayir'e, 1854-1856 arasındaki Kırım Savaşı dolayısıyla İstanbul'a ve Filistin'e gider. İstanbul'a ilk gelişinde Cohn, Haliç'teki Hasköy semtinde bir okulun açılışını yapar, daha önce anlattığımız gibi Abraham Behor Camondo'yla ortak bir girişimdir bu. 1856'da, Banker Camondo'nun okulun yönetimini üstlenmesinden kısa süre önce okulu teftiş etmek için yine gelir. Aynı yıl 25 Ağustos'ta *Journal de Constantinople** Cohn'un gelişini şöyle anlatmaktadır: "Heyet halka açık bir şekilde yapılacak ödül dağıtımında bulunmak üzere Yahudi okuluna gelmişti. Çocuklar heyetin kendilerine Fransızca olarak sorduğu Türkçe, İbrani, coğrafya, tarih dallarındaki soruları son derece tatmin edici biçimde yanıtladılar. Oradakiler okul müdürü Bay Benoit Brunsvick'i övgülere boğdu; çünkü bu sınav müdürün burada geçirdiği kısa süre içinde dindaşlarını çok iyi anladığını ve hiç okulu bulunmayan bu semtin yeni ilkokulunun düzeyini daha üst seviyedeki okulların düzeyine çıkarmış olduğunu kanıtladı. Sayın Albert Cohn bu görev için Brunsvik'e güvenmiş olmaktan dolayı kendisini kutlamalıdır."

Açılacak her yeni kuruluş için padişahın iznini alması gerektiğinden, Cohn'un Osmanlı topraklarına yaptığı yolculuklar yerel basınca izlenir. 1856'da Tanzimat'a yeni bir soluk veren Islahat Fermanı'nı imzalamış olan Sultan Abdülmecit tarafından kabul edilir. Padişah, Cohn'u 21 Ağustos perşembe günü sarayda ağırlar. Bir kez daha *Journal de Constantinople* Cohn'un gelişini aktarır: "Bay Albert Cohn, Majesteleri Sultan'la görüşme onuruna erişti. Majesteleri onu iki yıl önce aynı gün 21 Ağustos'ta görmüş olduğunu hemen hatırlayarak, ilk gelişinde açtığı kuruluşlar hakkında bilgi almak istedi. Bay Cohn Padişah'a Kudüs'teki Yahudi hastanesi hakkında hazırlanmış basılı raporu sundu ve İskenderiye, Kahire, Kudüs ve İstanbul'daki eğitim kuruluşlarının memnuniyet verici durumundan Sultan'a ayrıntılı biçimde söz etti. Bay Cohn Yahudilerin memnuniyetinin tercümanı oldu ve Hatt-ı Hümayun Fermanı'yla cemaatlerine tanınan eşitliğe minnettar kaldıklarını söyledi. Majesteleri şöyle yanıt verdi: 'Ben sadece görevimi yaptım.' Bay Cohn Majesteleri'ne daha çok sayıda Yahudi öğrencinin Tıp Fakültesi'ne alınması ve eğitimlerini sürdürmeleri için Yahudilerin de Avrupa'ya gönderilebilmesi dileklerini ilettiler, Majesteleri bu iki dileği de kabul etti."¹⁷

¹⁶ Loeb, *a.g.y.*

* Konstantinopolis gazetesi. (ç.n.)

¹⁷ *Journal de Constantinople*, 25 Ağustos 1856.

Cohn bu yolculuklar sırasında Fransa'yı ihmal etmez. İstanbul'dayken, ikinci vatanında meydana gelen sel baskının kurbanlarına da yardım toplama kampanyası düzenler. "Bay Cohn, önce ölenler için, ardından padişah, Napoléon ve müttefik güçler için dua etti. Yahudiliğin her zaman dinin bayrağını taşıdığı gibi, Fransa'nın da insanlık bayrağını taşıdığını dile getirdiği yuvarlak bir konuşmada Lyon'daki selzedeler için para yardımı başlatılmasını istedi. Sayın Albert Cohn, Sayın Castro, Pano ve Brunsvick'in topladığı 1.612 kuruşluk yardımı Fransa elçisinin ellerine teslim etti."¹⁸

James de Rothschild bu tür inisiyatifler için sadece o topraklarda yaşayan Yahudi elitlerle ortaklaşa çalışır. İstanbul'da Camondolar, okulun masraflarını üstlendikten sonra Doğu'nun Rothschildleri diye anılmaya başlanırlar. Ancak kısa süre sonra 1869'da, Paris'e yerleşmek üzere Doğu'dan ayrılacaklardır. Şüphesiz gidişlerinde Rothschildler tarzında yaşama arzularının payı büyüktür. Abraham Behor ve Nissim Camondo yerleşir yerleşmez Rothschild malikânesine bitişik bir av köşkü ve arazisi kiralarak tablolar ve sanat objeleri koleksiyonu yapmaya başlayacaklardır.¹⁹

Bankerin Kente Damgası

James'in taklitçilerinin çok olduğu başka bir alan daha vardır. James'in şehirdeki ikamet seçimi tek bir stratejiye uygun olarak yapılmaktadır: Paris'te peş peşe oturduğu evler, çalıştığı işyerleri aristokrat sınıfa ait olduğunu açıkça belirtmelidir. Baron önce Le Peletier Caddesi'nde oturur, ardından "Chaussée-d'Antin Caddesi'nin bittiği yerde, Provence Caddesi'nde, en gözde finansçılardan birinin malikânesine taşınır, daha sonra şimdiki Laffitte Caddesi olan Artois Caddesi'ndeki, 1794'te giyotinle idam edilen Banker Laborde için 10 Aralık 1818'de inşa edilmiş malikâneyi satın alır. Bu malikânede sırasıyla Kraliçe Hortense ve Fouché oturmuşlardır. Fouché malikâneyi Viyanalı bir banker, Fries'a ve Praglı bir işadamı Lamel'e satmış, onlar da binayı James'e devretmişti."²⁰ James ilkin, finans ve aristokratların muhiti olarak bilinen yerlerde oturur. Ama sonraları, James'in yerleşmesiyle oturduğu semtin değeri artar. Semt James'in

18 A.g.y.

19 Nora Şeni'den alıntı, *"Diffusion des modèles français de philanthropie au XIXème siècle"*, a.g.y., s. 230-251.

20 Muhlstein, a.g.y., s. 68. Fransa'da 19. yüzyılda Haute Banque'in gösterişli işleri sıralayarak "bankerin kentteki izlerini, gayrimenkul alımları kadar kültür elçisi olduklarını" ortaya koyduğu için Louis Bergeron'a borçluyuz.

damgasını taşır, artık para ve lüksü çağrıştıracak olan bu çevrenin finansal işlevini pekiştirir.

James de Rothschild, Paris'te bir semtten diğerine geçtiğinde, banka dünyasının başındaki yeni statüsünü ve aristokraziyle eşitliğini teyit eden seçimler yapar. Bir evden diğerine taşınma faslı Artois Caddesi'ndeki malikâneyle son bulmaz. 1838'de kısa süre önce ölen Talleyrand'ın Saint-Florentin Caddesi 2 numaradaki malikânesini satın alır. "Londra'daki City'nin Paris muadili olan bu mahallede seçmiş olduğu yerleşim yerleri bir diagonal oluşturan bankacılar kralı, bakanlıkların ve sefaretlerin mekânına bitişik olan bu malikâneye taşınır."²¹ Rothschild malikâneleri başkentteki, Banque de France, Opera Binası, Saint-Lazare Garı ve tam ortalarında Borsa'nın da bulunduğu bu bölgenin finansal fonksiyonunu doğrular niteliktedir. "Tüm öğeleri artık para ve prestij odağında billurlaşan ve gerek Fransızlara gerek yabancılara yönelik bir söyleme ilham veren bu mahalle, hem nesnel olarak hem de mitoslaşarak bundan böyle önemli bir çekim merkezi haline gelir, bu nedenle de banka genel müdürlüklerini, borsa kuruluşlarını ve sigorta şirketlerini sarmalayan dekorun niteliğini, lüks tüketimin ve daha sonra da büyük mağazaların, burjuvalara yönelik gösteri ya da eğlence faaliyetlerinin merkezi olarak tayin eder."²²

Nasıl ki başka bankerler Londra ya da İstanbul'a damgalarını vurduysa James de Rothschild de Paris'e damgasını vurmuştur: Rothschild'in yerine Camondo'ları, Borsa semti yerine de Galata'yı koyabiliriz.²³ Kentsel alan, yani semtlerin morfolojisi ve meskun mekânların dokusu, sosyal grupların oluşumu ve kabul görme-sinde önemli rol oynar.²⁴ 19. yüzyılın Paris bankerleri müesseseleri için muzaffe-

21 Bergeron, *a.g.y.*, s. 153.

22 *A.g.y.*, Bergeron Rothschildler'in Paris'e yerleşmelerini aristokratların Paris çevresine yerleşme-siyle karşılaştırır: "Duc de Galliera'nın da Talleyrand'ın eskittiği Matignon malikânesini alması, eşiyle de İkinci İmparatorluk'ta çok itibar gören toplanlar düzenlemesi yakındır. Ancak Saint-Germain'e atılmış bu tohumlar yeşermeyecektir."

23 1850'li yıllarda, Banker Camondo'lar, finansçı sayılmak için 1. Camondo Bankası'nın yanın-da yer almak gereken Konstantinopolis'te finans zenginleri için yeni yaşam biçimleri geliştirdi. Bankerlik işlemlerinde yeni ölçütler uygulandı, aralarında Cr  dit Lyonnais, Soci  t   G  n  rale'in de bulundu   Konstantinopolis'te 1860-1880 arası açılan çağda altı bankadan dördünün merkezi Camondolar'a ait bir handa yer alıyordu. Elçiliklerin ve Avrupa konsolosluklarının bulundu   Galata'nın bu bölgesinde tefeci d  kk  nları ya da döviz değiştirilen yerler her zaman yer almıştı. Bu semtin saygınlı   bu bankaların yer almasından değil, konsoloslukların temsilciliklerinden kaynaklanıyordu.   şte bu nedenle ve Avrupa'nın ı  tılı yaşantısının bir uzantısı olarak gördük-le-rinden Camondolar ofislerini ve evlerini bu semte ta  dılar. Bkz.   eni, "The Imprint of the Camon-dos in XIXth century in Istanbul" (XIX. Yüzyılda İstanbul'da Camondo'ların   zleri), *International Journal of Middle East Studies*, Cambridge University Presses, 26, (1994), s. 663-675 ve *Pard  s, a.g.y.*

24 Bkz. Creusot'da i  ilerle memurların konutlarını incelemiş Jean-Pierre Frey, *La Ville industrielle et ses subanit  s. La distinction ouvriers-employ  s. Le Creusot 1870-1930 (1870-1930 arası sa-na-yi kenti Le Creusot i  ci ve memurların farkları)*, Brüksel, Pierre Madraga, 1997; ve *Le Röle*

rane bir mimari seçmişlerdir. Bu mimari, biçimi ve malzemesiyle, kullanışlılıkla lüksü, işlevsellikle anıtsal şatafatı bir araya getirir, modernliğe duyulan özlemi ve bankanın etkili çalışmasına ilişkin kaygıyı ifade eder. Eski aristokrat bir malikânenin yerinde yükselen, Borsa ve Opera'nın yanında yer alan Crédit Lyonnais Bankası'nın binası buna iyi bir örnektir. Görkemli bir stilde inşa edilmiş, metal, pahalı camlar, aynalar, yer için cam döşemelerin kullanıldığı bu bina, bankeri yönlendiren temel ihtirasın göstergesidir: Aristokrasinin yerine geçmek.

Dindasları James'i "Yahudilerin kralı" olarak olarak gördüyse, bu yakıştırma ona yalnızca Paris'te gerçekleştirdikleri sayesinde layık görülmemiştir. James bu nitelemeyi daha ziyade Rothschild ailesinin insansever girişimlerine ve Doğu Yahudilerini korumasına borçludur. Ancak kentsel stratejisi, içinde aristokratlar gibi yaşadığı arazi ve şatolar alması, bankanın ve zengin burjuvazinin başında olduğunun teyididir. Yapımı 1859'da tamamlanacak olan, gücünün simgesi Ferrières Şatosu, III. Napoléon'un ilgisini çeker ve 1862 yılında oraya ava çıkmaya gelir. Şato misafirlerin konaklayabileceği on sekiz süitten ve beş ayrı daireden oluşmaktadır, yüzden fazla hizmetlinin ikameti için uygundur, ahırda seksen atın barınabileceği biçimde inşa edilmiştir. Şatonun iç düzeni de son derece şatafatlıdır; Betty de Rothschild, bu sarayı döşerken "patrisyenlerin olağan üstü malikânelerini yakından görmek için"²⁵ dekoratör Eugène Lami'yle birlikte Venedik'e gitmiştir. James 1868'de, yaşamının sonunda doğru, uzun zamandır gözünü diktiği, "en değerli şaraplardan birini üreten" Lafite Şatosu'nu alır.

Büyük bankerler kendilerinin ve ailelerinin tüm inşaatlarını yapan bir aile mimarı edinirler. Nasıl ki James de Rothschild Cohn'u, Moses Montefiore Loewe'yi "aile oryantalisti" yapmışlardır, büyük bankerler de birer "aile mimarı" istihdam ederler. Rothschild ailesi söz konusu olduğunda bu kişi, önce bahçıvan-peyzajcı iken hayatının sonuna doğru mimar olan, ününü 1851'de uluslararası bir sergi için Londra'da inşa ettiği Crystal Palace'a borçlu olan, İngiliz Joseph Paxton olacaktır. İster Londra'da, isterse de Fransa'da ya da Viyana'da yaşıyor olsunlar, Rothschildler kendilerini inşa ettirme tutkusuna kaptırmışlardır. Her biri Paxton'a zirveye ulaşma hayallerini somutlaştıracak işler verir. "Bir ev inşa ettirmek ve Mentmore'daki malikânesinin bahçe düzenini değiştirtmek için onu ilk tutan, Mayer (Nathan'ın büyük oğlu) olmuştur. Çok fazla çalışma gerektiren bu devasa projeleri gerçekleştirmek için on yıl bile yeterli olmadı. [...] Bu arada Anthony [Nathan'ın ikinci oğlu], 1851 yılında almış olduğu Aston Clinton

social du patronat: du paternalisme à l'urbanisme ("İşverenin Toplumsal Görevi, Paternalizmden Kentleşmeye Geçiş"), (Marcel Roncayolo'nun önsözü), L'Harmattan, 1995.

25 Muhlstein, *a.g.y.*, s. 233.

House'u genişletmesini ister Paxton'dan ve Carl'ın oğlu Adolphe de ona Cenevre yakınındaki Pregny Şatosu'nun işlerini verir.”²⁶ James, Ferrières Şatosu'nun yeniden yapılması için de yine Paxton'ı görevlendirir.

Bu davranış biçimleri sadece Rothschild'lere has değildir. Banker Henri Germain Paris'in ünlü Belle Epoque binalarını, özellikle de Crédit Lyonnais Bankası'nın merkez binasını yaratan Mimar William Bouwens'la anlaşıp. Bouwens, Germain'in 1905'teki ölümüne dek onun hizmetinde çalışır. Ancak bu, onun Paris'te başka bankerlerin verdiği projeler üzerinde çalışmasına engel olmaz. Bouwens, Champs-Élysées dönemecinde, Paris ve Hollanda Bankası'nın eşbaşkanı Henri Bamberger için özel bir malikâne inşa eder. 1881'de Emile Pereire'in oğlu için Monceau Park'ına bakan bir malikâne yapar. Yine Monceau semtinde, Wagram Bulvarı'nda Maximilien Edouard Kann için bir malikâne inşa eder. Bu “sosyetik mimar” 20. yüzyıl başında başka bankerler için çalışmaya devam eder: Birinci Dünya Savaşı öncesinde Lazard'ların mirasçıları için David-Weill malikânesini inşa eder ve Cambon Caddesi'ndeki Taşra Bankaları Merkez Şirketi binasını tamamlar.

Mesenlik Sayesinde Entegrasyon

Statü sembolü olan davranışlar edinmek, sonra da bu davranışların sosyal bir sınıfın göstergeleri, markası olarak kabul edilmesini sağlamak: Rothschildler ya da Camondo'lar gibi zenginlerin kendi sınıfsal kesitleri için yeni yaşam tarzları oluştururken izledikleri yol budur. Elitler hem kentsel, mekânsal yerleşimleri sırasında hem de iyilikseverlik standartları oluştururken bu yoldan şaşmazlar.

Bu taklit mekanizması kültür-sanat alanında da işler. “Louvre'un bağışçıları”na²⁷ ayrılan sergi Fransa'da 19. yüzyıl sanat koleksiyonlarında Yahudi mesenliğinin önemini ortaya koymuştur. Bu alandaki cömertlik, müzelere yapılan bağışlar, sanata, bilime ya da arkeolojik çalışmalara verilen destekle kendini gösterir. Davil Weill'ler ve Rothschild'ler gibi büyük bankerlerin meslek yaşamlarına sanat hamiliği eşlik eder. Sanat yapıtları koleksiyonu yapmak, bu yapıtların değerini tanıtmak ve bunun için düzenlenmiş iç mekânlarda onları sergilemek geleneksel olarak aristokratların işi olagelmıştır. Bankerlerin kaymak tabakası, vasiyet etme ve bağış işlerini de ekleyerek bu âdetleri yeniden uygulamaya koyar.

²⁶ A.g.y., s. 232.

²⁷ Sergi kataloğu, Paris, 1991.

* Dekoratif sanatlar merkezi (ç.n.)

Sanatla amatör olarak ilgilenen bu kişiler bir müzeye, devlete ya da bir belediyeye hibe etmek amacıyla gitgide daha çok sanat yapıtı edinmeye ve biriktirmeye başladılar. Isaac de Camondo'nun koleksiyonu Louvre Müzesi'ne bağışlanmış, müze böylece 1903'te dört yüz elli Japon gravürüne ve çoğunluğu empresyonistlere ait olan altmış iki tabloya sahip olmuştur. Kimi zaman yapıtların bulunduğu binalar da bağış olarak verilmiştir. İstanbul doğumlu Moise de Camondo, Monceau Caddesi 63 numaradaki 18. yüzyıl Fransız eşya ve sanat yapıtları koleksiyonunu barındıran özel malikânesini, Fransız ordusunda pilot olan ve Birinci Dünya Savaşı'nda ölen oğlunun adını taşıyacak bir müze yapılması kaydıyla 1935'te *Union Central des arts décoratifs*'e* bağışlamıştır.

Başka bir koleksiyoncu olan banker ve ünlü bağışçı Enrico Cernuschi, 1873-1874 tarihlerinde Camondo'lar gibi, onlara yakın bir muhitte, Uzakdoğu yolculuğundan topladığı Japon ve Çin sanat koleksiyonlarını sergilemek üzere yine Monceau semtinde, aynı adlı parka bakan bir malikâne yaptırmıştır. Malikâneyi ve hazinesini Paris kentine bağışlar; Cernuschi Müzesi 26 Ekim 1898 tarihinde açılır.

Rothschild'ler ise doymak bilmez koleksiyonculardır. Rothschild hazinelerini kamu koleksiyonlarına bağışlamaya başlayan, James'in çocukları olmuştur. Sulu-boya resim yapan kızı Charlotte (1825-1899) İtalya'ya yaptığı yolculuklarda Quattrocento dönemi ressamlarını beğenir ve saygınlıklarını yeniden kazanmalarına katkıda bulunur. Charlotte, aralarında Botticelli ve Ghirlandajo'nun yapıtlarının da yer aldığı İtalyan resimlerinden oluşan koleksiyonunu 1900'de Louvre Müzesi'ne, kardeşi Alphonse ise, koleksiyonunun büyük bölümünü taşra müzelerine bağışlamıştır. En küçük kardeşleri ve hiç kuşkusuz en bilgilileri Edmond (1845-1934) ergenliğinden beri sabırla biriktirip bir araya getirdiği (bazıları Boucher imzalı) kırk binden fazla gravür ve üç bin çizimden oluşan modern zamanın en büyük koleksiyonlarından birini Louvre Müzesi'ne bağışlar. Gelenek böylece sürüp gidecektir. Alphonse'un kızlarından biri, Barones Ephrussi de, 18. yüzyılın olağanüstü yapıtlarından oluşan koleksiyonu Saint-Jean-Cap-Ferrat'daki villasında bir araya getirir ve; "bunların tümünü Güzel Sanatlar Akademisi'ne verilmesi için, 1934'te Fransa Enstitüsü'ne bağışlayarak bir müze kurulmasını sağlar."²⁸

18. yüzyıl Fransız sanatının terk edilmesine ilk tepki gösterenler Moise de Camondo ve Edmond de Rothschild olmuştur. Babalarına, sırayla II. Victor-Emmanuel ve Metternich tarafından verilmiş soyluluk unvanlarının hakkını vermek istercesine, edindikleri yapıtlarla aristokralığın devamını temsil etmeye çalışırlar. Koleksiyonları Fransız ulusuna entegre olma stratejilerinin de bir parçasıdır.²⁹

28 Bergeron, *a.g.y.*, s. 140-141.

29 Dominique Jarrasé, "Le mécénat juif et l'art en France: une stratégie d'intégration" ("Fransa'da

Koleksiyoncu, seçimleri ve keşifleriyle sanat eserlerini tutarlı bir bütün içinde bir araya getirerek ortak sanatsal mirası oluşturmuş ve artırmış olur. Moïse de Camondo için anne babasının yaşadığı Monceau Caddesi 63 numaradaki malikâne-yi yeniden düzenlemek, mobilyalarla donatmak ve olağanüstü koleksiyonlarıyla süslemek ömrünün tutkusudur. Bunları bağışlaması ise hem yapıtları sergileme ve hafızalarda sonsuza dek yaşatma arzusunun hem de cömertliği ve kusursuz estetik görüşüyle hatırlanmak arzusunun ifadesidir. Banker koleksiyonunu devlete bağışlayarak, kamusal bir rol yüklenmekte, ulusun hizmetine sunduğu bir zenginlik yaratmakta, ortak bir sorumluluk duygusu ifade etmekte ve politik bir görev yerine getirmektedir. Estetik mihenk taşları ve sanat yaratıcılığın belleğini oluşturmaktadır. Tüm bunları sonraki nesillere iletirken de kuşkusuz paranın alçaltıcı imgesinden kurtulmak arzusundadır. Gerçekten de böylelikle bencilce yararlandığı ayrıcalıktan vazgeçmiş olur.

James de Rothschild, 1820'den başlayarak, neredeyse Paris'e gelir gelmez ender ve değerli parçaları biriktirmeye başlar. Michel Laclotte için Rothschild'ler, 19. yüzyılın yani "koleksiyonculuğun altın çağıının prensleri"dir. David-Weill'lar, Fould'lar ve önde gelen başka aileler de James'in yaptıklarına bakarak onun izinden gitmişlerdir. Sanki finansal başarısı zevkinin tartışılmazlığının, şehir ve taşınmazlar konusundaki sağduyusunun bir garantisymiş gibi... Aynı zamanda genelde yakın çevresinden, özellikle de dindaşlarından sorumlu, merhamet ve cömertlik gibi erdemlere sahip biri olduğunun teyidiymiş gibi... Sanki toplumsal konumu düşüncelerinin her alandaki isabetinin kanıtıymış gibi. James yükselmekte olan Yahudi burjuvazisinin taklit etmeye çabalayacağı yeni yaşam tarzları, davranış biçimleri geliştirmiştir. Bu dinamik, Norbert Elias'ın *curialisation* olarak adlandırdığı, yani saraydaki alışkanlık ve davranışların, seçkinlik kazanmak için çabalayan³⁰ topluluk içinde gitgide yayılması anlamına gelen kavramı anımsatır. Tablo ve sanat yapıtları biriktirmek, koleksiyon bağışlamak gibi uygulamalar finansçı elitlerce kural olarak benimsenecektir. Kendilerine yeni roller biçecekler ve yeni ritüeller edineceklerdir. Yahudi iyilikseverliği yepyeni dayanışma biçimlerinde, okullar ve hastaneler açan insanseverlikle ifade bulacak ve yayıldığı coğrafya genişleyecektir. Yardımsever, bundan böyle, bakışlarını Kudüs'e çevirmiş olan Moses Montefiore gibi, Yakındoğu'daki cemaatlere yönelecektir.

Yahudilerde Sanat Hamiliği ve Sanat: Entegrasyon Stratejisi", Orsay Müzesi, 23 Mart 1991 konferansı, ayrıca bkz. aynı yazar. *L'Age d'or des synagogues*, ("Sinagogların Altın Çağı"), Herscher, 1991 ve *Une histoire des synagogues françaises, entre Orient et Occident, (Doğu ve Batı Arasındaki Fransız Sinagogların Tarihi)*, Actes Sud, 1997.

30 Norbert Elias, *La Civilisation des mœurs* ("Gelenekler Medeniyeti"), Calmann-Lévy, 1973.

ALTINCI BÖLÜM

MOSES MONTEFIORE YA DA KUDÜS AŞKI

Moses Montefiore (1784-1885) Aydınlanma Çağı'nın sonuna doğru, henüz hiçbir ülkesinde Yahudilerin medeni haklarının kabul edilmediği bir Avrupa'da dünyaya gelir. Yaşlı kıtanın birçok bölgesinde Yahudiler Ortaçağ koşullarında yaşamaktadır. Montefiore öldüğünde ise, yani yüz yıl sonra Fransa, Yahudi bir bakanı sahiptir: Crémieux. İngiltere'de ise din değiştirmiş bir başbakan, Disraeli, Yahudi kökenlerini gururla sergilemektedir. Bir yüzyılı devirmiş Moses Montefiore bir metre doksanlık boyuyla dev gibi bir adamdır. Gazeteciler çağdaşı Benjamin Disraeli için yaptıkları gibi, onun da yakışıklı, kibar ve zarif bir kişi, iyi bir hatip olduğunu anlatmaktan pek hoşlanırlar. Jestleri, duruşu, konuşma biçimi İngiliz aristokrasisinin kurallarına harfiyen uygundur. Özensiz görüntüsüyle ünlü Nathan Meyer Rothschild'in aksine, Moses Montefiore gerçek bir centilmendir.

Kıta Avrupası'nda, Yahudi orta sınıflar özgürleşme davasında önemli rol oynamışlardır. Büyük Britanya'dakiler ise, Victoria döneminden Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar cemaati yöneten *cousinhood* sisteminin politik nüfuzu nedeniyle bu mücadeleye pek az katılmışlardır. Eşitlik için mücadeleleri sayesinde, *cousinhood*'un elitleri o dönemin yönetici sınıfına dahil olmayı başarırlar, buradan edindikleri prestij sayesinde de cemaat içinde güçlü bir yer kazanırlar. Dindaşlarıyla ilgili konularda sorumluluklar yüklenerek, dindaşları için hayırsever jestleri çoğaltarak zenginliklerini yetkiye dönüştürürler. Cömertlikleri cemaat kurumlarını denetlemelerine ve projelerini yönlendirmelerine vesile

1 Daniel Gutwein, *The Divided Elite. Economics, Politics and Anglo-Jewery, 1882-1917*, Brill, 1992, s. 8.

olur. Diğer yandan cemaatin orta sınıfı da *cousinhood*'un bu liderleriyle Victoria İngilteresi'ne özgü sınıfsal hiyerarşi çerçevesinde ast-üst ilişkilerini sürdürürler.

Moses Montefiore 1835'te İngiltere Yahudileri Temsilciler Kurulu'nun (*The Board of Deputies of Jews of England*) başına getirilir. 1874'e kadar, yaklaşık kırk yıl bu görevde kalacaktır. Bu görevi yürütmesine karşın, özgürleşme hareketinin lideri ya da sözcüsü olmak istemez; birden çok kere hareketi frenlediği olmuştur. Özgürleşme hareketlerinin yönetimi, medeni haklar adına sürdürdükleri mücadeleyi kamusal varlıklarının eksenini alan Lionel de Rothschild, Francis Goldsmid ya da David Salomons gibi daha az tutucu kişilere verilir. İşte bu *cousinhood* aileleri ve bunların cemaat dışındaki sosyal konumları sayesinde İngiltere Yahudileri özgürlüklerine kavuşacaklardı. Zaten belirgin bir eşitlikten yararlanan zenginler medeni haklarının tanınması ve Avam Kamarası'nda yer almak için 1829'dan 1858'e kadar mücadele ederler. 1833'te bu konuda bir proje onaylanır, ancak Lordlar Kamarası tarafından reddedilir. O yıl Francis Goldsmid adlı bir Yahudi, Büyük Britanya'da ilk kez baroya kabul edilir ve kendi Eski Ahit kitabı üzerine yemin eder. Yahudilerin entegrasyonunu engelleyen işte tam da bu yemin geleneğidir. İngiltere'nin Eton, Rugby, Oxford, Cambridge gibi gerçek centilmen yetiştirmekle görevli en saygın okul ve üniversitelerin kapıları, öğrencilerin "gerçek Hristiyan inancına göre" yemin etme mecburiyetlerinden dolayı Yahudilere kapalı kalmaya devam etmektedir. İngiltere'de Yahudilerin oy kullanma hakkı vardır, ancak mecliste seçilememekte, yani daha doğrusu yemin etmeleri gerektiği için bir makama sahip olamamaktadırlar. Nathan'ın oğlu, Frankfurtlu Meyer Amschel'in torunu Lionel de Rothschild, 1847'de Avam Kamarası'na seçilmiştir ancak makamına geçebilmek için yemin metninin değişeceği 1858 yılını beklemek zorunda kalacaktır.

Ani Bir Çark Ediş

Montefiore'ler İtalya kökenlidir. Moses'in Livorno'da tüccar olan dedesi Londra'ya 1752 ve 1753 yılları arasında yerleşmiştir. Babası, Joseph Elias Montefiore Londra'da doğmuş ve İngiltere'deki en eski Yahudi ailelerden birinin kızı olan Rachel Mocatta'yla evlenmiştir. Genç Moses uzun bir eğitimden geçmemiştir, ne İbranicede ne de seküler konularda. Yaşam öyküsünü onu yücelterek yazanlar dönemin İngiliz üniversitelerindeki ayrımcılığı sebep gösterirler, ancak, örneğin Montefiore'nin çağdaşı olan Isaac Lyon Goldsmid Finsbury Square'deki yüksek seviyeli bir okula pekâlâ devam edebilmiştir.

Çocukluğunda Montefiore'yi dindarlığa ve sofu eğilimlere yöneltecek hiçbir şey yoktur. Babası sinagoga pek sık gitmeyen, dinsel çevrelerde prestij aramayan biridir. Zaten Moses'in kendisi de evlenmesinden çok sonra bile ileride olacağı kadar dindar biri değildir. Eşinin 1823'teki mektuplarından çiftin *kasherut*² yasaklarına uymadığını anlıyoruz. Sonra birden Montefiore tüm kurallara harfiyen uyan ateşli bir dindar olur çıkar. 24 Ekim 1827'de günlüğüne şöyle yazmıştır: "Bugün benim için yeni bir yaşam başlıyor. Bundan böyle yoksullara daha çok zamanımı adayacağım, olabildiğince daha düzenli bir biçimde, pazar-tesi, perşembe ve cumartesi günleri sinagoga gideceğim."³ Montefiore kendisini aynı anda hem hayırseverliğe hem de dininin emirlerine uymaya adanmış. Bu ikili angajman hiç de geçici bir delilik değildir. Dini kurallara uymanın hayırseverliğine önem katacağına ve meşruluk sağlayacağına inanmaktadır. Bu hayırseverliğin karşılığı olarak Yahudi cemaati içindeki konumunun sağlamlaşacağını umar. Yaşamı boyunca bu stratejiyi uygulayacaktır. On yıl sonra Kraliçe Victoria onu Londra'nın prestijli belediye başkanlığına atadığında, bu görevin kendisini cumartesi günü ata binmeye ya da raylı bir araçla bir yolculuk yapmaya zorlayabileceği için *Şabat* kurallarını yerine getirmesini engelleyeceği korkusuyla bu öneriyi reddetmeyi bile bir an düşünür. Hayırseverliği ve dindarlığı kuşkusuz kendisini cemaat makamlarının zirvesine çıkaran davranışların iki eksenini oluşturmuş ve Britanya'daki yönetim sınıfı içinde yer almasını sağlamıştı.

Moses Montefiore anne tarafından, Goldsmid'lerle iş ortağı olan Mocatta'larla akrabadır.⁴ Finansçı ve hayırsever Isaac Lyon Goldsmid (1778-1859) *cousinhood*'un temel kişilerinden biridir. Montefiore'ye göre çok daha sofistike bir gelenekten gelmektedir. Anglo-Yahudi düşünceye getirdikleriyle Mendelssohn reformizminin elebaşlarından kabul edilen Lyon Goldsmid, Londra Barosu'nun ilk Yahudi avukatı Francis'in babasıdır. Baba oğul, İngilizleştirilmiş

2 1823'te bile, Montefiore'ler İtalya'dayken, Judith, kardeşi Hannah de Rothschild'e şöyle yazıyordu: "Jambon dilimi kızarmış tavuğun üstüne gelmediği zaman yemekten çok memnunuz. Böyle olunca tabaktakini Bay Mezzera bitiriyor." Bir kuralı vardı. Domuz ya da deniz ürünlerini yemiyorlardı, ama geleneklere göre kesilmemiş dana ve kümes hayvanlarını hiç endişe duymadan yiyorlardı. *A.g.y.*, s. 3-25.

3 *A.g.y.*, s. 16.

4 Goldsmid'ler İngilizleşmiş bir Yahudilikten ve özgürleşme konusunda politika değiştirmekten yana olmuşlar, Mocatta'lar reform için fazla çabalamayan, ancak yazın alanında yenileşme hareketleri yapan Sefarad Yahudilerindendir. "Yahudi dilini ve edebiyatını geliştirmek için, Michael Josephs, Dr. Van Oven Morris Raphall, David de Sola, Artur Lumbey David ve Moses Samuel gibi yabancı ve İngiliz Yahudilerden oluşmuş bir topluluk kurulmuştu. Bağımsız çalışma düşüncesi ve tarih bilincinin doğuşu hemen sinagoglara ve okullara yayıldı, Duke's Place kadar Bevis Marks'tan da daha çağdaş eğitim sistemi ve eğitim hizmeti istendi." Lucien Wolf, "The Queen's Jewery", Cecil Roth içinde (yay.), *Essays in Jewish History* ("Yahudi Tarihi Üzerine Denemeler"), Londra, The Jewish Historical Society of England, 1834, s. 312.

Britanya Yahudilerinin öncülerindendir. Güçlerini dindaşlarının özgürleşmesine hasretmişlerdir, kamu yaşamına girmelerine izin vermeyen kurumsal ve yasal engellere karşı savaşmışlardır. Montefiore bu siyasi hassasiyetle bu savaşta yer almaz, tutucuların doğal müttefiki olur. 1828 ve 1829⁵ arasında medeni haklar konusunda Isaac Lyon Goldsmith ve Natan Meyer Rothschild'le aynı safta yer alırsa da kendisinden çok daha mücadeleci elitlerin Meclis nezdindeki baskılarına pek az destek olur.

Rothschild Ailesinin Bir Ferdi

Montefiore özgürleşme hareketinin meseleleri karşısında çok ılımlı davranır, pragmatizmi ona toplumsal tırmanışı konusunda yerinde seçimler yaptırır. 1812'de, Aşkanaz Sinagogu'nun önemli üyelerinden biri, Levy Barent Cohen'in kızı Judith Cohen'le evlenmiştir. Bu evlilik onu Rothschild'lerle akraba yapar zira Judith, Rothschild ailesinin İngiltere kolunun saygın kişilerinden Nathan Meyer'in karısı Hannah'nın kardeşidir. Nathan henüz bu tarihte sonradan olacağı efsanevi insan değildir. Nathan'ın kendisi de yükselişini Levy Barent Cohen'e borçludur; kızı Hannah'yla evlenerek on bin İngiliz liralık drahomaya sahip olmuştur. Bu iki büyük servetin de, yani İngiliz Rothschild'lerin ve Montefiore'lerin servetinin kaynağı aynı kişi, yüklü drahoma getiren iki kızın babası, tüccar Levy Barent Cohen'dir. Tanrı lütfu bu kayınpeder sadece kızlarını ve servetini bırakmakla kalmaz, damatları için bir davranış modelidir. Goldsmith'le birlikte, Lord Nelson ve Sir Sidney Smith'e sık sık görüştükleri Yahudi cemaati dışındaki hayırseverlerle de hareket ederler. Böylece hayırsever hareket içinde yer almanın nasıl bir toplumsal marka, İngiliz yönetici sınıfın her dinden elitlerini belirleyen bir nitelik, bir işaret olarak işlediği görülüyor. Daha sonra, Moses'ın kardeşi Abraham'ın, Nathan Meyer'in kız kardeşlerinden biriyle ikinci evliliğini yapmasıyla Rothschild ve Montefiore aileleri daha da yakınlaşır.

Bu ilişkiler kuşkusuz Montefiore'nin finansal başarısında önemli rol oyna-

5 "1828 ve 1829'da Montefiore, Isaac Lyon Goldsmith ve Natan Meyer Rothschild'le dini ayrıcalıkların kaldırılmasını öngören yasa tasarısı üzerine bir kamuoyu yoklamasına katıldı. 26 Haziran 1828'de Montefiore ve Goldsmith İngiliz olmayan Protestanlar ve Katoliklerle bir araya geldi. Tartışmaların çoğu neredeyse Anglikan olmayan Hristiyanlarla ayrımın kaldırılması üzerineydi. 1828 Yasası'ndaki serbestleşme, başkaldıran Protestanlar için yapılmıştı ve bu yasanın dışında kalan Yahudileri kapsamıyordu. Bu ironik sonuç hemen arkasından Yahudiler için benzer bir yasanın çıkarılması için bir kampanya başlatılmasına sebep oldu. Bu sırada hükümdar da yeni bir kampanyaya başlamadan önce Katoliklerin özgürleşme hareketlerinin sonuçlarını dikkatle izledi", "The Uneas Victorian: Montefiore as Communal Leader", Lipman içinde, *ag.y.*, s. 63.

6 *Ag.y.*, s. 14.

mıştır. Babası servetini Livorno'dan ithal ettiği hasır şapkalarla borçludur, ancak yüzyıl başındaki savaşlar ve modanın değişmesi nedeniyle işleri bozulur. Moses'a miras kalan dokuz, on bin İngiliz lirası büyük para değildir, ama yine de Moses'ın gereksinimlerini karşılar. 1803'te on sekiz yaşındadır ve iş hayatına atılır. Amcası Moses Mocatta'nın önerisiyle Londra Borsası'nda asil üye olabilmek için komisyoncu olur, on iki bin İngiliz lirası kazanır. İngiltere Bankası'7 yakınında "*Mrs. Mocatta and Goldsmid, Brokers in Bullion, Species, Diamonds and Pearls, Grisby's Coffee House*"a taşınır. Aynı yıl bir başkası da Londra'daki finans çevresine katılacaktır, işte o kişi, Adam Smith'le birlikte ekonomi bilimini yaratan David Ricardo'dur.

Montefiore finans dışında endüstriyle de ilgilenir. Avrupa kıtasında çok sayıda fabrika açacak olan, havagazıyla aydınlanma konusunda öncü şirketlerden *Imperial Gas Association*'ı kurar. Ölümüne dek yöneticisi olacağı bu dinamik şirkete yaptığı katkılar, 1836'da Bilimler Akademisi Royal Society'ye seçilmesini sağlar.

1824 yılında mesleki ve finansal açıdan iyi bir durumdayken birdenbire iş hayatından çekildiğini açıklar. Ölen erkek kardeşi aynı zamanda onun ortağıdır. Moses henüz kırk yaşındadır. Onun yaşam öyküsünü yazanlar, kendisini cemaat ve hayır işlerine adanmış bu emekliliğin ne denli zamansız olduğu üzerinde durmuşlardır. Finansal operasyonlara, özellikle de Nathan Meyer Rothschild'le Batı Hint adaları için borç vermeye (bu anlaşma İngiltere hükümetinin kölelerin özgürleşmesine ilişkin yasayı yürürlüğe sokabilmesine maddi olanak yaratmış olmakla ünlüdür)⁸ devam ediyorsa emekli olmuş-olmamış fark eden neydi ki? Banka dünyasını bırakma kararından çok emekliliğini duyurması, bundan böyle Victoria dönemi yönetici sınıfındakiler gibi zamanını ihtiyacı olanlara yönelik "özgeci" misyonlara ayıracağını göstermektedir.

Tutucu biri olmasına karşın, Montefiore akıntıya ters giden yapıda değildir. İngiltere'deki özgürleşme hareketlerini bir vatandaşlık görevini yerine getirir gibi, daha çok da başka coğrafyalarda yaşayan Yahudileri haklarına sahip çıkmaları konusunda cesaretlendirmek için destekler. Ancak özgürlük sorunu Montefiore'nin Yahudilik için sergilediği çabaların merkezinde yer almaz. Özellikle de özgürleşme hareketlerinin, dindaşlarını zamanla dini geleneklerden uzaklaştıracak ihtimali zihnini işgal etmektedir. Cemaatin dışı açılması ve cemaat üyelerinin bilimsel eğitime yönelmesi onu tedirgin eder; bu düşünce onun reform hareketlerini ağırdan almasına yol açar. Geleneklere bağlı Yahudi rolünü kimi zaman ihtişamla oynar, hatta provokasyona kalkışır. Hakkındaki efsaneye

7 Wolf, *Moses Montefiore, a.g.y.*, s. 16.

8 Goodman, *Moses Montefiore, a.g.y.*, s. 33.

göre bir gün, Lord Nelson'ın da katıldığı Asher Goldsmid'in evindeki bir akşam yemeğinin sonunda amiralin karşısında İbranice şükran duası etmiştir.⁹

Öyleyse açık görüşlülükle taban tabana zıt bir yapıda mıdır? Moses, bir düzen adamı, kurumsal çıkarlara duyarlı bir muhafazakârdır. İngiltere Yahudileri Temsilciler Meclisi'nin başkanı olarak, İngilizleşmiş bir Yahudiliğe inanan baba-oğul Goldsmidler ya da Salomons gibi elitlerin savunduğu davalara kimi zaman gönülsüz sayılabilecek bir destek vermiştir. Kahramanca tavırlarına gelince, Sir Moses bu kılığa Fas ya da Kudüs'teyken bürünürdü, sefalet içindeki dindaşlarının yardımına koşmak için.

Cemaat kurumlarının başındayken despotluğu ortaya çıkmış olsa da tarihçilerin Sir Moses yönetiminin tek yönlü olma özelliğini ortaya çıkarmaları için 1980'li yılları beklemek gerekmiştir.¹⁰ Isreal Finestein, "The Uneasy Victorian: Montefiore as Communal Leader"¹¹ başlıklı makalesinde, Lucien Wolf'u, kaleme aldığı Montefiore biyografisinde 1835 olayları sırasında Montefiore'nin otokrat tavrının cemaat içinde yol açtığı mutsuzluk ve uzlaşmazlığın yarattığı dağınıklıktan hiç söz etmediği için eleştirir: "Montefiore taşradaki Ortodoks din adamlarının tayin ettiği, Batı Londra Sinagogu üyesi dört kişiyi *Board*'dan atmaya çalıştı. *Board*'un bu konunun ele alındığı bir toplantısında tartışma öyle büyüdü ki başkan oradan kaçmak zorunda kaldı ve şiddeti önlemek için polis çağrıldı. [...] Cemaat de, cemaatin gazeteleri de o dönemde onu azizleştirme eğiliminde değillerdi."¹² Finestein, çalışmalarında kendisine destek olabilecek ve danışmanlık edebilecek bir komite oluşturmadığı için de Sir Moses'ı ayıplar. Cemaatten gitgide daha açık politik uygulamalar beklendiği bir sırada böyle bir komitenin eksikliği kuvvetle hissedilmiştir. Ancak böyle bir komite yerine, 1835'teki anayasanın kabul edilmesine karşın, keyfi olarak ve başkan istedikçe toplanan *Board*, Londra'nın başlıca sinagoglarından, bazen de taşra cemaatlerinden gelmiş seçkinlerin meclisi olarak kalmıştır.¹³

Montefiore'yi mazur göstermek için denebilir ki, *Board*, Fransa'daki *Consistoire*'dan farklı olarak devletin her tür müdahalesinden bağımsız meydana gelmiş bir kuruluştur. "Şahsi otoritenin pragmatizmi üzerine kurulu, tarihsel gelişimle gitgide düzelen yönetim tipik bir İngiliz yönetim sistemidir."¹⁴ Finestein'a göre Montefiore'nin cemaat kurumlarındaki konumu zenginlerin paternalizmine

⁹ Wolf, *A Centenial Biography*, a.g.y.

¹⁰ Lipman, a.g.y., s. 67.

¹¹ A.g.y., s. 45-70.

¹² A.g.y., s. 46.

¹³ A.g.y., s. 49.

¹⁴ Finestein, a.g.y. s. 50.

dayanır. Montefiore'nin amacı Britanya toplumu içinde Yahudi imajını olabilecek en iyi biçimde sunmaktır. Cemaatin çıkarlarını kendi ailevi çıkarlarının bir uzantısı olarak görür. Cemaatin çaresizce toplum içinde eridiğini açıkça görse bile otoritesini sergilemiş, kişisel seçimlerini kararlılıkla uygulamıştır.

Yine Montefiore'yi mazur göstermek için, 1753'te yurttaşlığa kabul yasası için yapılan oylamayla tetiklenen Londra sokaklarındaki Yahudi karşıtı gösterilerin cemaat içinde yarattığı sarsıntıyı da anımsatmak gerek. Bu kötü anı bütün bir coşkuyu alıp götürmüştü. Belleklerde şu sözler kalmıştı: "Yahudi hakları için açık gayretler yeni ve daha kötü dramlar yaratabilir. Onun için fazla öne çıkmayın." Ancak bunlar Goldsmid, Sir David Salomons ya da Lionel Rothschild'in daha da büyük bir kararlılıkla bu hakları aramalarını engellemez. Örneğin 1857'de boşanmayla ilgili bir kanunun oylanması sırasında, Montefiore bu kanunun Yahudiler için bağlayıcı olmaması ve cemaatin evlilik konusunda dini kuralları gözetmeyi sürdürmesi gerektiğini savunur. Salomons ve diğerleriyse tam tersine, dindaşlarının tüm İngilizler için geçerli olan medeni kanuna tabi olmaları için baskı yaparlar.

Kutsal Kent

Montefiore'nin rahatını bırakıp tam yedi kez belirsizliklerle dolu Kudüs yollarına düşmesine neden olan acaba hangi gizemli dürtüdür? Kuşkusuz bir asırdan fazla yaşamıştır, ancak seyahat ettiği yıllarda yolculuklar uzun ve tehlikelidir, kolera salgınları veya aniden çıkabilen savaşlar yolcuları tehdit eder. Malta adasındaki zorunlu karantina molası herhalde yolculuğun en keyifli etaplarından biri değildir, deniz yolculukları da hiç rahat geçmemektedir. Zaten Lord Moses'in denizle başı hoş değildir, deniz onu tutmaktadır. Deniz yolculuklarını, rahat rahat karada kalanlara imrenerek sıkıntı içinde geçirir. 1840 Temmuz ayında, İskenderiye'ye doğru yelken açan *Eurotas*'tayken geminin yalpalamasından ve ambarlardan yayılan kokudan rahatsız, seyir defterine şöyle yazmıştır: "Evlerin de huzurla oturanların denizdeki sefalet hakkında hiçbir fikirleri yoktur. Yahudilerin Tanrısı'nın merhametine ve tesellisine sığınıyorum. [...] Sevgili Jud[ith]'im hiç iyi değil. Benim de ondan kalır tarafım yok."¹⁵

Yolculukları sırasında Sir Moses'a, neredeyse hiç değişmeyen temel bir kadro eşlik eder. Karısı dışında, yanında kadim oryantalisti Louis Loewe ve Yahudi

¹⁵ Moses Montefiore'nin seyir defteri, 31 Temmuz 1840, Londra'daki İspanyol ve Portekiz Yahudi cemaati arşivi, R.D. Barnett'ten alıntı, "A Diary that Survived: Damascus 1840", Lipman *The Century of Moses Montefiore, a.g.y.*, s. 160.

olmayan hayırsever bir doktor bulunur; önceleri, bu hayırsever işlevini köleliğe karşı mücadele eden bir quaker* olan Dr. Hodgkin, 1840'tan sonra ise İngiliz hükümet mensuplarıyla iyi ilişkileri olan ve Doğu'yu tanıyan Dr. John Mad-den üstlenmiştir. Onlara Yahudi olmayan kamuoyunun temsilcisi avukat D.N. Wire eşlik eder.¹⁶ Görünen o ki, çevresinde bu kişiler olunca Sir Moses, yolculukların tüm güçlüklerine göğüs germeye hazırdır. Uzun yolculukların sıkıntıları onu asla caydırmaz. 1862'de vefat eden Judith'in yokluğu da, keza ilerlemiş yaşı bile... Kudüs'e doğru son kez yola çıktığında doksan bir yaşındadır.

Sir Moses'ın Kutsal Kent'e ilk gidişi 1827 yılındadır. Bir yıl sonra kendisini parlak bir gelecek bekleyen ateşli bir genç, Montefiore gibi İtalyan ve Yahudi asıllı olan Benjamin Disraeli de onu izler. Kraliçe Victoria'nın sevgili başbakanı olacak olan Disraeli, ilk romanı *Vivian Gray*'in başarısının hemen ardından gelmiştir Kutsal Kent'e. O da, halen anne tarafından akrabalarının yaşadığı İtalya'dan geçecek, ancak Montefiore gibi ailesini görmeye gitmeyecektir. Disraeli Kudüs'e olan tutkusunu şu sözlerle anlatır: "Tepelerin kenti çevrelediği buradan daha vahşi, daha korkunç ve daha perişan bir yer hayal edemezsiniz, karanlık, engeli, ürkütücü manzara karşısında yüce düşüncelerle kaplı zihniniz başka bir güzelliği istemez. Yemyeşil ormanların, ekili tarlaların, bu gibi şeylerin burada yeri yoktur. Bu kadar etkileyici bir manzarayla daha önce hiç karşılaşmadım. Böyle bir manzarayı Atina'ninkinden daha aşağıda bir yerlere yerleştirmeyeceğim. Atina ve Kutsal Kent, en parlak dönemlerinde kesinlikle mükemmel güzelliği temsil ediyorlardı. Zeytinlikler tepesinden izlediğim bu kutsal kent, KUDÜS."¹⁷ Disraeli, Kudüs'ü antikitenin efsanevi kentleri arasında sayarak atalarının bu toprakları keşfettiğinde hissettiği heyecanı dizginlemiş ve duygularının şiddetini dönemin romantizmi içinde azaltmış olur.

Victoria dönemi öncesi İngiliz toplumundan çıkan Disraeli ve Montefiore'yi sanki karşı konulmaz bir güç kutsal kente doğru çekmektedir.

Kuşkusuz Sir Moses, Kutsal Topraklar'da yardımperver rolü içinde kendini, Londra'da İngiliz Yahudilerinin medeni haklarının savunucusu rolünde olduğundan çok daha rahat hissetmektedir. Filistin'de kanatlanır, kendine güveni tamdır; bir kahramana dönüşür. İyi de, tüm bunların kaynağı nedir? Elbette imanın ışıldattığı bir insan olduğu izlenimini vermek istemektedir. Filistinli dindaşlarının yardımına koşma coşkusu, üzerinde *Koneh hacoll* ("her şeyin

* Hristiyanlığın Protestan mezhebine bağlı bir tarikatın üyesi (ç.n.)

16 R.D. Barnett Montefiore'nin seyrir defteri hakkındaki yazıda avukattan böyle söz ediyordu, *a.g.y.*, s. 149-170.

17 Disraeli'nin romanından bir bölüm *Contarini Fleming*, 1832, Cecil Roth'tan alıntı, *Benjamin Disraeli: Earl of Beaconsfield*, New York, Philosophical Library, 1952, s. 33.

hâkimi”) yazılı yüzüğünü göstererek anlattığı rüyasındaki yaşlı adamın buyruklarını yerine getirme eylemi olarak mı görülmelidir? “Karşımda muhterem bir ihtiyar gördüm, onun Peygamber Eli olduğunu anladım. Parmağıyla bana uzaktan tanıdığım Kudüs’ü gösterdi ve *Koneh hacoll* kelimelerini telaffuz etti. Bu rüyanın o kadar etkisi altında kaldım ki, ilk fırsatta Kutsal Topraklar’a gitmeye karar verdim.”¹⁸

Montefiore rüyasında kendisine verilen Tanrısal öğütleri bildirmekle yetinmez. 1863’te kendisine “Kutsal Topraklar’daki Yahudilerin gelecekte ulus olarak yeniden yapılanmaları” konusunda herhangi bir umut besleyip beslemediğini soran *Allgemeine Zeitung des Judentums*’un muhabirlerinden birine şöyle bir yanıt verir: “Bundan son derece eminim; bu her zaman benim hayalim olmuştur, ben artık bu dünyada olmasam da dilerim bir gün gerçekleşir.” Ve gazeteci dünyanın dört bir yanına dağılmış Yahudileri toplamanın zor olacağını söyleyince de şöyle devam eder: “Yerlerinden memnun Yahudilerin ülkelerinden ayrıldıklarını göreceğimi sanmıyorum, bakın Macaristan’da, Almanya’da, Amerika’da ya da Japonya’da yaşayan İngilizler var, ancak Filistin Yahudilere ait olmalıdır ve Kudüs de Yahudi İmparatorluğu’nun merkezi olmaya adaydır.” Sir Moses’in arzuları o zamanlar uçuk hayallerden başka bir şey değildir; Theodor Herzl daha üç yaşındadır, resmen Siyonist hareketi kurmasına otuz yıl vardır. Fas’taki bir hayır işinden dönen Montefiore aynı gazeteciye dindaşlarının kendisine sordukları bir rivayeti de aktarır: “Filistin’i Rothschild’ler satın alacak!”

Seneye Kudüs’teyiz! Bu nakarat ne zaman dua içinde okunan bir cümle olmaktan çıkmıştır? Akla yatkın bir vaat, makul bir proje gibi durabilmesi için neler olup bitmiştir? İlginçtir, bu değişimin kökeninde Yahudiler doğrudan yer almazlar. Büyük Britanya’da milenarist doktrinlerin yeniden yeşerdiği 18. yüzyıl sonuna dönmek gerekir. Cromwell’den beri Püritenler İsa’nın dünyaya dönebilmesi için Yahudilerin Vaat Edilmiş Topraklar’a geri gelmeleri ve Hristiyanlığa geçmeleri gerektiğine inanmaktadırlar.

İsrail’in yeniden yapılanması umudu, Teolog Edward Whitaker’ın *Restoration finale des juifs* (“Yahudilerin Nihai Yapılanması”) (1784) adlı kitabının yayımlanmasından sonra şekillenir. Yeniden yapılanma ümidi hayal kurmaya elverişli bir politik bir zeminde gelişir. Napoléon, sonsuza dek kendisine minnettar kalacak bir ulusu Kutsal Topraklar’a yeniden yerleştirmeyi düşünmektedir. Mısır seferi sırasında bazı İngiliz Protestanlar, Deccal Bonaparte’ı, kehanetlerin gerçekleşebilmesi için, bir devlet vermek bahanesiyle Yahudileri Filistin’e top-

lamakla görevli bir ilahi elçi olarak görmüşlerdir.¹⁹ Bab-ı Âli ise, İngiliz donanmasının desteğiyle Fransız ordusunu 1801'de Mısır'dan çekilmeye zorlamıştır. Ancak Napoléon'un düşüncesi, İngiliz yönetici sınıf seçkinleri tarafından benimsenecekti. Yahudileri Ortadoğu'daki İngiliz nüfuzunun aracı ve kehanetlerin gerçekleşmesinin yolu olarak görmeye de başlayacaklardı. Bu düşünce Yahudileri Filistin'de bir araya toplayarak, İngiliz ekonomisinin genişlemesini hedefleyecek ve Protestanlığın yayılmasını sağlayacaktı.

Victoria dönemi elitlerinin temsilcilerinden, dindar bir reformcu ve daha sonra Shaftesbury kontu olacak olan Lord Ashley (1801-1885) kehanet masasını politik bir projeye dönüştürmeyi başarır.²⁰ Yahudileri Filistin'e yerleştirme planını geliştirir ve *Foreign Office* nezdinde ikna kampanyalarına başlar. Dışişleri Bakanı Palmerston'ın karşısında dini gerekçeleri gizleyip ekonomik ve politik çıkarları öne çıkararak planını savunur: Filistin'in, iş gücüne ve paraya ihtiyacı vardır, Yahudilerin oraya yerleşmesi bu sorunlara çare olacaktır. 1838 Ağustos'unda, Lord Palmerston'la bir akşam yemeğinden sonra Lord Ashley günlüğüne şöyle yazar: "Politik, finansal ya da ticari nedenler bulmak zorundaydım, bu onu daha derinden etkiledi, efendisi gibi Kudüs hakkında ağlayıp sızlanmıyor, yakarıp durmuyor..."²¹ Palmerston ikna olmuştur. Padişah'ın bu konuda yoklaması için İstanbul'daki elçisine başvurur. Ancak hiçbir yere varmaz. Aynı yılın Eylül ayında, İngiltere, Kudüs'te diplomatik bir temsilcilik açar ve oraya bir konsolos yardımcısı gönderir. Lord Shaftesbury bu konuyu şöyle anlatmaktadır: "Majesteleri'nin Kudüs'e konsolos yardımcısı olarak atadığı Young bu sabah ayrıldı. İki üç gün içinde Kutsal Topraklar'a gitmek için gemiye binecek. Bakın şu hadiseye! Tanrı halkının kadim şehri uluslar arasında yerini almak üzere ve İngiltere de buraya kötü davranmaktan vazgeçen ilk Hristiyan krallığı olacak. [...] Tanrı'nın kendisi için bir şey tasarlama iradesini gönlüme yerleştirdiğini, bana Palmerston'ı etkileme gücü verdiğini ve Kudüs'ü hep sevinçle anımsayacak bir kişiyi oraya gönderdiğini her zaman ve her koşulda anımsayacağım."²² Ortadoğu'ya ilk Avrupalı elçi işte bu koşullarda gönderilmiştir. Nahum Sokolov²³ *Histoire du sionisme* ("Siyonizmin Tarihi") adlı ki-

19 Henry Laurens, "Le projet d'Etat juif attribué à Bonaparte", *Revue d'études palestiniennes*, sayı 33, 1989, s. 69-83.

20 "Ashley Cooper, Seventh Earl of Shaftesbury", *Who's Who in Jewish History*, s. 331.

21 Edwin Hodder, *The Life and Work of Seventh Earl of Shaftesbury*, Londra, 1881, Cassel, s. 231. Farid al-Salim'den alıntı. "Upper Class Victorians and the Quest for Jewish Homeland", 16. Orta-Doğu tarih ve teorileri konferansında sunulmuş bildiri, Chicago Üniversitesi, 11-12 Mayıs 2001.

22 *A.g.y.*, s. 233-234.

23 Nahum Sokolov, *History of Zionism*, Londra, Longman Press, 1949, ayrıca bkz. A.M. Haymson,

tabında Kudüs'e bir konsolos yardımcısı atanmasında Shaftesbury'nin rolüne değinen ilk tarihtir.

Yakındoğu'da İngilizlerin etkisini güçlendirecek olan, Yahudileri Filistin'e yerleştirme düşüncesi 1839'da İngiliz basınında heyecan yaratır.²⁴ Bu çerçevede Palmerston, 30 Nisan 1840'dan itibaren Şam Hadisesi'ne ilişkin soruşturmayı yürüten Moses Montefiore başkanlığındaki komiteyi büyük iyimserlikle karşılayacaktır. Bu temsilciler karşısında, Suriye'deki Yahudilere yapılan gad-darlığın durdurulması için Mehmed Ali Paşa ve İstanbul'daki Padişah nezdindeki etkisini kullanmayı vaat eder. Palmerston 23 Haziran'da İngiliz Yahudilerin kabul ettiği, Şam'a bir heyet gönderme kararına verdiği desteği bildirir ve ilgili elçilere bu heyeti koruma ve heyete yardım etme konusunda yönergeler gönderir. 1840'ta Ağustos ayında İngiliz hükümeti, Osmanlı makamlarını Yahudilerin Filistin'e dönmelerinin yararları konusunda iknaya çalışır; Yahudiler bu bölgenin ekonomik kalkınmasına sermayelerini ve yeteneklerini yatıracak ve Mısır'ın yayılma politikasına engel olabileceklerdir.

Victoria dönemi yönetici sınıfının bu iki üyesinin arzularını, yani Montefiore ve Anglikan Shaftesbury'nin ütopyalarını inceleyerek Siyonizm'in doğuşunu izlememizi sağlayacak kırmızı hattı görebiliriz. Lord Ashley ve Sir Moses'in hedefleri bambaşka niteliklerdedir. Montefiore ne derse desin, kamu açıklamalarında hayallerini nasıl kullanırsa kullansın, Yahudilerin Kudüs'e dönmeleri için uygun bir dönem olmadığını ve bunun uzak geleceğe ait bir tasarı olduğunu çok iyi bilmektedir. 1842'de kendisine Yahudilerin krallığını Filistin'e taşımak üzere seferberlik başlatmasını öneren mektuplar yazan Albay Churchill'e böyle bir projeyi uygulama zamanının henüz gelmediğini lisanı münasiple anlatır. Ama gene de uzun yıllar kalmak için Yakındoğu'ya gitmek üzere olan albayı, Kudüs'ün yoksul Yahudilerine atölye ya da dükkân açabilmeleri için verilmek üzere 500 ila 1.000 piastra arası yardım parası dağıtmakla görevlendirir. Aynı yıl Kutsal Kent'te bir tekstil atölyesi ve bir matbaa kurdurur. Ketten kumaş üretme tekniklerini öğrenmeleri için üç yerli Yahudi İngiltere'de Preston'a gönderilir.

Montefiore, Kutsal Topraklar'daki bu insanseverlik girişimlerini tekelinde bulundurmak istemektedir. Kendisi dışındakilerden Doğu'da benzer projeler gerçekleştirmeleri istendiğinde şiddetle karşı çıkar. "M. Behrens'ten²⁵ ekte bulunan

"British Project for the Restoration of Jews in Palestine", *The American Jewish Historical Society*, 26 (1918).

24 Bkz. J. Hajjar, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient (Avrupa ve Yakındoğu'nun Kaderi)* (1215-1848), 1970, Tibawi, British Interest in Palestine (1800-1901), *A Study of Religious and Educational Enterprise*, Londra, 1961.

25 Burada ya Bradford'da tekstil sanayicisi Sir Jacob Behrens'ten (1806-1889) ya da kardeşi Louis Behrens'ten (1811-1884) söz edilmektedir.

mektubu aldım, Doğu'daki dindashlarımızın Manchester'daki kişilere başvurmak için onlarla yazıştıklarını öğrendiğimde çok üzıldüm. [...] Manchester'da kimseyle bağlantı kurmalarını sağlamayacağım. İplik makinelerine ve dokuma tezgâhlarına gelince de, bir tanesine bile sahip olamayacaklar. Onlara iyi bir öğüt vermek gerek, İngilizce bilselerdi ne durumda olduklarını görmeleri için onlara kendim yazardım.”²⁶

İnsansever eylemleri besleyen enerjide rekabet ve çekişmenin de payı az değildir. İnsansever eylemler Hristiyan misyonerliğiyle Yahudi yardımseverleri, modernist insanseverlikle geleneksel ve dine bağlı hayırseverliği, nüfuzlu İngilizlerle Fransa'daki Yahudi elitleri karşı karşıya getirir. Aynı biçimde 1842'de Kudüs'te bir Yahudi hastanesi kurulması tasarısı Sir Moses'la Cohn'u ve Rothschild ailesini karşı karşıya getirmiştir. Olay şöyle cereyan eder: *Allgemeine Zeitung des Judentums*'un sahibi ve editörü Dr. Ludwig Philippson de Magdebourg Kudüs'te bir dispensaner kurmak için gazetesinin sütunlarında bir kampanya başlatır. Kampanyaya ilk katılanlar arasında Sir Moses ve Lady Montefiore vardır. Parisli Rothschild'ler, yüz bin frank gibi kayda değer bir bağış yaparlar, ancak dispensere bağlı Batı tarzında bir tıp okulunun açılması koşuluyla. Bu koşullar yerel Yahudi cemaati için kabul edilemezdir, dolayısıyla Montefiore'ler Kudüs Hahamlığı tarafından reddedilecek bir tasarının parçası olmak istemedikleri için geri çekilirler.²⁷ Bu girişim başarısızlıkla sonuçlanır. Kudüs'te Yahudi hastanesi kurma girişiminin ilk perdesi böyle kapanır.

İnsanseverliğin farklı uygulama tarzları şekillenmektedir. James öncelikle eğitimin çağdaşlaşması için çalışmaktadır. Albert Cohn, Rothschild ailesinin bağışlarıyla İzmir, İstanbul, İskenderiye ve Şam'da okullar kurar. Montefiore ise Kudüs'te açılmış bir kız okulu dışında, büyük olasılıkla tutucu çevrelerle karşı karşıya gelmemek için okul kurma işlerine neredeyse hiç katılmaz. Cemaatin tutucu kuruluşları yararına çalışır ve tutucuların izin vermediği çevreleri asla zorlamaz.

Kudüs, Rothschild ve Montefiore arasında bir rekabet alanı olur. 1854 yılında, Sir Moses, Kudüs'te bir dispensaner kurmak üzere gereken arazi için Osmanlı yetkililerinden izin almak için Londra'da harekete geçer. Albert Cohn tarafından orada on sekiz yataklı bir kurumun açıldığını da işte o zaman öğrenir. Bu olayın nasıl olup da o ana dek bilinmediğini tahayyül etmek zordur ama, tanıklar Sir Moses'ın çok şaşırması olduğunu doğrularlar. Sir Moses, haberi, hastanenin açılışından bir ay sonra, destek istemek ve “Padişah'tan, Kudüs'te bir hasta-

26 Loewe, “Louis Loewe: Aide and Confident”, *a.g.y.*, s. 113.

27 A. Schischa, “The Saga of 1855: A Study in Depth” Lipman, *a.g.y.*, s. 274.

ne ve hastaneye bağlı bir sinagog yapılması için arazi satın almasını sağlayacak bir ferman almak istediğini söylemek için geldiği gün, Dışişleri Bakanı Lord Clarendon'ın ağzından duyar. Ekselansları, büyük güçlüklerin arazi ve hastane konusunda engel çıkardığını ve geçen ay bir hastanenin Yahudilere kapılarını açtığını duyduğunu Lord Stradford de Redcliff'e, [İstanbul'daki büyükelçi] yazdığını anlatır.²⁸ Bu tartışmalar beklenmedik bir sonuç doğururur: "19. yüzyıl başında Kudüs'te tek bir hastane, Avrupai tarzda çağdaş doktor bile yoktur. [...] Daha sonraki yıllarda ise birbiri ardına hastaneler açılır, o kadar ki şakayla karışık dünyadaki hiçbir şehrin Kudüs kadar tıbbi kuruluşa sahip olmadığı rahatlıkla söylenebilir."²⁹

Kudüs'teki İngiliz konsolos tarafından hastane açılışında yazılmış tutanak James ve Montefiore'nin çekişmesini ortaya koyar: "Dün, 6 Temmuz 1854'te Paris *Consistoire* üyesi Albert Cohn tarafından iyi bir Yahudi hastanesi açıldı [...], Sayın Cohn'un dostlarının son derece memnun olduğunu gördük, ancak açılış konuşmasında söylenen şu sözler yüzünden üzüldüm: 'Bugün burada Avrupa uygarlığının Doğu'da ektiği ilk çiçeklerin açtığını görüyoruz.' Bu sözler Moses Montefiore'nin burada yıllar boyunca Yahudiler için doktor istihdam ettiğini ve iyi bir dispanser sağladığını yok saymak anlamına gelir. Montefiore'nin adı, yaptıkları es geçilmiş, ancak Kudüs'ün silinmez bir parçası olan Rothschild'in adı her yerde geçmişti."³⁰ Biyografi yazarları, methiyeciler ve çağdaş tarihçiler Montefiore ve Rothschild'i karşı karşıya getiren rekabeti ele almışlardır. "Sir Moses'in düşünceleri ve yaptıkları kusursuz olmasına karşın, aynı şeyi Cohn için söyleyemeyiz. Onun sadece birinci olmak için çalıştığı çok açıktır."³¹

Montefiore Kudüs topraklarına endüstriyel üretim tohumlarını ekerek hayırsever cömertliğini ortaya koyar, sanki Kudüs'ün Yahudiler için yeniden yapılanması projesinde görev almamasını telafi etmek istemektedir. Bu kent günün birinde bir ulusa kucak açabilsin diye, bu toprakları gerçek bir "geri dönüş"e hazırlamak ve yoksulluğun yarattığı yıkıma son vermek istercesine hayırseverlik işleriyle uğraşır. Kutsal kent ekilebilecek bir toprak, işlenebilecek bir yer olmuştur, gençlerini eğitmek, hastalarını iyileştirmek, yaşlılarına bakmak gerekmektedir.

Sir Moses, bu büyük hareketin mimarı mıdır? Olayları yönlendirebilmiş midir? Sir Moses, nüfuzunu yayma kaygısıyla, hayır işlerini kendi bireysel projesi-

28 A.g.y., s. 278.

29 Yehoshua Ben Arich, *Jérusalem au dix-neuvième siècle. Géographie d'une renaissance*, ("Ondokuzuncu Yüzyılda Kudüs ve Bir Coğrafyanın Doğuşu") L'Eclat, 2003, s. 66.

30 A. Schischa'dan alıntı "The saga of 1855: A Study in Depth", Lipman, a.g.y., s. 280.

31 A.g.y.

ne yani toplumda yükselme amacına hizmet ettikleri ölçüde yürütmüşe benzetilmektedir. Sir Moses'in Yakınoğu'da yaptıkları Siyonizm'in nüvesini taşır. Yahudileri yerleştirme projesiyle, politik projeyi birbirinden ayırırsak, Montefiore'nin bir Yahudi devletinin kurulması için çalıştığına ne kadar bilincindedir, sorusu akla gelir. İleri görüşlü herkes böyle mi yapardı? Peki politik bir dâhi miydi? Yoksa Montefiore sadece, Filistin'i kontrol etme düşüncesinin İngiltere Krallığı'nı alttan alta ama ısrarla kıskırttığı o dönemde, yani doğru zamanda doğru yerde mi bulunmuştur? Ne o, ne de diğeri. Kendi kişisel hırslarıyla Büyük Britanya'nın Ortadoğu politikalarının bulunduğu kavşakta durur Montefiore. Onu, gerçekleştirdiği politik proje bakımından Siyonizm'in kurucuları arasında saymasak da, yine de yolculukları sayesinde Kudüs'ü, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren çağdaş bir haritada yeniden konumlandıran kişi olarak pekâlâ kabul edebiliriz. Onun sayesinde hayalet kent, kutsal kent hayata döndürülerek, tozuyla toprağıyla gerçek bir kente dönüşmüştür.

Kudüs'ün Bekçisi, *Haluka*

Kudüs, gerçekten hayalet bir kent miydi? Tam değil! Moses Montefiore'nin Kutsal Topraklar'a ilk yolculuğu 1827 yılındadır. Üstüne altı yolculuk daha yapmıştır! Bir yolculuktan ötekine Kudüs'teki Yahudi nüfusu düzenli olarak artmış, 1831'de 3.000'i, Safed depremzedelerinin (1837) Kudüs'e yerleşmelerinden sonra 1840'ta 5.000'i bulmuştur.³² "Sonraki on yıl içinde ülkedeki Yahudi nüfusu git-tikçe büyüyen bir hızla artış gösterir, ancak en çok Kudüs'teki halkın nüfusunda artış görülür. [...] 1850'de şehirde 6.000'e yakın Yahudi vardır. Daha sonraki yıllarda bu artış hızlanır ve yılda 200 kişiye varır. On yılda nüfus toplam 2.000 kişi artarak 1860'da Kudüs'teki Yahudi cemaati 8.000 kişiye ulaşır."³³

1840'tan 1860'a kadar Kudüs'e büyük bir göç olur. Tanzimat Fermanı'nın ve 1840'ta Bab-ı Âli'nin Kudüs'ü Mehmed Ali Paşa'nın elinden geri almasının ardından, İstanbul'daki Hristiyanlar ve Yahudiler gayri Müslim cemaatlerin kurumlarının resmileşmesine izin veren yeni yasadan yararlanırlar. Yasa onlara daha büyük bir kurumsal saygınlık tanır; kentteki Sefarad liderine, cemaatin başı olarak tanınmasını sağlayacak bir ferman verilir; 1841'de Protestan piskoposluğu kurulur. Öte yandan, Kudüs'te birçok konsolosluğun açılması ve temsil

32 Yehoshua Ben Arie'h., *a.g.y.* Yazara göre 1837 depremi İsrail'deki Yahudilerin yaşadıkları merkezi Safed'den Kudüs'e taşımalarına neden olmuştur.

33 *A.g.y.*, s. 47-48.

ettikleri toplulukların nüfusunu artırmak için giriştikleri rekabet, orada daha liberal bir ortam yaratmıştır. Osmanlı hâkimiyetinin Mısır'a geri dönüşüyle, Prusya, Fransa, Amerika, Rusya Kudüs'te temsilcilikler açarlar, böylece Kudüs dünyada en çok konsolosluk bulunan kent haline gelir. "Yahudilerle ilgilenen güçler, orada kendi tebaası bulmıyan İngiltere, Prusya ve Avusturya gibi Protestan güçlerdi. *Eretz Israel*'e gelip sonra Rusya'ya dönmek zorunda kalan Rus Yahudileri oraya yerleşmek için İngiliz vatandaşlıklarının verildiğini öğrenirler. Bu şekilde tek kelime İngilizce bilmeyen Rus ya da Polonya Yahudileri lütfukâr İngiliz Majesteleri'nin tebaası haline gelmiş olurlar."³⁴

Gerek Osmanlı reformları gerekse de bu topraklardaki Batılı güçlerin rekabeti, Kutsal Topraklar'daki günlük yaşamı değiştirir. Kudüs artık "yaşamak, Tevrat'ı incelemek ve Zeytinlikler Dağı'na gömülmek için"³⁵ gelen Yahudileri kendisine çekmektedir. Adının dualara ritim verdiği bu efsanevi yer, sonsuza dek kayıp cenneti temsil eden bu kent, nasıl oluyor da bambaşka bir şey çağırabiliyordu? Yahudilerin dünyanın dört bir yanına dağıtılmasından iki bin yıl sonra ve Siyonizm'den elli yıl önce Kudüs nasıl oluyor da bir göç merkezine dönüşebiliyordu? Tarihçi Catherine Nicault için o dönemde, "İsrail toprakları (*Eretz Israel*) sadece 'bir ata toprağı' değil, trajik bir tarihsel geçmişin çoktan gömülmüş çerçevesidir. Yahudi geleneği, 'seçilmiş halk' ve Yehova'nın ilk peygamberlere *İttifak* adına sunmuş olduğu bu toprak arasında kopmaz bir bağ kurar. Dini takvim yılı boyunca yapılan dualar dünyanın dört bir yanına dağılmış Yahudi halkı ile bu kayıp kent arasındaki kutsallık bağını hatırlatırlar. Tevrat altı yüz kereden fazla unutulmaz kent Yerushalaim'in adını zikreder. Bu kentin efsanevi adı mümine tüm ibadetlerinde eşlik eder."³⁶ Anlaşıldı, Kudüs Yahudi halkının dinsel kimliğiyle özdeşleşmiştir. Nicault bunu söylemektedir. Ancak, bu, bu kentin belleksel bir varlık olmaktan çıkıp gerçek bir şehir statüsüne nasıl geçtiğini açıklamaz.

Dindashları tarafından Kutsal Topraklar'da yaşayanlara yapılan finansal yardım *haluka*, Yahudiler ve Kudüs arasında maddi bir bağın sürmesini sağlamıştır. Geleneğe göre, diaspora Yahudileri kutsal kentte yaşayan ve burada Tevrat üzerine çalışanlara yardım etmek zorundadır. Bu sadakaları toplamak ve Kudüs'e ulaştırmak için Polonyalı, Hollandalı, Fransız Yahudilerinin, yüzyıllar boyunca sarf ettiği uğraş ve hüner, Kutsal Kent'in gerçek bir şehir olarak var olmasını mümkün kılmıştır.

34 *A.g.y.*, s. 54.

35 *A.g.y.*, s. 56.

36 Catherine Nicault, *Jérusalem, 1850-1948*, ("Kudüs, 1850-1948"), Autrement, 1999, s. 18.

"İsrail topraklarındaki Yahudilere para yardımı gönderme geleneği İkinci Mabed dönemine kadar dayanır ve Vaat Edilmiş Topraklar'daki Yahudi kolonileşmesi boyunca sürer. Ünlü hahamlar, Filistin'e yerleşmiş Tevrat eğitimi alan öğrencilere para toplamak için Yahudilerin yaşadığı yerleri arşınlamak amacıyla İsrail'deki evlerini bırakırlar."³⁷ Bu uğraş diaspora ve Kudüs Yahudileri arasında, sadece hayal dünyasında var olmayan somut bir bağ oluşturur. 16. yüzyıldan sonra sadaka bağışlarını toplama özellikle Polonya, Litvanya ve Moravya'da daha sistemli hale gelir.³⁸ Üstünde, *Meir Baal ha-Nes* (Mucizeleri Yaratan Meir) yazan posta kutusu sistemi sayesinde yardımlar büyük bir gizlilik içinde yapılır.

Toplanan miktarlar büyük kentlerde ya da Doğu'yla alışveriş içinde olan ticari limanlarda bir merkezde biriktirilir. 17. yüzyılın başından itibaren Polonya ya da Almanya'dan gelen yardımlar Venedik'te toplanmıştır. Amsterdam da benzer bir rol oynamaktadır, ancak Kudüs'teki Yahudiler için yardımların toplandığı ve yardımın teşvik edildiği en önemli yer, tartışmasız İstanbul olmuştur. 18. yüzyılın ilk çeyreğinde, İstanbul'daki cemaat Kudüs'teki cemaati kalkındırmayı üstlenir ve omuzlarına binmiş borcu hafifletmeye çalışır; bunun için özel bir vergi toplayarak kutsal kentteki giderleri kontrol altına alır. Daha sonra 18. ve 19. yüzyıllarda, Vilnius ve Amsterdam, ardından Frankfurt, Viyana, Prag ve Presburg, bu konuda Osmanlı başkentinin yerini alır.

Mucizevi bir biçimde uzun süre yaşayan bu sistem, birçok anlaşmazlığa ve çekişmeye karşın devam etmiştir. Amsterdam'daki cemaat, 17. yüzyılda toplama masraflarını eleştirir ve bağışı ulaştırmak için görevli (genellikle din görevlisi) kişilere gerek duymadan her cemaatin kendi bölgesindeki bağışları kendi toplaması önerisini getirir. Kudüs'teki Yahudiler, bu yöntemin diasporayla kişisel bağları koparacağı kaygısıyla buna karşı çıkarlar. 19. yüzyıl başında *haluka* uygulaması devam etmektedir. *Haluka* yeni Hasidik göçmenlerin başlıca geçim kaynağını oluşturmuş ve Kudüs'teki Yahudi toplumunun yaşamı için önemli bir katkı sağlamıştır.

19. yüzyıl insanseverliği ilerleme ve üretime hiçbir katkısı olmayan bu sadaka dağıtma sistemine son derece mesafeli durmuştur. Zengin insanseverlere göre bu yardımlar sadece dilencililiği artırmış, yardımları dağıtan hahamlara aşırı yetki vermiş, Kudüs'te yeniden Yahudi yapılanmasını sağlayacak Avrupalı projeye köstek olmuştur. Birçok kişi bu sistemin arkaik ve çağ dışı bir asalaklık³⁹ olduğu

37 *Dictionnaire encyclopédique du judaïsme* ("Ansiklopedik Yahudilik Sözlüğü"), a.g.y., s. 426.

38 *Encyclopedia judaica*, cilt 7, 1971, s. 1207-1216. *Haluka* hakkında ayrıca bkz: Samuel Montagu, *Report to Sir Moses Montefiore Testimonial Fund* (1875), M. Rothschild, *Hallukah* (1969), J. McIsel, Heinrich Graetz (1917).

39 Cecile Bloom, "Samuel Montagu's and Sir Moses Montefiore's Visits to Palestine in 1875", *Journal of Israeli History*, cilt 17, sayı 3, (1996), s. 263-281.

kanısını paylaşır. 1856'da Kudüs'e giden L.A. Frankel, yazılarında *haluka*'yı eleştirir. Tarihçi Heinrich Graetz (1872) ve 1875'te bir rapor hazırlayan Samuel Montagu⁴⁰ da ondan geri kalmaz. Bu para ne yoksulların ne de bilimadamlarının işine yarıyor, diye yinelerler. Montagu'nun raporu, *Testimonial Committee* önünde sunulduğu İngiltere'de büyük gürültü koparır ve Aşkenaz hahamlar arasında itiraz fırtınasına yol açar. Rapor, çoğunluğu Aşkenaz olan, sadakayla geçinen, "işsiz bir yaşamı tercih etmiş ve Kudüs'e yağan sadakayı paylaşmak için buraya gelen dilenciler" hakkındadır. [...] Onların birçoğu buraya yalnız ya da aileleriyle gömülme için gelmiş ancak halen yaşamaya devam eden ve böylece zaten var olan büyük yoksulluğun artmasına neden olan yaşlılardan oluşuyordu." 1877'de Kudüs'teki Yahudilerin ancak yarısı ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir; diğer yarısı yardıma muhtaçtır, aralarından 3.000 kişi de sadece sadakayla geçinmektedir.⁴¹

Montagu'nun raporunda sorguladığı hahamlar *haluka* ihtiyacını bizzat gö-rerek ikna olması için Sir Moses'tan Kudüs'e yeniden gelmesini isterler. Her daim temkinli olan Montefiore en tutucu hahamlara bile karşı saf tutma tavrı almayacaktır. Ancak yine de Kudüs'e yapacağı yedinci ve son yolculuğa çıkmadan hemen önce, -o sıralar doksan bir yaşındadır- şöyle der: "Biz Yahudiler toparlanmalı ve şöyle demeliyiz: 'Bizler çalışkan insanlarız, herkesin Kudüs'e gidip çalışmasını sağlamalıyız. Kitapların arasında kaybolarak ve Tanrı'nın kelamını öğrenerek görevlerini yerine getirdiğini sanan ve bağışlarımızdan medet uman uyuşuk bir topluluk istemiyoruz.' Kudüs'teki ve Kutsal Topraklar'ın her bir yanındaki Yahudiler çalışkandır, size söylüyorum. Hatta Avrupa'daki insanlardan çok daha hünerlidirler, yoksa hiçbiri hayatta kalamazdı. Ancak yapılan iş için yeterli para ödenmezse, tarım ürünleri için pazar bulunamazsa, açlık, kolera ve diğer felaketler oranın sakinlerine musallat olursa, biz İsrailoğulları, ki Tanrı Sina Dağı'nda bize zuhur etmiştir, onlara doğru tüm uluslardan daha fazla ilerler ve çaresizlikten kurtarmak için yardım elimizi uzatırız."⁴²

Doğmakta olan ekonomi biliminin ve hayırseverlik ruhunun temel değeri, batmış uygarlıkları yeniden yapılandırmanın sihirli çaresi, 19. yüzyıl yardımseverliğinin normatif anahtarı ve toplumsal kontrolün anahtarı olan çalışmanın, tüm bu sayılan nitelikleriyle temel bir değer olarak yerleşmesiyle *haluka* ortadan kaldırılmıştır. Yahudi zenginlerin hayırseverliği 19. yüzyıl boyunca azalmış ve

40 A.g.y., s. 265.

41 Bernard Neumann, *Die heilige Stadt und ihre Bewohner*, Hamburg, 1877, s. 375. Loeb'den alıntı, a.g.y., s. 57 ve 59.

42 "Open letter... Montefiore's Narrative", Bloom'dan alıntı, a.g.y., s. 272.

daha sonra Siyonizm, hayırseverliğin görevini indirgemeye çalışmıştır. Ancak Kudüs'teki sadakaya dokunmamıştır... Zamana meydan okuyan sadaka sayesinde, kutsal kent gerçeklik alanında da var olabilmiş; etten kemikten oluşan varlıkları barındıran, tozdan topraktan oluşmuş gerçek bir mekân statüsüne kavuşmuştur. *Haluka* sayesinde, Kudüs yalnızca Yahudi takvimine yön veren bir ad ya da efsanevi bir masal kent olmaktan çok daha fazlası, bir sığınak olmuştur.

YEDİNCİ BÖLÜM

CRÉMIEUX YA DA HAYIRSEVERLİĞİN SESİ

Crémieux'nün heyecanlı, ağdalı üslubu 20. yüzyıl edebiyat adamı Pierre Hebey'nin¹ hoşuna gitmeyince, yazar, *Les Disparus de Damas* ("Şam'daki Kayıplar") adlı kitabında, "Crémieux'nün içinde bir Taraskonlu Tartarin var," demiştir hafif bir alayla. Ancak Crémieux'nün belagati böyle bir nitelendirmeden çok daha fazlasını hak eder. Adamın gözü pektir. Kimi zaman boş konuşur ya da ipin ucunu kaçıır gibi görünse de, öfkesini dinleyicilerine ya da okuyucularına aktarmayı pekâlâ başarırdı. Kısa ve öz formüller bulamasa da tartışır ve doğru noktaya parmak basardı.

Bir İhtilal Çocuğu

Crémieux bu lafazanlığı nereden kapmıştı? Ona *Ancien Régime*'in* kalın-tılarına karşı temyiz mahkemelerinde, dini önyargılara ve haksızlığa karşı Meclis'te, Nîmes'de, Paris'te, Mehmet Ali Paşa'ya karşı İskenderiye'de, basında, *Consistoire*'de, her yerde, hiç durmadan savunma edebiyatı yaptıran enerjisi nereden geliyordu? Çocukluğuna damgasını vuran Fransız Devrimi'nin (1796'da Nîmes'de doğmuştur) onu heyecanlandırmaya devam ettiği söylenebilir. Babası David ipekli kumaşlar satan bir mağazanın sahibi olmasına karşın mallarının satılmasından çok politikayla ilgileniyordu. Babası, önce jironden sonra da jakoben olarak, "Özgürlük ve Eşitliksever Halk Topluluğu"nun üyesiydi. 1792'de

¹ Hebey, *Les Disparus de Damas* (*Şam'daki Kayıplar*), a.g.y.

* Fransa'da ortaçağ döneminden Fransız Devrimi'ne kadar olan dönem. (ç.n.)

seçim bürosunda denetçi görevi yapmıştır. “Konvansiyon üyelerinin [...] Nîmes’e geldiği ve orada bölgesel yönetiminin yeniden yapılanmasını sağladığı dönemde, David Crémieux konvansiyon üyelerince belediye meclis üyeliğine davet edildi. Terör kurbanlarına yardım etmek için, henüz sadakat yemini etmemiş rahipleri bile saklayacak kadar konumunu kötüye kullandı. [...] David Crémieux’nün Devrim’in temel ilkelerine bu kadar bağlı olması kendi çöküşüne neden olmuştur. Ailesinden birçok kişi [...]servet yapmış olsalar da [...], o, sahip olduğu azıcık şeyi de o çalkantılı günlerde kaybetti. Belediye meclisindeki görevinden ötürü suçlamalarla karşı karşıya kaldı. Mahkemeye çıktı, aklandı ancak dava ve tutukluluk dönemi o kadar uzun sürdü ki, David özgürlüğüne kavuştuktan sonra ticarethanesinin tamamen dağıldığını gördü.”²

Ancak bu yenilgiler, David’in politik inancını yıkamaz. Yine de Adolphe’u geleneksel dini okul *heder*’e değil, genel derslerin Katolik öğretmenler tarafından verildiği ve İbranice dersleri için dışarıdan Yahudi öğretmenlerin geldiği yatılı bir okula gönderir.

Adolphe, Paris’te, o dönemde adı İmparatorluk Lisesi olan bugünkü Louis le Grand Lisesi’nde eğitimini sürdürmek için 1808’de Nîmes’den ayrılır. Kuzenlerinden beşi onunla birlikte gider, içlerinden ikisi onun gibi Nîmes’lidir; lisede onlardan başka Yahudi yoktur. Hatta Protestan öğrenci bile yoktur. İmparatorluk dönemi eğitim kurumlarında dini ayrımcılığa rastlanmaz. 19 Eylül 1809 tarihli düzenlemenin 36. maddesinde, “Lisede Katolik olmayan öğrenciler varsa, lise müdürü bu öğrencilerin ailelerine kendi dinlerini ve ibadetlerini öğretmeleri konusunda tüm kolaylığı sağlayacaktır,” diye belirtilmiştir. Crémieux, 18 Ocak 1850 tarihinde Meclis’teki kamu eğitimi hakkındaki bir yasa tasarısı tartışmaları sırasında, “O zaman laik bir eğitim vardı,” diyecektir, “ayrıca din eğitimin ahlaksal bir özelliği olarak sunuluyordu. Öğretmenlerimiz bize en ufak bir biçimde dini dünyadan söz etmiyordu, bu onların işi de değildi, onlar bize bilimi öğretiyordu; bu öğretmenlerin yanı sıra Din İşleri Bakanlığı’nın ders saati vardı, burada da din görevlisi din dersi veriyordu. [...] Felsefe dersine girdiğimizde, dinler üzerine tartışma yaptığımıza inanabiliyor musunuz? Katolik dinini, Protestan dinini ya da Yahudi dinini felsefecilerle hangisi daha iyi ya da daha kötü diye tartışmak için mi öğreniyorduk? Bize felsefe öğretiliyordu, mantığımıza hangisinin yatkın olduğunu seçmek bize bırakılmıştı. Böylece uslamlamamız ve düşüncelerimiz eğitiliyordu. [...] Fark gözetmeksizin herkesi ilgilendiren dini hoşgörü, imparatorluk döneminde gençlerin yaşam biçimlerini yansıtıyordu. Bu hoşgörüye o kadar alışılmıştı ki, Napoléon’un düşüşünden sonra Paris liselerinin

2 S. Posener, *Adolphe Crémieux (1796-1880)*, Félix Alcan, 1933, s. 6.

de toplu sabah duaları edilmeye başlanması, birçok Hıristiyan lise öğrencisini dehşete düşürmüştü.”³

Öyleyse genç Adolphe, katıksız bir Devrim çocuğudur. Vatandaşlık görevlerini yerine getirmekte sabırsızlanan Adolphe, dünyayı anlamak ve değiştirmek için gerekli anahtarların sadece aklın elinde olduğuna inanmıştır. Nîmes'e döner ve yirmi bir yaşında avukatlık cübbesini giyer. Yeni görevine başlaması ses getirecek ilk başarısı için fırsat olacaktır. Ününü kazanacağı ilk hamleyi yapar; Nîmes'deki temyiz mahkemesindeyken, onu kabul eden mahkeme başkanı (Yahudi geleneklerinde yer alan)⁴ *more judaico* üzerine yemin edip etmeyeceğini sorduğunda “Ben sinagogda mıyım ki?” diye yanıtlar Crémieux. “Hayır, ben bir mahkeme salonundayım. Acaba ben Filistin'de, Kudüs'te miyim? Hayır, ben Fransa'da Nîmes'deyim. Ben sadece bir Yahudi miyim? Hayır, ben aynı zamanda bir Fransız vatandaşım; sonuç olarak ben ancak Fransız vatandaşı olan bir Yahudinin anısını içerim.”⁵ Mahkemenin tutumunu değiştirmekte başarı kazanınca diğer herkes gibi ant içer. Bu konuda daha sonra şunları söyleyecektir: “Zorlu bir dönemde ve dini önyargıların derin kökleri olduğu bir ülkede ilk protesto hareketim bu olmuştu.”⁶

Louise Amélie Silny'yle evlenir. Ona “Amélie'ciğim” diye hitab edecek ve yaşamlarının sonuna kadar sevgi gösterecekti. Biyografi yazarlarının hepsinin “çok iyi eğitilmiş” diye ekledikleri genç kız Metzli bir Aşkenazdır. Crémieux çifti o dönemde çok alışık olunmadık bir biçimde Yahudiliğin iki kolunu bir araya getirmiştir, çünkü Crémieux'nün ailesi İber Yarımadası'ndan gelmiştir.

Amélie ve Adolphe Crémieux'nün küçücük Nîmes kentine kısa süre sonra sığamadıkları bellidir. Onlara Paris gibi bir kent gerekmektedir. Başkent, Adolphe'un politik çevrelere yakınlaşmasını, Amélie'nin de şu “yüksek sosyete”yle tanışmasını sağlar. Posener ve Amson'un söylediklerine göre eşini razı eden de Amélie olmuştur. “Amélie, Kuzey asıllı olduğundan, havası da iyi gelmediği için güneyden uzun süredir ayrılmak istiyordu. Ayrıca 1830 yılının Temmuz ayındaki olaylar sırasında, sokaklarda her türlü kalabalığa karışarak, halka söylev vererek öfkelerini üstüne çeken eşinin akıbetinden de endişe ediyordu.”⁷

3 Posener'den alıntı, *a.g.y.*, s. 15.

4 İmparatorluk döneminde, bazı yargıçlar, bir davada davacı, davalı, ya da tanık olsun, Yahudilerin bir haham önünde ant içmesini isterlerdi.

5 *Bulletin de l'Alliance israélite universelle* (Alliance israélite universelle Bülteni), 1875 ilk yarıyıl, s. 38, Amson'dan alıntı, *Adolphe Crémieux*, *a.g.y.*

6 *A.g.y.*

7 *A.g.y.*, s. 57.

1830'da Temmuz Devrimi'nin ardından, Crémieux nihayet Paris'e yerleşmeye karar verir. Birey haklarına çok bağlı, "kraliyet yasalarına göre Fransa'ya dayatılan baskı rejimine"⁸ de karşı olduğundan, isyanı büyük bir sevinçle karşılamıştır. Savunma enerjisinin ardında Crémieux, "yurttaşları bölünmeleri için kışkırtmaktansa onları bir araya toplamayı isteyen, pragmatik ama içinde romantizm de barındıran, geleceği tehlikeye sokmasın diye geçmiş unutulabilen ölçülü bir barış insanıdır."⁹ Temyiz mahkemesinde ve Devlet Konseyi'nde avukatlık yapan ve 5 Ağustos 1830'da Paris bölge valisi olarak atanan Odilon Barrot'nun hukuk bürosunu satın alır.¹⁰ Crémieux büroyu devralır almaz, eski eğitim bakanı Guernon-Ranville'i savunmak üzere devrik kralın bakanlarının davalarına katılır. Bir yandan da basın özgürlüğünü savunmaktadır. "Birçok kez üst üste kapatılmış *Le Courier français*, *la Caricature*, *la Tribune*, *le Charivari*, *le National*, *la Gazette de France* gibi gazeteler, Crémieux'yü temyiz mahkemesinde her an özgürlüklerini savunacak bir avukat olarak görürler."¹¹ En güçlü seslerinden biri olacağı baroya girmek için 1836'da hukuk bürosunu satacağı.

Devlet Yahudisi Modeli

Başarıları Crémieux'yü hızla toplumun önemli kişileri arasına yerleştirir, 27 Aralık 1830'da Merkez *Consistoire*'a atanır. Daha otuz beş yaşına henüz basmıştır. Atanması tam zamanında yapılmıştır. Göreve başlaması cemaatin içindeki birçok Yahudi elitin Hristiyanlığa geçtiği döneme denk gelir. Bu akım büyük haham ailelerine kadar yayılmıştır. "Doğu dilleri kürsüsünde bir kadro edinebilmek umuduyla 1823'te Hristiyanlığa geçen"¹² haham Drach örneğini Fransa hahambaşısının oğlu, ardından Güney Ren bölgesi *Consistoire* başkanının oğlu ve merkez *Consistoire* başkanı Worms de Romilly'nin torunu da izler. Din değiştirme akımı basında da büyük yankı uyandırmış, hatta bir gazeteci, haçla ve İncil'den alınmış bir ibareyle süslenmiş bir mabette "Burada Fransa Yahudileri merkez *Consistoire* başkanı yatıyor"¹³ okuyacağından korktuğunu yazmıştır.

8 Allou ve Chenu, *Grands avocats du siècle*, (Yüzyılın büyük avukatları), Pcdone, 1895, s. 64.

9 Amson, *a.g.y.*, s. 53.

10 Devlet Konseyi'nde ve temyiz mahkemesinde çalışan avukatlar kendi hukuk bürolarına sahiptiler.

11 Sarut ve Saint-Edme, *Biographiedeshommes du jour* (Günün İnsanların Biyografileri), Amson'dan alıntı, *a.g.y.*, s. 103.

12 *A.g.y.*, s. 116.

13 Patrick Girard, *Les Juifs de France de 1789 à 1860* (1789'dan 1860'a kadar Fransa'daki Yahudiler), Calmann-Lévy, 1976, s. 157.

Cemaat içinde bir yandan bazıları din değiştirirken, öte yandan da artık elitlerin yönetimine kalmak istemediklerini söyleyen orta sınıfın sesleri duyulmaya başlamıştır. Yahudi elitler arasında kamusal işlere kendilerini adayacaklarının, *Consistoire*'da çalışacakların sayısı oldukça azdır. Paris çevresinin tanınmış bankerlerinden Worms de Romilly "başkan olarak seçilmesini Fransız Yahudiliğine katkılarından çok, finans dünyasındaki durumuna borçluydu."¹⁴ *Cemaatin* finansçılarından Fould, bir sigorta şirketi müdürü Mirtil Maas, Kuyumcu Halfen gibi *Consistoire* üyeleri işadamlarıydı ve din işleriyle pek ilgilenmiyorlardı. Bordeaux Yahudileri başkan yardımcısı Rodriguès, "sadece Portekizlileri (Yahudileri) ilgilendiren olayları izlemekle yetiniyor, daha fazlasıyla uğraşmıyordu." Crémieux aranan tüm özelliklere sahipti. Büyük bir aileden gelmiyordu, ününü kendi yeteneklerine borçluydu. Dini kimliğiyle vatandaş sorumluluğunu uzlaştırabilme kapasitesi Fransa'nın Devrim-sonrası "yeni Yahudi" örneğini oluşturacaktı.¹⁵

Bu sırada Şam yolculuğu, Crémieux'nün uzaktaki Yahudilere kamu alanında alenen yapılan haksızlığı ifşa etmesi, endişeli *Consistoire*'dan aykırı seslerin duyulmasına neden olur.¹⁶ Kamu alanında tavır almaya henüz alışık olmayan *Consistoire* üyeleri, Crémieux'nün haklı mücadelesinin peşinde kaybolup gideceğinden korkmaktadırlar. Crémieux öyle temkinli birisi değildir; vatandaşlık statüsünün kendisine verdiği tüm hakları sonuna kadar kullanmaya kararlıdır. Hukukçu duruşuyla Fransa Yahudileri temsilcisi olarak duruşu arasındaki fark zamanla artacaktı. Cemaatin sorunlarını merkezi iradeye başvurarak kapalı kapılar ardında çözmeye alışık *Consistoire*'ın tersine *Alliance israélite universelle* kurucuları Yahudileri ilgilendiren tartışmaları kamuoyu önüne taşırlardı, özellikle Fransa dışında yaşayanları ilgilendirenleri...

14 Posener, *a.g.y.*, cilt 1, s. 152.

15 Graetz, *a.g.y.*, Crémieux'nün başarısı hakkında farklı bir görüşe sahipti: "Zengin Yahudi burjuvazisi için ailesini ortaya koymak 1789 ilkeleri bağlilikla uygulayarak asil kökenleri olmadığını ört bas etmekte. Yahudinin onuru tamamen özgürlük ilkelerine ve uygulanmasına bağlıydı. İşte bu yüzden *more judaico* yemininin kaldırılması için verdiği mücadele parlak bir hatip ve yetenekli bir hukukçu olduğunu ortaya koymuştu. Bu mücadelesi ortaya gururlu bir Yahudi çıkarttı ve *Consistoire*'daki tüm meslektaşları da bu olaydan paye çıkardı. O halde Paris'e gelir gelmez, yani 1831'de hemen *Consistoire*'ın yüksek kademelerine çıkarılmasına şaşırılmamak gerekir.

16 Daniel Amson, *a.g.y.*, s. 122. Şu saptamaları getirmiştir: "23 Temmuz 1838'de *Consistoire* merkezi başkanını seçmiştir. Arkadaşlarından beşinin oyunu alan Worms de Romilly, yeniden başkan seçilmişti. Ancak bu kez iki rakibi ortaya çıkmıştı, her ikisi de birer oy alan Crémieux'nün ve Maas. Crémieux bir oya karşı beş oyla Halfen'de başkan yardımcısı seçildi. Burada Crémieux'nün şansı yaver gitmemiş olabilir. 1839'da Konsituar Maas'tan 1 Mayıs için söylev hazırlamasını ve 24 Nisan toplantısında "redaksiyonunu yapmasını" istemişti. Ardından 25 Aralık'ta Worms de Romilly 1 Ocak'taki konuşma sunumunu ilk defa verdi. Belki de 1834'ten itibaren Crémieux'nün, özellikle de kralın ve *Consistoire* merkezindeki Dışişleri bakanının karşısında Fransa Yahudilerinin sözcüsü olduğunu söylemek için biraz erken davranılmıştı. Aslında Crémieux 1 Ocak 1835, 1837 ve 1 Mayıs 1837'de Kral için konuşma metinlerini hazırlamıştı.

Şam Hadisesi Crémieux'nün ününe ün katacaktır. Crémieux tüm dünya Yahudilerinin savunucusu olarak görülür. Bir kahraman mı olmuştur? Herhalde evet, ancak dönüşünde kendisine bir mesaj bile göndermeyen *Consistoire*'ın bulunduğu Fransa'da değil. Amson şöyle der: "Bazı üyeler [*Consistoire* üyeleri] Crémieux'nün Doğu'daki zaferi karşısında gizli bir kıskançlık duydular. [...] Acaba bu yüzden mi 'zulüm görmüş Yahudilerin erdemli önderi' 25 Aralık 1840 oturumuna katılmamış ve 1 Ocak'ta Kral'a yapacağı konuşmayı Mirtil Maas'a bırakmıştır?"¹⁷ Crémieux gerçekten de özellikle 1834'ten sonra özellikle kralın karşısında Yahudilerin sözcüsü olur. Resmi görüşmelerde de konuşma ustalığını sahnelemiş ve dönemin gerçek sorunlarını tartışmaktan çekinmemiş, resmi ağız kullanmamıştır. *Consistoire* onu hükümetle ya da Meclis'le yapılan görüşmeler için de görevlendirir. Ancak 17 Ocak 1841 tarihli bir sonraki toplantıda Crémieux yer almayacaktır.

Bir sonraki yıl, kendisini Vienne şehri milletvekili seçtirterek politik kariyere adım atar. 1843'te *Consistoire* başkanı seçilir ancak 1845 Temmuzunda istifa eder. Neden mi? Eşi Amélie iki çocuğunu vaftiz ettirmiştir. Güya kocasından habersiz... Bu pek de inandırıcı değildir. Zira kocasına bu kadar bağlı olan Amélie'nin çocuklarla ilgili böyle bir kararı babalarının rızası olmadan verdiğine inanabilmek biraz güçtür. Crémieux'nün biyografisini yazanlar bu konuda anlaşmaya varamamışlardır. Posener'e göre, çocukların vaftiz edilmesi Crémieux için büyük bir felaket olur ancak "bu kadar sevdiği karısını da" cezalandıramaz. Mirecourt'a göre Crémieux çocukların doğar doğmaz vaftiz edilmelerini istemiştir.¹⁸ Hikâye burada da bitmez. Crémieux *Consistoire*'ın kendisine birçok kez önerdiği onursal başkanlığı bu vaftiz işi yüzünden reddedecek, ancak Avrupa'da ve Yakındoğu'da dindaşlarının özgürleşme savaşında yer almaya devam edecektir.

Crémieux'nün *Consistoire*'dan istifa etmesi Yahudiliğe olan bağlılığının bitmesi anlamına gelmiyordu. *Alliance israélite universelle* serüvenine atılmadan önce de birçok kez bunu kanıtladı. 1845'te İsviçre'de yaşayan Fransız Yahudilerinin bu ülkedeki ayrımcı politikalar yüzünden çektiği ızdımlar konusunda milletvekillerini harekete geçirmek için Meclis'te hararetli bir konuşma yaptı. "Konu şudur aslında. Fransa ve İsviçre arasında yapılan anlaşmalar, Fransa'daki İsviç-

¹⁷ A.g.y., s. 138.

¹⁸ Eugène de Mirecourt, *Crémieux*, Havard, Paris, s. 9. Amson için, a.g.y., s. 157: "Crémieux'nün tutumunu, onun kesinlikle işi için evdeki huzurunu bozmak istemeyen geçimli biri olduğunu anımsamadan anlayamayız. Eşini sevdiği için, vermeyeceği bir izni almadan çocuklarını vaftiz ettirmesini kabul etti. 'Daha sonra ben sadece ılımlı ve hoşgörülü duygular besledim, beni mezara götürecekleri gün, beni son yuvama yerleştirirken hakkımda sadece, iyi insandı denmesini isterim,' demişti."

relilere Fransız vatandaşı gibi, İsviçre'deki Fransızlara da İsviçre vatandaşları gibi muamele edileceğini bildiriyordu. [Oysaki...] İsviçre'de farklı kantonlarda İsviçreli Yahudilere bazı ticaret alanlarını, bazı ikametgâh alanlarını, mülk edinme hakkını yasaklayan kanunlar vardır. Bu durumda da, Fransız Yahudilerine bu ülkede, yüzyılımıza hiç yakışmayan sınırlayıcı kanunlar uygulanmaktadır. Baylar, ben de burada olanın, anlaşmanın uygulaması olmadığını, eğer İsviçre'de Yahudi haklarını sınırlandırma diye bir kanun varsa, Fransız vatandaşlarına karşı böyle davranma haklarının olmadığını söylüyorum."¹⁹

Crémieux'nün karmaşık bir kişiliği vardır. Davranışları da oldukça ilginçtir. Yahudi kimliğini kullanarak büyük zaferler kazanmakta, dindaşlarının haklarının ateşli savunuculuğunu yapmakta ancak öte yandan da ailesinin vaftiz edilmesini kabullenmektedir. Karmaşıklığı yaratan bunca paradoks yanında, içinde bulundukları yeni koşullar da karmaşayı kolaylaştırmaktadır. Anayasa'nın kaldırdığı Yahudi yasası, ayrımcılık döneminin izlerini taşıyan Hristiyan ve Yahudi halkının hayatı, Yahudi ve Hristiyan entelektüeller arasında yeni bir diyalog.²⁰ 1848 Devrimi öncesi birçok kişi dinler arası barış geleceğine inanmaktadır. Aydınların yaptıkları toplantılarda *Consistoire* üyeleri dışındaki Yahudiler arasında genel bir iyimserlik hüküm sürmektedir. Bu arada, "*Liberté de penser* (Düşünce Özgürlüğü) dergisi çevresinde Michelet, Jules Simon, genç Ernest Renan, Daniel Stern ve Amédée Jacques gibi değerli muhaliflerden oluşan yeni bir topluluğun ortaya çıktığı görülür. Cumhuriyete ve laik topluma son derece bağlı olan bu dergi Guizot hükümetine karşı ve seçim reformu için mücadele veren entelektüellerle öğrencilerin ilgisini çeker."²¹

Şubat Devrimi geldiğinde Crémieux geçici hükümete atanır. Isaac Berr'in damadı, 1789 Aşkenaz Yahudilerinin sözcüsü banker Michel Goudchaux maliye bakanı olur. Bu iki atama, yarım yüzyıl önce oylanmış yurttaşlık eşitlik hakları yasasından sonra Yahudilerin hızla ilerlemesini sağlar. Atamalar, ayrıca James de Rothschild'i yatıştırmış ve baronun başkentten ayrılacağı söylentilerini ortadan kaldırmıştır. Fransa Yahudilerinin büyük çoğunluğunun yeni rejime²² destek vermeleri, onların 1848 Devrimi'nin, 1791'de ve 1830'da yapılanları tamamladığına inandıklarını gösterir. Şubat ayı sonunda Cumhuriyet'in ilanının ardından özellikle Alsace'ta Yahudilere yönelik saldırılar olur. Crémieux dindaş-

¹⁹ Amson, *a.g.y.*, s. 188.

²⁰ *A.g.y.*, s. 296. Bu "büyüyen asimilasyon"un paradoksal bir biçimde Yahudi kimliğinin yeniden keşfedilmesine yol açtığını belirten Graetz'den alıntı.

²¹ *A.g.y.*

²² 1848'in ilkbaharında, tıpkı Mallet'ler, Perier, Gouin, Hottinguer ve Delessert gibi zengin Hristiyan elitler gibi, Fould'lar, Pereire'ler, Anvers'li Cahen'ler ve Rothschild'ler "sosyalist demokrasi"ye karşı düzen partisini desteklemişti.

larının avukatı olarak ateşli konuşmalarından birini daha yapar: “Bu saldırılar karşısında çıldırıyorum [...] Artık Fransa’da sadece kilise, tapınak ya da sinagog içinde Katolik, Protestan ya da Yahudi olma zamanı geldi. Dini inancım bana ait-tir ve bu dünyada kimseyi ilgilendirmez. Din insanla Tanrı arasındadır.”²³

Hükümete katılması Crémieux için bir zafer anıdır. Politik kariyerinin devamı karmaşa içinde geçecektir. Louis Bonaparte’ın adaylığını destekledikten sonra, Crémieux hükümetten ayrılır, 2 Aralık darbesi sonrasında kendisini hapiste bulur. Çıktığında, İkinci İmparatorluğun sonuna kadar politik yaşamı bırakacaktır.

4 Eylül 1870 akşamında Milli Savunma hükümetinde Adalet bakanı olarak yeniden sahneye çıkar. Crémieux, imparatorluk yanlısı bütün yargıçları görevden almadığı için kendisine çıkışanlara şu yanıtı verir: “Bu yirmi yıllık alçak despotluk altında ezilmiş yargıçların görevine son vermem gerektiğini mi söylüyorsunuz? Kimi görevden alayım istiyorsunuz? Hepsini mi? O zaman suçsuzları da suçluları da kırmak gerek öyle mi? [...] Biz uzlaşmacı bir Cumhuriyet istiyoruz, oysa siz dehşet salan bir Cumhuriyet yaratıyorsunuz.” Uzlaşmacı bir adam. Crémieux’nün bu uzlaşmacı kimliği, duygusal ve coşkulu yapısını gizler. Bu yaklaşımı eleştirilecek, bundan konumunun sorumluluğunu yerine getirmediği sonucu çıkarılacak ve kararsızlıkları “zayıflık” olarak nitelendirilecekti. Radikal bir biçimde taraf tutmamak, kesin çizgileri olmamak devrimlerle başa geçirilmiş bir politikacıya yakıştırılan özellikler değildi. Crémieux’den bu yeni hükümetin çizgisini daha okunur hale getirmesi beklenecekti. 1870 Ekim tarihinde Cezayir Yahudilerine Fransız vatandaşlığını sağlayan kararnamede ismi yer alacak; bir yıl sonra da Cezayir’den milletvekili seçilecekti.

Alliance israélite universelle’in Manevi Babası

Crémieux’nün *Alliance israélite universelle* tarafından gerçekleştirilen Doğu’daki cemaatlerdeki “eğitim ihtilali” konusundaki başarısı yadsınamaz. Crémieux, 1860’ta açılmış olan bu kurumun, kurucularından biri değildi. *Alliance*’ın başkanlığını üç yıl sonra kabul etti. Ancak yine de bu düşünceler tamamen onun beyninden çıkmış gibi dururlar: dünyada zulüm gören Yahudileri savunmak, yasaların eşitliğinden yararlanamadıkları ülkelerde özgürleştirilmelerini sağlamak, çağdaş okullar kurmak, kamuoyu önünde Yahudilerle ilgili konuları tar-

23 A. Chouraqui’den alıntı, *L’Alliance israélite universelle et la renaissance juive contemporaine (Alliance israélite universelle ve Çağdaş Yahudi Rönesansı)*, PUF, 1965, s. 20.

tışmak bunlar Şam Hadisesi sırasında, açıkça dile getirdiği düşüncelerdi. Kan ıftirasına, haksızlığa ve Suriye'deki Yahudilere yapılan işkencelere öfkelenip de James de Rothschild'le birlikte Avrupalı Yahudi elitlerin bir araya getirilmesi, Moses Montefiore'nin bu işe koşulması ve İngiltere'deki *Board*'un bu davada yanlarında yer almasının sağlanmasına ön ayak olan hep Crémieux olmuştur. Mehmet Ali Paşa'yla görüşmek için İskenderiye'ye giden heyet onun girişimleri sayesinde kurulmuştur. Şam'daki tutuklular serbest bırakılır bırakılmaz, Salomon Munk'la birlikte Kahire'de ve İskenderiye'de okullar açar. Bu Crémieux okulları yalnızca birkaç ay yaşayacaktır ancak bu girişimler daha sonra *Alliance israélite universelle*'le kurumsallaşan Yahudi insanseverliğinin temelini oluşturacaktır.

17 Mayıs 1860'ta Narcisse Leven'in Vendôme caddesi 10 numaralı evinde yapılan, *Alliance israélite universelle*'in kuruluş toplantısına katılmaması nasıl açıklanabilir? Eğer Crémieux, "Alliance" hareketini tasarlayan kişiye, Yahudiliğin kurmuş olduğu en büyük özel okul ağını oluşturacak ve Kuzey Afrika dahil olmak üzere Osmanlı toprakları içindeki cemaatlerin yaşamını değiştirecek bu oluşumu başlatan ilk toplantıda bulunmaması nasıl anlaşılabilir?

Alliance'in kurucuları gençtirler, ortalama yaşları otuz üçtür; Crémieux ise altmış dört yaşındadır. Ancak, yapılabilecek eylemlerin çizgisini oluşturan yeni nesil Fransız Yahudilerinin idealini temsil etmektedir. Yahudi cemaatinin entelektüel kesimlerinden gelen bu ikinci nesil de Crémieux çizgisini uygulayacaktı. "Ahlaki ve maddi güçleri bir noktada toplayarak" bunları "dünyada inançları yüzünden acı çeken, onurları kırılan ve gerek maddi gerekse manevi işkence gören Yahudilerin yararına somutlaştıracaktı."²⁴

Bunlar ütopyik hedefler miydi? Zamanında bu bir avuç gencin kurduğu bu derneğin, gerçeklerin kısa sürede yıkacağı hayaller kuran bir grup ve eylem olarak görülmüş olduğuna şüphe yok. Onlardan sakınmak gerektiğini düşünmüşlerdir. 18 Ekim 1860 *Consistoire* toplantısındaki Yahudi elitler bu düşüncelerini şöyle dile getirirler: "*Consistoire Alliance*'la işbirliği yaparsa kendini tehlikeye atmış olacaktır. *Consistoire*'ın Fransa'da hükümet karşısında Fransız Yahudiliğini temsil etmesini mümkün kılan resmi bir konumu vardır. Ama madem *Alliance* kurulmuştur, hiçbir olay, hiçbir gürültü çıkarmadan, *Consistoire*'dan sadece kurallar dahilindeki projeler konusunda destek bekleyebilir." *Consistoire*'ın elitleri sonra şöyle devam ederler: "Bu topluluk dikkatsiz davranıyor ve hatta bu düşüncesiz hareketlerle Yahudiliğin gerçek çıkarlarına zarar bile verebilirler."²⁵

24 1860 Temmuz Manifestosu, Chouraqui'den alıntı, *a.g.y.*, s. 36.

25 *A.g.y.*, s. 42.

Bu inisiyatif paylaşımdan önce Crémieux gençlerin ne derece ikna edici olduklarını görmeyi mi tercih etmişti acaba? Ama manifestolarının Hugovari tınısından sonra, uzun süre önce kendisinden beklenen coşkuya teslim olur ve Alliance'la yürümeye koyulur. Onlara katılır ve onları Batı dünyasının mücadelelerine sevkeder, 1858 yılının skandalı Mortara davası ya da Lübnan'daki Hristiyanların işkenceleri gibi dönemin kavgaları içinde taraf olmalarını sağlar. Kendisi de kurumun başına geçer.

Kurucuların arasındaki en gençlerden Narcisse Leven'e göre, *Alliance* 19. yüzyılın hayırseverlik hareketlerine bağlıdır. Genç Leven hukuk eğitimi görmüş ve avukatlık kariyerine Adolphe Crémieux'nün asistanı olarak başlamıştı. *Alliance*'ın kuruluşu sırasında yirmi yedi yaşındaydı, on beş yaşından beri okul arkadaşlarıyla Paris'in XII. Bölgesi'ndeki birçok ailenin sefaletini ortadan kaldırmak amacıyla bir dernek kurma işleriyle uğraşmıştı. Leven bütün enerjisini bu işe harcamış, dayanışmalarına yardım almak için seçkin kişilere başvurmuş ve Victor Hugo'dan şu yanıtı almıştı: "Genç arkadaşlarınıza söyleyin, yoksulluk döneminde bu fikirleri son derece kutsal, ismimin bir şeye yaracağına inandıkları için onları çok sevdim, ismim onlarındır, alabilir ve istedikleri yerde kullanabilirler, ben de ismim sizinkilerin arasında yer alacak diye sevinir ve gururlanırım."²⁶ Leven aynı zamanda Paris yardımlaşma derneği iyilikperverlik ve Musevi gençler derneği gibi kurumlarla da ilgilenir. Bunlardan sonuncusunda tarih ve coğrafya, dersleri vermektedir. Arkadaşı Alliance'ın kurucularından Eugène Manuel ise Fransız edebiyatı dersi vermektedir.

Kurucuların arasında Isidore Cahen de vardır. 1826 yılında doğmuş, eğitimi öğretmen okulunda yapmıştır. 1847'den itibaren *Les Archives israélites*'te (Yahudi Arşivleri) eleştiri yazıları yayımlamış ve Kilise ve devletin birbirinden ayrılmasını savunmuştur. Vendée'deki bir liseye felsefe öğretmeni olarak atanması, "akıllı ve dikkatli devlet adamlarının Fransa'nın en dindar ve en inançlı bölgelerinden birine felsefe eğitimi vermek üzere bir Yahudi öğretmeni göndermelerine" şaşırarak Piskopos Luçon'un protestosuna neden olur.²⁷ Bakan ise Piskopos'a boyun eğmiş ve Cahen'i felsefe yerine edebiyat dersi vermesi için Tours şehrine tayin eder. Cahen bu tayine itiraz eder. Kilise karşıtı ve liberal görüşlü basın da olaya karışır. Aynı biçimde *Consistoire* da devreye girer. Bu söz dalaşı Cahen'in devlet memurluğu görevini kaybetmesine ve mağdur rolüne bürünmesine neden olur. Eğitim alanını bırakarak, gazeteci olmaya karar verir, ancak *Consistoire*'ın basit bir sözcüsü olma görevini de kabul etmez. Onun için bir

26 *A.g.y.* s. 30.

27 *A.g.y.* s. 31.

Yahudi gazeteci şöyle demiştir: “Nankör ve lakayıt Yahudiler için mücadele eder, o bir Don Kişot’tur. Ancak her şeyden önce tavsiyelerinin emir olduğu, onayı her şeyin üstünde olan iç sesine boyun eğer.”²⁸ Bu cümle bireysel bir başkaldırının, *Alliance*’in kurucularında bulunan kahramanlığın da bir özeti idi.

Alliance’ın ilk duyurusunu yazan Eugène Manuel’dir. Yüksek öğretmen okulu [Ecole Normale Supérieure] mezunu Eugène Manuel, 1846 yılından sonra önce taşra liselerinde, ardından 1850’de, Paris’te felsefe öğretmenliği yapar, daha sonra Eğitim Bakanı Jules Simon’un kabinesinde başkan olur. Cumhuriyet’e inanmış biridir. Kitabı Mukaddes’ten de şairlik esinini almakta tereddüt etmemiştir.

Aristide Astruc de ilginç bir hahamdır; Metz Hahamlık Okulu’nda haham olan ilk Sefarad öğrencidir. Alliance kurulduğu sırada Vanves Lisesi’nde ve Chaptal Ortaokulu’nda “rahip” olarak asaleten tayin edilmiştir. Bir yandan bağlı olduğu Cumhuriyet yasaları, diğer yandan Musa öğretisi ikileminin yansıması olarak, kimi zaman çelişkili düşüncelere sahiptir. Hristiyan gazetecilere karşı Yahudi dininin felsefesini savunmak üzere yazdığı, *Les Juifs et Louis Veuillot* (Yahudiler ve Louis Veuillot) adlı kitabıyla entelektüel arenaya katılır. Özellikle sinagogdaki ayini Fransızca yapmak ya da Şabat’ı pazar günüyle değiştirmek gibi aşırı derecede asimile olmayı isteyenlere karşı çıkar. Ancak kendisi de Kitabı Mukaddes’in neredeyse pozitivist, rasyonalist denebilecek bir yorumunu dağıtmış, yüzyıl sonra bile bu metin André Chouraqui’yi öfkelenmiştir: “Akıl çağı diye adlandırılan zamanının bu zavallı ışığıyla açıklamaya çalıştığı Eski Ahit bölümlerini bilimsel olarak ispat etmeyi denemiştir; Büyük Tufan’da korkunç bir sel olmuştur, Sodom volkanik patlamayla yıkılmıştır, Yanan Çalı’ya gelince o da Musa’nın müthiş esrimelerinden biridir. O halde Kitabı Mukaddes’teki tüm mucizeler mantıklı bir biçimde açıklanabilir. Musa Yasaları iyidir çünkü çalışmayı kutsar, özellikle de ticarete namuslu olunmasını ister ve yüzyılın hayalini kurduğu toplumsal adalet idealinden temelde farklılık göstermez. [...] Astruc, peygamberleri Doğu giysileri giymiş ve İbranice konuşan Robespierre’ler, Danton’lar, Gambetta’lar olarak görmektedir.”²⁹

Talmudcuların nesillerce üzerinde çalıştığı metinlerin düz anlamıyla okunmasını öneren haham Astruc, döneminin düşünce akımlarına kapılır, dinde reformcu, özlemlerinde devrimci, değerlerinde laik biri olur. Yetenekli sanatçılardan oluşan bir aileye atalık ettiği için ona çok şey borçluyuz. Öncelikle oğlu Gabriel; 19. yüzyıl sonu Parisi’nin başarılı simalarını, başkentin çok ihtiyaç duyduğu bir “filarmonik saray”, Champs-Élysées tiyatrosunu kurmak üzere kullanmıştır.

28 *Agg.*

29 *Agg.*, s. 34.

Torunu Alexandre Astruc ise Fransız sinemasının yetenekli ve ünlü senarist ve yönetmenlerinden biridir.

Aristide Astruc *Alliance*'a manevi desteğini vermişse, Jules Carvalho da politik desteğini sunmuştur. Eski Saint-Simoncu, köprü ve yol mühendisi Jules Carvalho topluluğun duayenidir. *L'Opinion nationale* (Ulusal Görüş) adlı, Paris'te çıkan bir gazetenin kurucusu ve yönetim kurulu başkanı Carvalho'nun iktidar çevreleriyle ilişkisi gayet iyidir. Onun gibi bir gazete sahibinden elde edecekleri kazanç *Alliance* kurucularının gözünden kaçmamıştır.

1840'tan itibaren ya da daha da önce, basındaki tartışmalara katılan, kendini kamusal alanda ifade eden Yahudiler mevcuttur. *Alliance*'ın kurucuları bu tipi Crémieux'den de çok temsil ederler. Kuşkusuz *Alliance* serüvenini başlatan bu altı genç en azından başlarda davranışlarında, tavırlarında ve girişimlerinde Crémieux'den daha özgürdüler. Ünlü avukat daha en başından *Consistoire* karşısında tamamen özgür idiyse de bu serbestiden yararlanamazdı, çünkü devlet adamlığı statüsü onu sınırlıyordu. *Alliance*'cılar nezdinde daha çok bir hami rolündeydi, kuliste kalarak gizlice koruyucu görevini yürütmekteydi.

Altı kurucu da *Consistoire* elitleri arasında yer almıyordu. Cemaatin sınır kesimlerinden geliyor ve cemaat dışındakilerle en yakın ilişkide olan Yahudi toplumunu temsil ediyorlardı. 19. yüzyıla özgü dini tartışmalara doymuş bir atmosferde yaşamışlardı. O dönemde, dinler birbiriyle karşılaştırılıyor ve evrensellikleri değerlendiriliyordu. Birçok Yahudi entelektüel bu tartışmaların içindeydi. Saint-Simoncularla tartışmalardan sonra da devam eden arkadaşlıklar doğmuştu. Joseph Salvador'un 1822'de yayımlanmış ilk kitabı *La Loi de Moïse ou système religieux et politique des Hebreux* (Musa Yasaları ya da Yahudilerin Dini ve Politik Sistemi), Roma ve Kudüs, Yahudilik ve Hristiyanlık arasındaki bu yeni karşılaştırmayı "tarih felsefesi" bakış açısıyla ortaya koymayı dener. Salvador daha sonraki yıllarda benzer yapıtlar yayımlamaya devam eder. 1838'de yayımlanan *Jésus Christ et sa doctrine* (İsa ve Öğretisi) ve 1847'de yayımlanan, politik ve toplumsal bakış açılarını ekleyerek Hristiyanlığın doğuşunu anlatmaya çalıştığı *Histoire de la domination romaine en Judée et de la ruine de Jérusalem* (Yehuda'daki Roma Egemenliği ve Kudüs Harabesi) adlı yapıtları yazmıştır. En son 1860 yılında *Paris, Rome, Jérusalem ou la question religieuse au XIXème siècle* (Paris, Roma, Kudüs ya da XIX. Yüzyılda Din Sorunu) adlı kitabı yayımlar. *Jésus Christ et sa doctrine*'in (İsa ve öğretisi) yayımlanmasının ardından tartışma alevlenir. Hristiyanlığın üstünlüğünü sorgulamakta ve İsa'nın son peygamber olmadığını öne sürmektedir. Beklenebileceği gibi tartışmalar zirveye tırmanır. Renan bu tartışmaya bir son verecektir. Salvador'un düşünce darlığıy-

la suçlandığı son kitabını topa tuttuktan sonra, Hristiyanlığın evrenselliğinin kesin kanıtı olduğunu iddia ettiği şu cümleyi söyler: "Burada başarı kesin bir ölçüttür çünkü İncil dünyayı değiştirmiştir."³⁰

Alliance'ın kurucuları böyle bir ortamda yaşamışlardır. Kamuoyu önünde tartışma alışkanlığını ve keyfini getirmişlerdir. Benzersizlikleri, Şam Hadisesi'nde Yahudi dayanışmasını uluslararası bir alana taşımalarından kaynaklanmaz. Hristiyanların düşüncesinin galip gelmesini engellemek için kamuoyu önündeki tartışmalardan sakınan *Consistoire* üyelerinin tersine, *Alliance*'ın kurucuları basını harekete geçiren kampanyaları tercih etmişlerdir. Bu yönelimleri Crémieux'nün tarzıyla örtüşür. Yirmi yıl önce, Şam Hadisesi sırasında o da günlüğüne, olası "taşkınlıklardan" çekinen *Consistoire*'ın baskısının kendisine ne kadar ağır geldiğini yazmıştı.

30 Graetz'den alıntı, *ag.y.*, s. 281.

SONSÖZ

Şam Hadisesi katalizör görevini görmüş, Mısır yolculuğu altı kahramanımızın kaderlerini çizmiştir. Her birinin varlık kazandırdığı tarihsel kimlik somut bir gerçeğe dönüşmüştür. İnsansever ya da bilgin olarak işlevleri, toplumda yeni birer rol oynamalarını sağlayacaktır, tarihsel gerekliliği olan ve sıraları gelince başkalarının devralacağı bir roldür bu.

Collège de France'ta Profesör Munk

Munk, Mısır serüveni sırasında sıcak çatışmalara uygun biri olmadığını anlamıştı. Karşılıklı güç oyunlarında rahat edememiş, ayak uyduramamış, kendini eğreti ve işe yaramaz hissetmişti. İskenderiye gezisi sakın ve münzevi hayatında kısa bir parantez olarak kalacak, sevgili elyazmalarına geri dönecekti.

Mısır'dan döndükten sonraki on yıl içinde umduğu başarı ve takdiri pek tadamaz. Paris'e döner dönmez, yeniden zahmetli hayatına gömülür: Kraliyet Kütüphanesi'nde elyazmalarının kataloglandırılması, felsefe sözlüğü maddelelerinin redaksiyonu vs. Üç yıl sonra kendi araştırmalarını yapmak üzere Kraliyet Kütüphanesi'ndeki işinden istifa eder. Birkaç ay sonra oryantalist Joseph Reinaud'nun ricasıyla yeniden, bu sefer haftada üç günden fazla gelmemek kaydıyla Kütüphane'deki görevine döner. İşi, araştırılmamış arşivleri taramaktır; Oratoire'ın, Ulusal Kütüphane'deki İbranice elyazmaları bölümünün ve Sorbonne'un arşivlerini... 1844'te yaşam düzeyi yükselir. "1 Ekim'den sonra Merkez *Consistoire* sekreteri olacağım. Aslında bu göreve başlayarak diğer işlerimden vazgeçmek zorunda kalacağım. Ama insanın, sabit olan gelirleri, kimi zaman daha kazançlı çıksa da, sabit olmayanlara her zaman tercih etme-

si gerek. Bu işte yılda 1.500 frank, belki daha sonra 1.800 frank kazanacağım. Buna karşın Kütüphane'yle hâlâ mücadele halindeyim çünkü şeflerim sözlerini yerine getirmediler, onlara bir sürü yardımımın dokunmuş olmasına karşın alacaklarım için yine de uğraşmam gerekecek."¹

Munk, aynı yıl, yani 1844'te Fransız vatandaşı olur. Vatandaşlığa geçmek istemesi biraz daha faydacı birisi olmaya başladığını gösterir. Beklenen sonuç gecikmez; 9 Ekim'de Ulusal Kütüphane'ye "memur" olarak atanır. "Her saniye büyük bir gayretle çalışarak aslında hak ettiğimi kazanıyorum. Kütüphane'deki görevimi bırakmadım, çünkü promosyonumu sağlayacak düzenli bir işti. Artık yılda 1.200 frank kazanıyorum, ancak bu iş benim için hiç de küçümsenmemesi gereken bir yük, zira Kütüphane'ye günde beş saatimi harcıyorum. [...] Çok fazla çalışmam gerekiyor, çünkü bu iki işimden geçimim için gerekenin ancak yarısını sağlayabiliyorum. Bunun dışında ders vermem ve özel işler gibi şeyler bulmam gerekiyor."² Bir yıl sonra yayıncı Firmin-Didot'nun isteğiyle *Palestine. Description géographique, historique et archéologique* (Filistin'in Coğrafi, Tarihi ve Arkeolojik Betimi) kitabı yayımlanır. Geniş kitleye yönelik yazdığı bu kitabında Yahudiliği bir evrensellik olarak yeniden biçimlendirir ve bu dinin tarihinin, maneviyatın gitgide geliştiği uzun bir süreç olarak okunmasını önerir. Yahudi halkının tarihi burada artık Tanrının lütfu bir ittifakın safhaları gibi gösterilmemiştir. Yahudiliğin kalıcılığı teolojik nedenlere dayan-
dırılmadan anlatılmıştır; peygamberin ayrıcalıklı biri olmasının nedeni onun bilmeye karşı özel ilgisidir. Peygamberlik, puta tapınmayı ve dine biçimsel olarak büyük değer verilmesini engellemek adına gelişmiştir.³

Munk Yahudilik anlayışını, yaptığı açıklamalı *Guide des Egarés* (Kaybolmuşların Rehberi) çevirisinde daha da geliştirir. Tarihçiler genellikle bu yapıtın, Yahudilik biliminin Fransa serüvenini başlattığı görüşündedirler. Munk, Yahudilik dinine özellikle Voltaire tarafından yöneltilen tikelcilik suçlamasını çürütecek kanıtları Maimonides'te (İbn Meymun) bulur. İbranilerin Tanrısı yere ya da ulusal bir Tanrı değildir, der: "Musa Yasası içinde oluşan tikelcilik dogmanın yapıcı unsurlarından değildir, ancak dinin yayılması sırasında karşılaşılan koşullara bağlıdır."⁴

Munk, *Mélanges de philosophie juive et arabe* (Yahudi ve Arap Felsefelerinin Karışımı) adlı kitabında, ortaçağ Yeni Platonculuğu'nun temel kaynakla-

1 Kız kardeşi Charlotte'a yazdığı mektup, 8 Eylül 1844, Schwab'dan alıntı, *a.g.y.*, s. 127.

2 Kız kardeşi Charlotte'a yazdığı mektup, 15 Kasım 1844, *a.g.y.*'den alıntı, s. 128.

3 Bkz. Simon Nahum. *La Cité investie. La science du judaïsme français et la République*, (Kuşatılmış Kent. Fransız Yahudiğinin Bilimi ve Cumhuriyet) Le Cerf, 1991.

4 Simon Nahum, *a.g.y.*

rından birisi olan *Fons Vitae*, yani "yaşam kaynağı"nın yazarı ve 11. yüzyılda İspanya'da yaşamış olan Yahudi felsefeci İbn Cebiol'u yeniden keşfetmiştir. Onu Aquino'lu Aziz Tomasso eleştirileri nedeniyle tanıyan Latin skolastiklerin verdiği isimle, Batı'da Avicbron adıyla bilinen kişinin aslında İbn Cebiol olduğunu ilk fark eden Munk'tur. Heine'nin, "felsefecilerin ozanı ve ozanların felsefecisi" diye adlandırdığı bu ortaçağ bilginiyle Munk'un kuşkusuz benzerliği vardır. "İbn Cebiol gibi, Yahudi felsefeci de düşünce dünyasında, hüznü gerçekliği unutmayı arıyordu."⁵ Munk gerçekten de İbn Cebiol'un "tatlı, kaderci ve yaman" kişiliğiyle özdeşleşmiş midir? Pek değil. Munk daha çok Maimonides'le Mendelssohn'u, Yahudilikle felsefeyi uzlaştırmak isteyenlerin mirasında hak iddia eder. Maimonides'in uzlaştırmacı kişiliğinden söz ederken Munk aslında kendi özlemini ortaya koyar: "Maimonides birbiri üstüne biriken metin yığılmasından oluşan Talmudik yazılar birikimine sistematik bir düzen getiren ilk kişi olmuştur. Böylece felsefeyle dini tamamen uzlaştırmasa da, dini sistemin tamamını kucaklayacak bir yol sunarak en azından aralarında bir yakınlık kurulmasını sağlamış ve her birine hak tanıyarak birbirlerini karışıklık olarak denetleyecek ve destekleyecek hale getirmiştir. Maimonides'in gayretinin, Yahudi teolojisine ne derece katkıda bulunduğu hakkında karar vermek burada bize düşmez; ancak felsefi bakımdan, *Guide des Égarés* felsefe tarihinde bir çığır açmasa da Yahudiler arasında Aristoteles felsefesine ilişkin araştırmaların yayılmasını sağlamış ve Yahudilerin, Araplarla Hristiyan Avrupa arasında bir köprü kurmalarını ve skolastik görüş içinde tartışılmaz bir etki yaratmalarını sağlamıştır."⁶ "Araplar ve Avrupalı Hristiyanlar arasında köprü oluşturma" görevini Munk başarıyla üstlenmiştir. İslam düşüncesine hakim Ortaçağ Yahudi bilginlerin geleneğini yenilemesi tüm yapıtının kuşkusuz en önemli mirasıdır.

Bu alanda Munk'u izleyenler hızla çoğalmıştır. 1852'de işlerini kolaylaştırmak için, daha da önemlisi kör olmaya başladığından yetenekli bir yardımcıya ihtiyacı olmuştur. İşte o dönemde Kraliyet Kütüphanesi görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Kraliyet Kütüphanesi'nin genel başkanı eğitim bakanına yazdığı mektupta onun durumundan söz eder: "Sayın Bakanım, Prens tarafından 1852'de kütüphanenin kataloglar müdürlüğüne atandığımda, İbranice arşivlerin kataloglandırılmasından, yetenekleri bu iş için en elverişli olan Bay Munk sorumluydu. Ne yazık ki o dönemden itibaren, sonraları kendisini ciddi

⁵ Dugat, *ag.y.*, s. 205.

⁶ Salomon Munk, *Mélanges de philosophie juive et arabe* (Yahudi ve Arap Felsefelerinin Karışımı), 1859, s. 486.

biçimde rahatsız edecek olan körlük tehdidiyle karşı karşıyaydı. Bu yüzden, bazı Oratoire elyazmalarını kataloglandırmanın, aynı arşivin başka elyazmaları, Sorbonne arşivi ve Supplement'in eski ilk yüz on beş sayısı için özet çıkarmanın ötesine geçen çalışmalarını yarıda bırakmak zorunda kalacaktı. O zaman hakkıyla ünlü bir İbranice uzmanı olan Bay Derenbourg'a başvurdum, kendisi de bana yarım kalmış bu işe devam edebileceğini ve kısa sürede bitebileceğini umduğunu söyledi."⁷ Munk, onu izleyecek tüm bir oryantalistler kuşağını, ortaçağ Yahudi bilginlerine, İslamın büyük yapıtlarının çevirmenlerine bağlayacak bir ekolün öncüsü olduğunun bilincinde miydi? Bu bilinci engelleyen, onu bilgin dindaşları arasında bir ekol yaratabileceğini hayal etmekten alıkoyan, hiç kuşkusuz alçakgönüllülüğü olmuştur.

Gerçeğin de bazen hüzünden yorulduğu olur. Munk için bile! 1850'li yıllar onun oryantalist olarak ünlenmesine tanık olacaktır. Tam 1850 yılında *Notice sur Abdul Walid Merwan ibn Djanah et autres grammairiens hébreux des Xème et XIème siècle* ("X. ve XI. Yüzyıldan itibaren Abdül Velid Mervan ibn Cenah ve diğer Yahudi dilbilgisi uzmanları hakkında çalışma") adlı yapıtıyla Volney ödülünü alır. 1858'de Edebiyat ve Yazıtlar Akademisi'ne seçilir. Sami dilleri ve edebiyatları, İbrani dilbilgisi, Yahudi ve Arap felsefe tarihine katkılarından dolayı, zamanın en ünlü oryantalist-felsefecisi Renan tarafından desteklenmiştir. Ancak bu, iki bilginin aynı görüşleri paylaştığı anlamına gelmez. Bu iki kişinin farklı duyarlılıkları nedeniyle entelektüel anlaşmazlıklar yaşadığı, Akademi seanslarının tutanaklarınca kaydedilmiştir. Eyüp Peygamber Munk için insanın Tanrı iradesine itaatini temsil ediyorsa, Renan için ilahi güç karşısında insanın cesaretini temsil etmektedir. Munk'un Arap şiirinin dinsel duygudan yoksun olduğunu öne sürdüğü yerde, Renan Arapların dinsel duygularını şiirde ifade etmediklerini düşünmektedir.

Ayrıca *La Vie de Jésus* (İsa'nın Yaşamı) kitabı yayımlandığında, Renan Collè-

7 "Ekselansları Eğitim Bakanı" için hazırlanmış bir tanıtım belgesindeki J. Taschereau'nun ön-sözü, *Catalogue des manuscrits hébreux et samaritains de la Bibliothèque Impériale (Imparatorluk Kütüphanesi'nin İbranice ve Samiri Dilindeki Elyazmalarının Katalogu)* içinde, 1866, s. VI-VII. Genel müdür İmparatorluk Kütüphanesi'nde Munk katkılarını ortaya koyan elyazmalarının tarihine kısaca yer verdi: "Kütüphane'deki İbranice elyazmalarının sistemli olarak sınıflandırılması işi 17. yüzyılda Adolphe adlı bir oryantaliste dayanır. Belgelerin birçoğu ciltlerin başına iliştirilmiştir. 1689'da Louis de Compiègne adını alarak vafiz olan ve din değiştiren, Bossuet'le bağlantısı olan bu Yahudi bilgin bu elyazmaları üzerine bir katalog hazırlamak üzere görevlendirilir. Rahip Renaudot tarafından incelenmiş ve kontrol edilmiş çalışmaları 1739 katalogunun temelini oluşturur. Katalogun yayımlanmasından kısa süre sonra Kütüphane yönetimi katalogun yetersiz olduğunu görmüş ve elyazmalarını yeniden inceleyen Bernard Devalabregue adlı Comtat Venaissin'li Yahudiye vermiştir. Belgelerin birçoğu aynı biçimde ciltlerin başına iliştirilmiştir."

ge de France'taki İbranice kürsüsünden⁸ ayrılmak zorunda kalmış, 1859'da⁹ onun yerine Munk atanmıştır. Eğitim Bakanı Victor Duruy, bu kadar prestijli bir göreve neden bir Yahudi'yi atadığını şöyle anlatır: "Bu makamı bir süre boş bıraktım. Kilise kendi şanına şan katmak için Sorbonne'daki Teoloji Fakültesi İbranice profesörünü aday gösterdi. Son derece zararsız, iyi, ancak Collège de France kurumu için, yeni bulguların biraz geride bıraktığı biriydi. Ben de karşılığını verdim; bir Yahudi'yi yani Bay Didot'nun yayımladığı politika tarihi içinde bilimini ortaya koyan en mükemmel İbranice uzmanımızı, Bay Munk'u atadım."¹⁰

Munk açılış dersinde bir evrensellik olarak Yahudiliği nasıl anladığını açıklar. Munk'un tezine göre tektanrıcılığı icat edenler Yahudiler ve sadece onlardır: "Ne Samiler, ne Hint-Avrupalılar [...] mutlak, tek, dünyadan bağımsız, yaratıcı-birincil-temel-neden düşüncesine ulaşabilmişlerdir. Gerçek tektanrı düşüncesi budur ve ilkçağdaki bu tektanrıcılığa sadece İbranilerde rastlıyoruz. [...] İbranilerin neden plastik sanatları fazla geliştirmedikleri böylece anlaşılacaktır. [...] Plastik sanatlar doğanın taklidinden, yüceltilmesinden ve tanrılaştırılmasından başka bir şey değildir ve bir İbrani için yaratıcı Tanrı karşısında doğa tamamen silinir. Ancak maddesel güzelliğe tapınmayan, ama yine de duygu üreten lirik düşüncede ve büyük olasılıkla müzikte İbraniler antikçağdaki tüm toplumları geride bırakmıştır. [...] Sadece Kutsal Kitap'taki şiirler tüm ülkelerdeki ve tüm yüzyıllardaki insanlar tarafından anlaşılabilir; sadece bu şiirler evrensellik iddiasında olabilirler. Brahman şiirini anlamak için Hindu olmak gerekir, Homeros'un Pindaros'un, Sophokles'in tüm inceliklerinin tadına varabilmek için Helen anlayışıyla özdeşleşebilmeniz gerekir. Ancak, Kutsal Kitap'taki şiiri iyice anlamak için sadece insan olmanız yeterlidir."¹¹ Yahudiliğin "insana insanlık verilmiş olduğu" anlayışı iki ayrı fikir akımını besleyecektir; bunlardan biri *Alliance israélite universelle* gibi Yahudiliğin pek bir dine değil de örnek bir ahlaka dönüşmesini destekleyen akımdır, ötekiyse James'in

8 Bölümün doğru adı "İbranice, Keldanice ve Süryanice dilleri bölümü"dür.

9 Annie Berthier'nin "Doğu Elyazmaları Çalışanları" üzerine Fransa Ulusal Kütüphanesinde hazırladığı belgede Salomon Munk'un "fişi" aşağıdaki gibidir:

Ulusal Kütüphane / Doğu Elyazmaları	Doğu Dilleri	Collège de France	Edebiyat Akademisi
"1838, Doğu elyazmaları sınıflandırmasında görevli * Kütüphane'den kör olarak ayrılmıştır	* Doğu Dilleri bölümünde Silvestre de Sacy, Chézy Quatremère'in öğrencisi	* 1859/1860 Collège de France	* 1858 Yazıtlar ve Edebiyat Akademisi

10 Dominique Bourel'den alıntı, "La *Wissenschaft des Judentums* en France", *Revue de synthèse* içinde, cilt IV, sayı 2, Nisan-Haziran 1988, s. 275-276.

11 *L'Univers israélite* (Yahudi Dünyası), 1865 Mayıs, s. 432-435.

en küçük oğlu Edmond de Rothschild'i, Filistin'de atalarının Yahudiliğini dirilteceğini umduğu tarımsal yerleşmeler yaratmaya yönlendiren akım.¹²

Salomon Munk filantrop olmayacaktı. Oryantalistimiz felsefe kariyerinde mükemmelleşecek, ancak bu başarısı melankolisini ve hastalığını iyileştiremeyecekti. Evet, Munk insanseverliğe yönelmedi ama güçlü bir ekol yarattı. Yapıtıyla Fransız Yahudi biliminin temellerini oluşturdu. Sadece oryantalizm alanına filolojik düzenleme getirmekle kalmadı, ortaçağ Yahudi bilginlerinin geleneğini yani Arap edebiyatını çevrime ve tanıtmaya işlevini diriltti. Yahudiliği evrensellik olarak tanımlayarak özgürleşmiş Yahudilerin entegrasyon projesine köstek olmayan bir düşünce yaratmış oldu.

Etkisi sadece entelektüel, hatta ideolojik çevreyle sınırlı kalmadı. Munk'la birlikte, ya da daha çok ondan sonra İslam düşüncesinin başyapıtlarını yeniden keşfetme ve yayma tutkusu Yahudi reformuna bağlı toplumsal bir işleve dönüştü. Sanki Yahudi bağımsızlaşması için gerekli olan entelektüel yeniden doğuş aynı zamanda Arap felsefesi ve yazını üzerine düşünce üretmeyi gerektiriyormuş gibi... Her şey böyle geliyordu. Fransa'daki *Consistoire*'ın ve Budapeşte'deki cemaat kuruluşlarının, sekreter olarak Munk ve Goldziher gibi İslam dünyasını içten bilen oryantalist bilginleri seçmeleri herhalde rastlantı değildi. Şam Hadisesi, Doğu'yla uğraşılacaksa, bunun için belli araçları kullanmanın gerekli olduğunu göstermiştir. Avrupalı Yahudiler sadece kendi özgürlükleriyle yetinemeyecek, Kahire ve Kudüs'teki, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dindaşlarını kendi kaderlerine bırakamayacaklardı. Munk'un 1865'te *Alliance*'ın başına seçilmesi bu bilince varıldığının işaretidir. Oryantalist bilimle filantropik duyarlılığın ittifakını sağlamak gerekmektedir. Bu, çağdaş Yahudiliğin ana eksenidir artık. Oryantalizmle filantropinin yaklaşması iki dinin Hristiyanlık dışı olmasından da ileri gelir. Yahudiliği dini varsayımlara başvurmadan düşünmek dinlerin genel olarak incelenmesini sağlamış ve Hristiyanlıktaki "öteki öteki"yle ilgilenilmesine ve İslam üzerine çalışılmasına yol açmıştır. Salomon Munk bu konuda öncüdür.

Kendi değerini azımsadığı depresif dönemleri kariyerine engel olmamıştır. Crémieux'den sonra 1865'ten 1867'deki ölümüne kadar *Alliance israélite universelle*'in başkanlığını icra ederek Crémieux'den az da olsa öc almıştır. Munk kurumsal tırmanışı sürerken, tanınmış biri olarak ölür. Crémieux 1840'ta sadece karamsar ve işe yaramaz bir yazarı olarak gördüğü Munk'u saygıyla anar. Munk'un eşine, "kendisine bunca yardımı dokunmuş bu saygıdeğer ve çok öz-

12 Elisabeth Antébi, *Edmond de Rothschild (1845-1934). Un itinéraire religieux* [(Edmond de Rothschild (1845-1934) Dini bir rehber miydi?) Doktora tezi, EPHE, 1999, s. 201.

lediği¹³ arkadaşının Şam Hadisesi sırasında yaptığı çok değerli çalışmaları saklayıp saklamadığını sorar.¹⁴ *Alliance*'ın komitesi, ölen başkanının anısına bir yıl boyunca koltuğunu boş bırakmaya karar verir. Munk öldükten sonra, Crémieux yaşamının sonuna kadar kurumun tek önderi olarak kalmıştır.

Crémieux, Bir Cumhuriyet Tutkunu

Crémieux, Doğulu Yahudilerin nasıl yaşadığını, onların Rönesansına nasıl katkıda bulunacağını Şam Hadisesi sırasında keşfetmiştir. Ona kalırsa çare tektir: Okul açmak, tabii Fransız okulları. Kahire ve İskenderiye'ye yaptığı yolculuğun ardından yerel halkın eğitilmesi gerektiğini görür. 1840'ta Mısır'da kurduğu okullar kısa sürede kapansa da okul yaptıрма düşüncesi süregider. Yirmi yıl sonra Crémieux, bu deneyimden çıkardığı dersleri *Alliance israélite universelle*'i kuran gençlerin hizmetine sunar. "Uygarlaştırma salgını"nı Akdeniz çevresine ve Balkanlar'da yaymak için Fransız yöntemlerine göre ve Fransızca laik eğitimi birlikte geliştirirler.

James de Rothschild bireysel filantropi döneminde Cohn'un aracılığıyla İstanbul, İzmir ve İskenderiye'de okullar açar. Bu ilk dönemdeki insanseverlerin eşleri ve oğulları da onların izinden gider. *Alliance israélite universelle*'in kuruluşu, bu görevi üstlenen, onu yeniden yaratan, ona yeni bir yetkinlik katan kişisel ya da ailesel değil de, "kurumsal" insanseverliği başlatır. Crémieux iki döneme birden aittir: Geçiş dönemi insanı olarak insanseverliğin, hem kişisel hem kurumsal bu iki biçimine de esin vermiş ve oluşumlarına katılmıştır.

Kurumsal ve bireysel insanseverliği birbirinden ayıran çizgi – eğer böyle bir çizgi varsa– yüzyıl içinde daha sonra, Siyonist hayırseverliği *Alliance*'ın "entegrasyonu teşvik eden" tutumundan ayıran sınır çizgisiyle aynı mı olacaktı? Bu hiç de kesin değil. Yüzyılın sonunda bu iki "kutbun" sürekli yeniden yapılanmasıyla, karşılıklı ideolojilerinin, maksatlarının ve misyonlarının tanımının değişmesiyle söz konusu sınırlar durmadan yer değiştirmiştir. Bu misyonları yerine getirenlerin sosyal profili de aynı biçimde değişmiştir. Birbirlerine zıt hassasiyetler, birbirlerine sirayet ederlerken bazı noktalarda benzer, bazılarında karşıt

13 Schwab, *a.g.y.*, s. 114.

14 *L'Univers Israélite*, Crémieux'nün Bayan Munk'a komite adına yazdığı mektubu yayınlamıştır: "Eşinize *Alliance israélite universelle* başkanlığını oy birliğiyle verdik, büyük bir alçakgönüllülikle bu görevi reddetmek istemesine izin vermedik, zalim ölümün sevgili eşinizi en korkunç biçimde bulduğunda, Fransa'nın en büyük değerlerinden ve dünyanın en büyük kazanımlarından birini alıp götürmüş oldu. (*L'Univers israélite*, 1866-1867 s. 367, Amson'dan alıntı, *a.g.y.*, s. 311.)

düşünmeye yönelirler. Bir yandan da birlikte yaptıkları işler çoğalır, işbirlikleri gelişir.

Crémieux tarihe, Şam Hadisesi sırasında oynadığı rol sayesinde birçok misyonun mucidi olarak geçmiştir. Bu misyonların ilki, nerede olursa olsun hakları tanınmayan rejim kurbanı Yahudilerin politik ve kamusal alanda basın ya da hukuk yoluyla yardımına koşmak olmuştur. Müdahale etme manevi hakkı Mario Bettati ve Bernard Kouchner'in dile getirmesinden çok daha önce doğmuştur. Crémieux, bağımsızlaşma konusunda gecikmeyi engellemek için devletlere ve toplumlara müdahale etme gereğinden söz eder. İşte 1878 Berlin Kongresi sırasında *Alliance israélite universelle* ve Crémieux eşit hakların Romanya'daki Yahudiler için de uygulanmasını savunurken bu görevi yerine getireceklerdir.

Crémieux hukuksal argümanlar kullanır. Ancak örneğin Mehmet Ali Paşa'nın, kendi tebaasının haklarını tanıması için baskı yapacak uluslarüstü bir yargı kurumunun varlığından söz edilebilir miydi?¹⁵ 1840'larda Viyana Kongresi'nden kalma uluslararası bir düzenleme mevcuttur. Avrupa devletleri arasındaki güç dengeleri üzerine kurulu bu düzenleme "başka ulusları ancak Batılı ulusların rızasını aldıkları ve bu uluslarca belirlenmiş şartlara uydukları takdirde aralarına alabilen, uygar, Hristiyan" egemen devletleri korumayı amaçlamaktaydı.¹⁶ Kendilerini "uygar uluslar birliği" olarak adlandıran bu devletler ellerinde bulundurdıkları ve kime verileceğini denetledikleri ayrıcalıkların sahibiydiler. Şam Hadisesi sırasında Crémieux, Mehmet Ali Paşa'nın, uygar denen bu uluslar ailesine katılmak istediği varsayımına dayalı bir savunma geliştirmişti. Mehmet Ali Paşa'nın, Mısır'ın gelişmişliğinin Avrupa tarafından tanınmasını istediğini biliyordu ve şunları söyleyerek onu tehdit ettiğini sanıyordu: "Avrupa'ya döneceğiz, uygarlığıyla paşaya ün katan bu ülkedeki adalet anlayışı hakkında, Paşanın tekrarladığı redler yüzünden nasıl hayal kırıklığına uğradığımızı anlatacağım."¹⁷ Ancak Mehmet Ali Paşa bir taşla birkaç kuş vurmak niyetindeydi.

15 Hukukçulara göre böyle bir uluslararası kanun hep vardı. Dominique Carreau şöyle açıklamıştı: "Eğer çok genel anlamda ve olumsuz olarak uluslararası hukuk, yazılı olmayan kadar yazılı ulusal hukuktan, yani iç hukuktan yararlanamayan kişilere ya da durumlara uygulanabilecek kuralların bütünü olarak anlaşılırsa, her zaman var olduğu söylenebilir. Montesquieu *Esprit des Lois* (Yasaların Ruhunu) yapıtında tüm ulusların, hatta savaş tutuklularını yiyen Kızılderili İroquois'ların bile ilişkilerini düzenlemek için bir kurallar bütünü'nün varlığını, ulusların hukukunu anımsatmamış mıdır? D. Carreau, *Droit international* (Uluslararası Hukuk), Pedone, 2001, s. 10.

16 Malcolm N. Shaw, *International Law*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997, s. 23: "19. yüzyıl pozitivist ve yayılcı bir dönemdi. Viyana Kongresi [...] Avrupa güçleri arasında bulunan dengeler üzerine kurulu yeni bir uluslararası yasayı karara bağlamıştır. Uluslararası hukuk Avrupa merkezli uygar, Hristiyan devletleri korumaya yönelik ve aynı kıtada bulunmayan yabancı ulusları ancak Batılı güçlerin izinleri dahilinde onların istediği koşullara yanıt verdiği takdirde kendi aralarına aldıkları bir yasama yetkisi olarak hazırlanmıştır."

17 *Journal de bord d'A. Crémieux* (A. Crémieux'nün Seyir Defteri), Crémieux belgeleri, Archives nationales de France.

İlk amacı İstanbul'un egemenliğinden çıkıp bağımsız bir Mısır kurmaktır. 1840 Ağustos'undaki kâbusu "uygar uluslar" arasına girme şansını kaçırmış olmak değil, Avusturya ve Osmanlı İmparatorluğu müttefikli İngiliz gemilerinin Mısır sularına girdiğini görmek olmuştur.

İnsan haklarıyla ilgili uluslararası anlaşmaların, uluslarüstü örgütlerin var olmadığı bu çağda Crémieux'nün yasal kurallarmış gibi dillendirdiği savunular aslında ahlaki argümanlardır. Bu ahlaki kuralları evrensel ve kaçınılmaz değerler olarak ilan eder. Bu değerlere evrensellik niteliğini yükleyerek, onları yasal hak ve kanunlarmış gibi kullanır. Crémieux, 19. yüzyılın ilk yarısında uluslararası ilişkiler alanındaki yaptırımın sadece askeri ve politik güce dayalı olabileceğini biliyordu. İngiltere, 1839'da Osmanlı İmparatorluğu'ndan Müslüman ve gayri Müslim eşitliğini tanımasını ve yönetiminde reformlar gerçekleştirmesini işte bu biçimde elde etmiştir. Karşılık olarak da Londra, Bab-ı Âli'ye Mehmet Ali Paşa'ya karşı destek vermiştir. Berlin Kongresi'nde Rus ve Romen Yahudilerin hakları *Al-liance israélite universelle* tarafından işte böyle savunulmuştur; bağımsız Romen devletinin tanınmasına karşılık olarak Yahudiler dahil tüm vatandaşların eşitliği istenmiştir.

Crémieux yeni bir kahraman tarzını temsil eder. O sadece Yahudileri koruyan bir kahraman değil, Gerçek'i ve Adalet'i savunan bir kahraman olmuştur. Kişiliğinin parçası olan cesaret ve atılganlık özelliklerini, Mehmet Ali Paşa'ya kendi topraklarına gidip karşı durmakla değil, Fransız yetkililerin desteğini almadan Mısır'a gitmekle göstermiştir. Sınır tanımayan hukuksal yardımlaşmayı icat etmiş, böylece eylemine evrensellik özelliği katmıştır. Devletin yetkililerine başvurmasına karşın bu eylemi kendi adına gerçekleştirmiş ve böylece haklı-nın kahramanlığını kuşanmıştır. Paryanını de. Kurumların koruması dışında kalan, "ne gökyüzünün ne yeryüzünün cinayete kurban gitmesine karşı hiçbir koruma sağlamadığı" ve "eskiden özgürce dolaştığı sokaklardan, meydanlardan kovulabilecek"¹⁸ haldeki paryanın.

Crémieux, Mısır yolculuğu sırasında ona pek güvenmeyen Rothschild'in¹⁹ ve *Consistoire*'in çekingen ve her an geri çekebileceği desteğini almıştı. Seyir defte-

18 Bu tanımlı Hannah Arendt'e borçluyuz: "Sonuç olarak sosyal parya ve toplum içindeki yeni Yahudi zenginler adaletin dışında bırakılmış ve dünyadan dışlanmıştır. Bu dilimizde ve gizli geleceğimizde ne Gökyüzünün ne yeryüzünün onları artık cinayetlere karşı koruyamayacağı ve 'eskiden özgürce dolaştıkları sokaklardan, meydanlardan kovulabileceği' anlamına gelmektedir." (*La Tradition cachée*, a.g.y.)

19 James'in bütün ailesi, başta eşi Betty Crémieux'den nefret ediyordu. Elizabeth Antébi, 1848 olaylarının ardından Betty'nin, oğlu Alphonse'a yazdığı mektuptan alıntı yapmıştır: "Her zaman rol meraklısı Sayın Crémieux'nün yöneticiler arasında nasıl davranacağını bilememesi; çünkü ve önceki günkü seansta skandal davranışı, partinin başında yer alması, saç baş dağınık garip burunlu bu adamın başkan olması ne talihsizlik! (Betty'nin Alphonse'a mektubu, 22 Mart 1848, Antébi'den alıntı, a.g.y., s. 122.)

rinde kendisinden son derece memnun olduğunu anlatan tiradlardan geçilmez, ancak yazdıkları güvensizlik duygularını gizleyemez. Ancak başbakan Thiers'in rızasıyla elde edebileceği meşruiyet olmayınca, *Foreign Office*'in desteğini almış bir Montefiore karşısında güvenini kaybeder, sahte kahramanlık taslamaya ve övünmeye yeltenir. Ancak dönüş yolunda, Trieste ve Viyana'daki Yahudi cemaatlerinin coşkulu karşılamaları karşısında kuşku ve korkuları, güneşte eriyen kar gibi yok olup gider. Gösterdikleri bu saygı Mısır'a gelişinin haklı olduğu düşüncesini güçlendirir ve Şam Hadisesi'nin kendi nezdinde sonuçsuz kaldığını unutturur, zira dava yeniden açılmamıştır. Zaferini kutlamakta biraz acele etmiştir, Paris'e gelip de hiçbir karşılama hazırlanmamış olduğunu görünce iyice hayal kırıklığına uğrar.

Crémieux, Pierre Birnbaum'un, "iş ve banka dünyasına yönelik saray Yahudilerinin karşıtı" olarak tanımladığı ve "Cumhuriyet tutkunları" diye adlandırdığı "devlet Yahudileri" zincirinin ilk halkasıdır.²⁰ Bu kişiler hakların eşitliğini tanıyan Cumhuriyet'e hizmet eder, saygı duyar ve onu korurlar. Yargıç, asker ya da kabine başkanı olsunlar, "halkın yararına yerine getirdikleri yeni görevlerine tutkuyla bağlı olduklarını göstermişlerdir."²¹ "Siyasal-yönetici elitler sınıfının oluşmasında kilit isim olan Crémieux'nün açtığı yolda Reinach'lar, Brisac'lar, Naquet'ler, Léon Blum ilerlemişlerdir. Albert Cohn'un ailesinin güzergâhı da sonra devlet hizmetinde çalışmış bu ailelerle kesişir. Avukatlık ve eğitim bakanlığında sekreterlik yaptıktan sonra kendisi de vali olan Albert Cohn'un oğlu Léon Cohn, vali Ernest Hendlé'nin kardeşi Rachel Hendlé'yle evlenmiştir. Bir nesilde, Presburglu küçük oryantalistin çocukları Fransız Cumhuriyeti'nin üst düzey memurlarının aileleriyle karışmıştır.

Aydınlanmacıların hümanizmasından doğmuş, merhametin devrim sonrası adı olan insanseverlik, Fransa'da laikleşmiş elitlerin devletin sonradan gelişecek "sosyal rolü"nü üstlenmeleri anlamına gelmişse de, Fransız kurumsal Yahudi insanseverliği tamamen başka bir mantıkla gelişmiştir. Bu insanseverlerin başlıca itici gücü evrensel değerler adına dindaşlarını bağımsızlaştırma yolunda ilerletmeleri olmuştur. Yeniden doğma çerçevesinde, bulundukları ülkeye vatandaş olarak entegre olabilmelerinin aracı olarak eğitime öncelik vermişlerdir.

Bireysel Yahudi insanseverliği tamamen bu aynı kaynaktan beslenmez. Modernleşmek, Yahudi insanseverliğinin amaçlarından biriye, temel eksenini kendisini arayan yeni bir ulusal bilincin ifadesi olmuştur. Pek tabii Akıl, İlerleme, refahın

20 Pierre Birnbaum, *Les Fous de la République, Histoire politique des Juifs d'Etat de Gambetta à Vichy (Cumhuriyet Tutkunları, Gambetta Döneminden Vichy Devletine Yahudilerin Politik Tarihi)*, Fayard, 1992, s. 8.

21 A.g.y.

artması, hatta laikleşme, insanseverliğin hedefleri arasında yer almıştır. Ancak bir Montefiore'nin tutkusu genel anlamda Yahudiliği, özel anlamda da Kutsal Topraklar'da Yahudi dindarlığını korumak olmuştur. Okul kurma, onun öncelikleri arasında yer almamıştır. Sir Moses'in laik eğitime karşı olan haham yönetiminin tutucu kanadına itaat etmemek gibi bir niyeti yoktu. Dindaşları için eşit hakların kazanılmasını sağlamak, İngiltere'deki başlıca amaçlarından biri değildi. James de Rothschild'e gelince, Doğu'daki dindaşlarını sefaletten kurtarma kaygısı onu okullar, hastaneler açmaya yönlendirmişti. Oğlu Edmond ise iki eğilimi, atalarının geleneklerini Kudüs'te yeniden yaşatma rüyasıyla sefalete son verme projesini birbirlerine eklemleyecekti. 1880'li yıllarda Rusya'daki zulme tanık olması onu Filistin'de arazi satın alma girişimlerini başlatmaya itmiş ve böylece Yahudi halkının Kutsal Topraklar'a yönelmesini ve tarım yerleşimlerini desteklemişti.

Siyonizm'in doğuşunu bireysel insanseverliğin içinde mi görmeliyiz? Unutulmamalı ki, böyle bir düşünce bu topraklara yerleşme politikasının özerk bir devlet kurma projesiyle aynı anlama gelmediğini gözden kaçırır.

Cohn, Vekâleten Bir İnsansever Kaderi

Yazgısı Şam Hadisesi'nin ertesinde şekillenen bir diğer oryantalist de Albert Cohn olmuştur. Kendisinden önceki Munk gibi, 1838'den itibaren Rothschild ailesi yanında, James'in oğulları Gustave ve Alphonse'un öğretmenleri olarak yeteneklerini kanıtlama fırsatı bulmuştur. İki yıl sonra, Paris'ten başlayarak James'in adına, Crémieux'yle Munk'un Mısır yolculuğunu ve Mehmet Ali Paşa karşısındaki tavırlarını gözlemler. Crémieux seyir defterinde, Fransa'ya yeni gelen bu uyanık delikanlı tarafından izlenmenin kendisini ne kadar rahatsız ettiğini anlatmıştır.

Şam Hadisesi, Cohn'a diploması ve protokol anlamındaki becerisini, Doğu'yla ilgili işlerde önsezilerini geliştirmesini sağlamıştır. Cohn'un bireysel tarihi Fransalı Rothschild'lerin hayır işleriyle iç içe girmiştir. Cohn'a hamilik eden Rothschild'ler kısa süre içinde ona düzenli bir gelir sağlamışlardır. Cohn sadece onların isteklerini yerine getiren kişi değildi. İnisiyatif almak ve uygulamak konusunda da belirli bir özgürlüğü vardı. Cohn'un rolünü, James'e "eşlik etmek" olarak anlamamak gerek, örneğin toprak bağışları, dispanserler ve okullar için gereken izinleri almak üzere sultanlarla, bakanlarla görüşmeye Akdeniz'in dört bir yanına giderdi. Tabii ki Rothschild ailesini temsil ediyordu, Yardımseverler Komitesinin başına getirilmesini James'e borçluydu, ancak çelişkili bir biçimde bu görev ona "hami"si karşısında belli ölçüde bir bağımsızlık da sağlıyordu.

Şam Hadisesi'nin ardından Cohn'un kaderi, onu oryantalist bilgin hayatından tamamen uzaklaştırır. Yörüngesi gitgide Munk'unkinden ayrılmaya başlar, buna karşın iki adam birbirinden hiç kopmazlar. Cohn'un biyografi yazarı Isidore Loeb'e göre, "bazı bilim adamı ya da yazar olma yeteneklerine" sahip olmasına karşın "bilimsel çalışmalar, Cohn'un hareketli ve hırslı kişiliğini doyuramazdı."²² Loeb, açıklama adı altında belki de biraz pervasızca, "Cohn, arkadaşı Salomon Munk'un bilimsel dinginliğine ve Bay Derenbourg'un bilimsel açıklığıyla, ustaca kavrama yeteneğine sahip değildi," diye konuyu daha da ileri götürmüştü. Cohn'un bilimsel ve yazınsal yapısı, "Avusturya Yahudilerinin durumuyla ilgili, Dr. A. Geiger'in yayımladığı iki bilimsel dergiden birincisine ilişmiş imzasız bir makaleyle ve Leon de Laborde'un *Commentaire géographique sur l'Exode et sur les Nombres* (Çıkış ve Sayılar Üzerine Coğrafi Açıklamalar) adlı yapıtı üzerine yazdığı bir makaleyle sınırlı kalmıştı." Dini yazıları da çok sayılmazdı. "Din kitabı dışında sadece, 1820'lerden 1840'lı yıllara kadar reform sorularından ötürü yazdığı iki mektubu biliyoruz."²³ Aynı zamanda ortaçağ klasik Yahudi yazınının en büyük yapıtlarından biri olan Bahya'nın *Devoirs de cœurs* ("Yüreğe Düşen Görevler") adlı yapıtının Arapça versiyonu gibi, o dönemde yeni yayımlanmış olan R. David Kimhi'nin Yaratılış metni üzerine yazdığı yorumu da yeniden değerlendirmiştir. Bu yorum 1842'de, doğduğu kent Presburg'da yayımlanmış ve anıları 1864'te *l'Univers israélite* (Yahudi dünyası) dergisinde *Lettres juives* (Yahudi Mektupları) adıyla çıkmıştır.²⁴ Araştırmaları bırakmış olmasına karşın, yaşamının sonuna kadar Yahudi tarihini öğreterek haham okulu öğrencilerini ışıqla aydınlatmaya devam etmiştir.

Cohn, Rothschild'lerin "Yahudi Sorunları Bakanlığı"nda yaptığı işlerle sivilrılmışti.²⁵ Bildiği diller, geniş kültürü sayesinde Osmanlı dünyasında, İzmir, İstanbul, Kudüs gibi şehirlerde yönünü şaşırmadan, konulara ve koşullara uyum sağlayarak ilerlemeyi sürdürmüştür. Bunun dışında Fransa'da, 1843'te Yardımseverler Komitesi'ne girmesiyle bağışların miktarı on yılda ikiye katlanır. *Lettres juives* yazılarında "konuşmaktan ve özellikle yazmaktansa eyleme geçmeyi ve gerçekleştirmeyi" tercih ettiğini kabul etmiştir. [...] "Zaten iki tür alçakgönül-

²² Loeb, *a.g.y.*, s.10, 152.

²³ *A.g.y.*, s. 153-154.

²⁴ "Mektupları büyük oğluna hitaben yazmıştı, Albert Cohn burada, 'Doğu'ya yaptığı farklı yolculukların sonucunu anlatmak istemişti.' [...] Mektuplarda gençlik yıllarına gitmiş, çalışmalarını, çektiklerini, umutlarını, Paris'e gelişini anlatmıştı. Bu andan itibaren, halkın yaşamına girmiş, çağdaş Yahudilik tarihi ondan önce gelişmişti. Bu kadar bilgili bir rehberle Avusturya, İtalya, Almanya, Türkiye, Filistin ve Afrika, gibi bütün ülkelere gidilmiş, Paris'te Yahudi cemaati eğitime katılmış, Yahudi kaderini etkilemiş Avrupa'daki tüm siyaset adamlarıyla tanışılmıştır." Loeb, *a.g.y.*, s. 158.

²⁵ Pierre Birnbaum'un sözü.

lülük vardır; ilki bütün zaferi Tanrıya yükleyen ve ne olursa olsun herhangi bir görevin aracı olmaktan mutluluk duyarak kendisini Tanrının bir parçası sayan alçakgönüllülük, ikincisi de kendisinden söz ederken bile üçüncü şahısta ve ya da adını kullanmadan konuşan, sadece gerçekleri ortaya çıkarmakla yükümlü olan alçakgönüllülüktür. Bu kadar alçakgönüllü olabilmek için ya Hz. Musa ya da Julius Sezar olmak gerekir.”²⁶ Cohn bir davanın, ama ilahi değil, insani bir davanın aracı olmuştur.

Cohn'un 1844 ve 1846'da Cezayir'e, 1847'de Tunus'a yolculuk ettiğini görüyoruz. 1840'lı yıllarda Cezayir'e ilk Saint-Simon'cular, Köprü ve Yol Mühendisi Fournel ve Peder Enfantin gelmişlerdir. Peder Enfantin daha 1846'larda "James de Rothschild'in çocuklarının öğretmeni, sözde keyif seyahati ancak aslında iş gezisi olan bir yolculuk için Cezayir'e gönderilen Bay Kohn" diye birinden söz eder. "[...] Bankerler Cezayir'de henüz son sözlerini söylememişlerdi, söylemeye hazır dılar. Ancak 1847 krizi tüm bu umutları geçici olarak silecekti.”²⁷ Cohn'un İstanbul'a gelişi James'in başkentte bir banka açmayı denediği döneme denk gelmiştir, ancak bu kez işlerin finans bölümünü Bab-ı Âli'yle görüşen, daha çok James'in oğlu Alphonse olmuştur. Onun görevi Yahudilerin gündelik yaşamını iyileştirme olasılıkları hakkında bilgi vermektir.²⁸ Buna göre o, kendisini sadece James'in özel yardımcısı olarak görmez, aynı zamanda Fransa'nın "uygarlaştırma misyonu"yla da kendisini özdeşleştirir. Bu misyonu tanımlamak için dönemin kamu işleri müdürünün bir mektubuna yer verir: "İnsanların kendi gözlerinde değerlerini yükseltmek, ahlaki değerler sunmak, hastayken teselli etmek, iyileştirmek, bunlar sadece dindarlık değil, aynı zamanda hükümetin politikalarından birisini uygulamaktır.”²⁹ Cohn'a göre Yahudi unsuru "zaten ticari ilişkileri

26 *Lettres juives* ("Yahudi mektupları"), 1864 Kasım, s. 105.

27 Bertrand Gille, *Histoire de la Maison Rothschild* (Rothschild Şirketinin Tarihi), 1. cilt, Cenevre, Droz, 1967, s. 19.

28 Isidore Loeb Cezayir Yahudilerinin durumuyla ilgili biraz dramatik bir açıklama getirmiştir: "Acı-larının tanığı, 'Genelde aşağılanmaları onlara ağır gelmişti,' diye yazmıştı. 'Kırmızı giymeleri yasaktı, sarık yerine sadece siyah ipekten bir kravat takabiliyorlardı. Bir caminin önünden geçerken ayakkabılarını ellerine almak, oradan geçene kadar eğilmek ya da yerde sürünerek gitmek zorundalardı. Su kenarında en arka yer onlara verilir, at çok asil bir binek olduğundan dolayı onlara yasaktı, eşekle bile kente girmeleri yasaktı. İşkencenin her anında cehennem azabı çektileriyordu. Cezayir Dayısı bir Yahudinin varlığını ele geçirmek istediği zaman durduk yere bir kavgı çıkarır ve onu ölümlle cezalandırırdı. Ancak aynı nedenden bir köle dayak yediği zaman Yahudi yakılır ya da asılırdı.' İşte onları bu zor durumlarından Fransız fethi kurtaracaktı" (Loeb, *a.g.y.*, s. 118-119). Osmanlı Devletinin Konstantinopolis gibi bir kentteki halkın giysilerini düzenleyen kanunlar çıkardığını biliyoruz. Bu kanunlar Bab-ı Âli için şeffaflık, vatandaşlar içinse etnik/dinsel bir görünülük demektir. Bu fermanların hiçbirinde cami ya da kutsal yerlerden geçerken sürünmek ya da eğilmek gerektiğini gösteren bir zorunlulukla karşılaşmadım. Bir yanda Müslümanların cemaatleri bir yerde gayrimüslimlerin cemaati diğer yerde hiyerarşik konum görülebilecek biçimde konuşulabilirdi.

29 *l'Univers israélite (Yahudi Dünyası)*, Temmuz 1865, s. 533-534, Antébi'den alıntı, *a.g.y.*, s.76.

sayesinde sürekli ilişki içinde bulunduğu Arap ve Kabilli halklar arasında onları [Yahudileri] gitgide Fransız hükümetine yaklaştıran insanlık ilkelerini yayabileceklerdi.”³⁰

Cohn'un 1850 yıllarında yaptıkları James'in en büyük insanseverlik işleriydi. Yakınoğlu o dönemde Kırım Savaşı'yla sarsılmış, 1839'dan sonra yürürlüğe giren Osmanlı reformlarıyla çalkalanmıştır. Bu reformlarla, Bab-ı Âli tüm tebaasının haklarını koruyacağına ve Müslümanlarla gayri Müslimler arasında eşitlik sağlayacağına teminat vermişti. Fransa, İngiltere ve Almanya'daki Yahudi elitler endişelenmiş, bu kuralların kendi dindashları için de geçerli olup olmadığını öğrenmek istemişlerdi. İstanbul yetkilileri eşitliğin Müslüman ya da gayri Müslim olsun herkesi kapsadığını yinelemişlerdi. O sırada da Osmanlı Yahudileri arasında eğitim sorunu gündeme gelir. 1850'den itibaren birçok çözüm tarzıyla ilgilenilmiş, ancak çağdaş okullar kurmakla ilgili bir düşüncenin adımları tam olarak atılmamıştır. Paris ya da başka bir yerde eğitim almaları için gençleri Avrupa'ya göndermek fikri dolaşmaktadır. Magdeburg hahamı, *Allgemeine Zeitung des Judentums*'un sahibi olan Dr. Ludwig Philippson, James de Rothschild ve *Consistoire* arasında geçen yankı uyandıran tartışmayı başlatan başlıca kişi olmuştur. Albert Cohn'un vekâleten keşif gezisine çıkma kararı böyle alınmıştır.

Cohn'un izlediği güzergâh, dönemin önceliklerini ortaya çıkarır. Kudüs'e gitmeden önce İskenderiye'de mola vermiştir. Ancak daha sonra dönüşte İstanbul ve İzmir'e uğrayacaktı; *Alliance* okul ağının kaleleri olacak bu kentler henüz Yahudi ve Avrupa insanseverliğinden yararlanmamaktadırlar. İstanbul bu yolda zorunlu bir uğrak yeridir ama orada Yahudiler yaşadığı için değil, Kudüs projesi için Bab-ı Âli'nin iznini almak gerektiğinden. Cohn ilk kez 1854'te Kudüs'e gider. Otuz dokuz yaşındadır. *Alliance israélite universelle*'in başlıca kurucularından biriyle, Michel Erlanger'le (1828-1892) yola çıkmıştır. James ve *Consistoire* onlara “okullar açmak, yardım kuruluşları kurmak, tarımın gelişmesini sağlayacak şirketler yaratmak için” yetki vermiştir. Cohn'un ayrıca, “Doğu'da ve Avrupa ülkelerinde yaşayan Yahudiler arasında sürekli iletişimi, düşünce alışverişini, ahlaki ve dini desteği sağlayabilecek bir gazetenin nasıl kurulabileceğini de araştırması gerekmektedir.”³¹ Daha sonra Edmond Rothschild'in himayesinde gerçekleşmiş olan gazete projesi dışında, Cohn, verdiği sözlerin tümünü yerine getirmeyi başarır. James ve Betty de Rothschild çifti hesabına on sekiz yataklı bir hastane kurar. Böylece Moses Montefiore'nin önüne geçer,

30 A.g.y.

31 *Le journal des débats*, 10 Haziran 1854, Loeb'den alıntı, a.g.y., s. 55.

onun bu işi ilk yapan olmasını engeller. Touro³² mirasının temsilcisi Sir Moses, Kudüs'te bir hastane açmak için 1854'te hâlâ Britanya ve Osmanlı yetkilileriyle görüşmeler yapmaktadır. İnsanseverlik öncüleri arasındaki bu rekabetten doğan hassasiyete yukarıdaki bölümlerde yer verilmişti. İnsanseverlerin rekabetleri Kudüs'e büyük yarar sağlar, bu kent birkaç yıl sonra sağlık kurumları bakımından Yakındoğu'nun en donanımlı kenti olup çıkar.

Cohn, aynı yıl, yani 1854'te Kudüs'te *haluka*'nın mümkün kıldığı "kitaplı işsizlik"ten kurtulmak için bir proje uygulamaya başlar. Burada "100.000 kuruş değerinde (yaklaşık 25.000 frank) bir borç sandığı kurulur. Bir meslek sahibi ya da bir kuruluşu olan herkes, geri ödemeli, faizsiz, ödünç verilen paranın ayda %2'sini ödeyecek biçimde, 100 ila 800 kuruş bu sandıktan borç alabilir."³³ Bu girişimle, üretimin gelişeceği, halkın bir bölümünün geçindiği dilencilik sisteminin geriletebileceği umulur. 19. yüzyıl hassasiyetinin doğurduğu pozitivist insanseverlikten doğrudan mülhem bu düşünce uzun soluklu olmamıştır, yardım sandığı uygulaması iki yıl sonra durdurulmuştur. Cohn kutsal kente geldiği bu dönemde bir kız okulu da açmıştı, başlangıçta 300 öğrenci vardı ama burası da kısa süre sonra kapandı. Bu okul, *Alliance israélite universelle* kurucularının bu tür kurumların Doğu'da yaşayabileceğini göstermelerinin ardından yeniden açıldı. Cohn sonunda kendi adına insanseverlik yerine, daha çok sadakaya benzeyen, haftada iki ekmek dağıtma yoluna gitmiştir.

Cohn, Kudüs'ten Paris'e dönerken, yolu üstündeki İstanbul'a da uğramış ve burada başka bir okul kurmuştu. Bu okulun daha sonra, Camondo'ları eğitim alanında filantropik girişimlerde bulunmaya ikna ettiğini biliyoruz. Cohn'un zekâsı insansever işlerde bu Doğulu banker aileyi Rothschild'lerle ortak çalışmaya sevk etmiştir.

Cohn 1877'de ölür. Bütün enerjisini ve varlığını yeni tür Yahudi elitlerin insanseverlik hizmetine sunmuştur. O dönemde gerçekleşen hiçbir şeyde onun imzası olmasa da, yine de Salomon Munk'la birlikte, James'in en küçük oğlu olan ve Filistin'deki ilk yerleşim arazilerini satın alan Edmond de Rothschild'i yetiştiren, yönlendiren kişi olarak anılabilir.³⁴ Fransa ve Doğu'daki Yahudileri yeniden yapılandıran insansever projelerin katalizörü olmuştur.

32 Amerika New-Orleans'lı Juda Touro, Kudüs'teki Yahudilerin yararına kullanması için Moses Montefiore'ye yüklü bir miktar para bırakmıştı.

33 Loeb, *a.g.y.*, s. 74.

34 Bkz. Antébi, *a.g.y.*

Montefiore'nin Gölgesi, Loewe

Üç oryantalist arasında en az başarılı deneyim yaşayacak olan kişi herhalde Louis Loewe'di. Crémieux'nün günlüğünde "onun Montefiore çiftiyle her konuda anlaşılan tek kişi"³⁵ olduğu görülüyordu. Crémieux kuşkusuz abartmıştı. Yine de Loewe'nin bibliyografyasını yazan torunu, onun, Montefiore'lerin daha çok buyruğu altına girdiğini aktarıyordu. Montefiore onu arada sırada hediyelerle³⁶ ödüllendirirdi, Loewe de düzenli bir gelir almadan yaşardı. Rakipleri ve düşmanları eksik olmayan bu bankacıyla işbirliği, 1844 yılında University College of London'ın İbranice bölümüne hoca olarak alınmak için adaylığını koyduğu zaman olduğu gibi, kendisine zarar vermiştir. Kurumdaki hocaların desteğine rağmen bu görevi alamamıştır, çünkü söz konusu okul, Britanyalı Yahudilerin özgürleşmesi konusunda Montefiore'ye karşı çıkan Isaac Lyon Goldsmid'in kurduğu ve başışıcısı olduğu bir okuldur. Lider olma amacı güden bu iki kişi arasındaki dostane olmayan ilişkiler herkesin malumudur. Goldsmid'in Loewe'yi veto etmesinin nedenleri de sır değildir. Oryantalist Loewe, sabit bir görevde kalmak için Brighton'da, daha sonra Broadstairs'e taşınacak bir okul kurar ve yıllarca bu okulun yöneticiliğini yapar, ayrıca Sir Moses'a hizmet eder, zira onun tüm seyahatlerine katılmıştır. Loewe, Kudüs için yardımları toplamak ve onları Beyrut aracılığıyla göndermekle de uğraşmıştır.³⁷ Yeteneklerinden yeterli ölçüde yararlanılmamıştı. "Montefiore'nin hizmetindeyken son derece sıkılmış olmalıydı" diye yazan torunu ayrıca şunları nakletmektedir: "Loewe, Montefiore'nin Doğu hakkında her şeyi danıştığı akıl hocasıydı." Ancak, yine torunu, aynı metinde Montefiore'nin sekreterinin söylediklerine ve isteklerine kayıtsız kaldığını da yazar. Ayrıca Montefiore kendisinden talepte bulunanlara olumsuz cevap vereceği durumlarda, "Önce Dr. Loewe'ye sormam gerek" diyerek işin içinden sıyrılır ve red cevabından onu sorumlu göstermiş olurdu.

Loewe bilim yapıtları yazmaz ama yıllar boyu tutulmuş yüzlerce defteri içe-

35 *Adolphe Crémieux'nün seyir defteri*, Fonds Crémieux içinde, Fransa Ulusal arşivi.

36 "Dedem bana, kardeşlerinden birisi nişanlandığında Montefiore'nin kendisine hediye olarak para gönderdiğini, babaları da onlara bu hediyein aslında onun ücreti olduğunu belirttiğini söylemişti. Montefiore'nin cömertliğinin ünü burada anlatılmamış, gelişigüzel yardımlar yaptığı söylentilere görc anlatılmıştı. Montefiore vasiyetinde Louis Loewe'ye 1.000 İngiliz lirası miras bırakmıştı, *Loewe* içinde, "Louis Loewe: Aide and Confident" *a.g.y.*, s. 116.

37 "Montefiore'den gelen pek çok mektup içinde Filistin için, 10 İngiliz lirasından az da olsa, para bulunuyordu. Bu mektuplar, Birleşik Krallık'tan, Doğu Avrupa'dan ve Amerika'dan geliyordu. Montefiore'nin para toplama konusunda gönüllü olduğunu göstermek istediği anlaşılıyordu. Loewe, Rothschild aracılığıyla Beyrut'a gönderilecek para için gerekli belgeleri hazırlamakla da görevliydi. Bu işi çok yorucu ve sinir bozucu buluyordu" *a.g.y.*, s. 108.

ren Sir Moses ve Lady Montefiore'nin güncelerini yayımlar. Ancak Montefiore'nin mektupları da, bu kapsamlı günlüğün neredeyse tümü de vârisi Sir Joseph Sebag-Montefiore'nin emriyle 1890'da Ramsgate'te yok edilmiştir. Geriye kalan birkaç defter³⁸ Loewe'nin özgün metinler üzerinde nasıl çalıştığını gösterir; finansçının İngilizce ve imla yanlışlarını düzeltmiş –metin yanlışlardan geçilmiyordu–, noktalama işaretleri eklemiş, Montefiore'nin İskenderiye'ye giderken denize karşı nefretini dile getirdiği bölüm ya da çiftin günlük yaşamlarının anlatıldığı paragraflar gibi, kişileri günlük hayatlarında izlemeyi mümkün kılan ilginç ama gereksiz ayrıntıları maalesef ayıklamıştır. Loewe bu günlüğü yayına hazırlamayı ölümünden birkaç ay önce, 1888 yılının Kasım ayında tamamlar. Montefiore öleli üç yıl olmuştur.

Cohn ve Loewe kendilerini hamilerinin filantropik misyonlarına adanmak için bilimsel kariyerlerinden vazgeçmek zorunda kalmışlardır. Hamilerinin davasıyla özdeşleşerek ya da davanın kendileriyle özdeşmesine izin vererek onları korumuş ve onların yerine eleştirileri, düşmanlıkları göğüslemek zorunda kalmışlardır. Muhalifleri, rakipleri ya da düşmanları, oklarını daha zayıf ve daha az güçlü olan Cohn ve Loewe'ye yöneltmeyi tercih etmişlerdir, böylece James ve Sir Moses korunmuştur. Cohn, Kudüs'te Rothschild hastanesini kurduğu sırada paratoner görevi görmüştür. Bugün bile bazı tarihçilerin eleştirilerine hedef olmaya devam eder.³⁹ Aşağıdaki metinde de Cohn'un Kudüs'te kurduğu o ünlü hastanenin açılışından söz edilmiştir: "On sekiz yataklı ve sadece Yahudi halka hizmet verecek hastane eski bir okul binasının iki odasına kurulmuştur. Burası 1839'da 5.500 iken, 1854'te 8.000 kişiye ulaşan, düzenli geliri bulunmayan bir kitlenin ihtiyaçlarını karşılaması gereken, geçici ve kısa vadeli bir çözüm olarak kabul edilmeliydi."⁴⁰ Her şeye rağmen bu on sekiz yatak, Montefiore'nin hastanesini *Foreign Office* gözünde gereksiz göstermiş ve onu İngiltere'nin desteğinin

38 R.D.Barnett bu defterlerden "A Diary that Survived: Damascus 1840", Limpan içinde söz etmiştir, *a.g.y.*, 1840 Mısır yolculuğuyla ilgili bölümü koymuştur.

39 A. Schischa da eleştirmişti. Rothschild hastanesinin kuruluşu ertesinde İbranice yazılmış *Divrei Hayoyim le Yisrael* adlı ve Cohn'a övgüler düzen yazı hakkında şöyle yazmıştır: "Albert Cohn'un değerli çalışmaları ve iyilikleri konusunda Rothschild'lerin Kudüs'teki cömertliklerini aşırı kendini beğenmişlikle anlatan övgü yazısı mide bulandırıcıdır", Schischa, *a.g.y.* içinde, s. 282.

40 *A.g.y.*, s. 284, "AZD"nin [*Allgemeine Zeitung des Judentums*] yayıncısı Philippson da bu düşünceye katılmış, 1 Eylül 1854'teki yazısında bu konuya yer vermiştir. Dr. Albert Cohn'un 'yardım dernekleri yaratıcılığının' üzerinde durarak ani değişimini alaya almıştır. *Consistoire*'in dikkatini çekmek üzere Philippson Paris'e gelene kadar Kudüs'deki Yahudilere yardım konusunda hiçbir niyeti olmadığı için Dr.Cohn'u çekinmeden eleştirmiştir. Bu sırada Fontainebleau'daki yazlık evine gitmek üzere yolda olan Cohn aniden fikir değiştirir ve Rothschild'in 50.000 frangıyla Kudüs'e gitmeye karar verir. Daha gelmeden önce gazeteye, Pire açıklarında gemideyim diye bir mektup gönderir. Böyle bir acele içinde hiçbir şeye doğru karar verilemez, bu koşullarda gerçekleşen hiçbir doğru olarak ortaya çıkarılamazdı."

den mahrum etmişti... Bir yıl sonra mucizevi bir şekilde bu destek verilmiştir. O zaman da, Sir Moses 1855'te yetmiş yaşında dördüncü kez Kutsal Topraklar'a yolculuğa çıkmıştır.

...

Filantropik girişimler konusunda Montefiore ve Rothschild arasındaki rekabet İngiliz-Fransız rekabetinin uzantısıdır. En azından bu rekabetin dönemin diplomatik yazışmalarında milliyet ve coğrafi yöre bağlamında zikredildiğini biliyoruz. Filistin'de bir hastane açmak gibi son derece önemli girişimlerde bulunan Montefiore, *Foreign Office*'in desteğini istemiştir. Projelerini ortaya koyarken, Cohn'un girişimini kötülemek için milliyetçiliği ve Fransız-İngiliz rekabetini kışkırtmayı başarır. İngiliz Konsolos James Finn⁴¹ karşısında "Bay Albert Cohn'un geçen Temmuz ayında yardım adı altında Rothschild'lerden some money getirdi" derken kullandığı terimlerin aşağılayıcı niteliği kuşku götürmez. Bu bankacıların kişisel rekabeti arkasında ezeli İngiliz-Fransız rekabeti yatmaktadır.

Bu rekabet ayrıca 19. yüzyıl Yahudi insanseverliğindeki çeşitliliği de ifade eder. James'in insanseverliği yeni "Yahudi bilimi"ni destekler, Kudüs her ne kadar onun için öncelik sayılsa da Fransa kadar İstanbul'da da James'in insanseverliği kendisini gösterir. Montefiore'ninkiyse merhamete dönüşmüş ve özellikle Kudüs'e yönelmiştir. Montefiore daha çok sağlık ve konut sorununa eğilmiştir. İkinci olarak eğitime destek vermiş olsa da sadece meslek edindirme eğitimiyle ilgilenmiştir. Ortodoks Yahudi çevresine yakın durmuş ve tutucu hahamların duyarlılığını incitecek davranışlardan kaçınmıştır.

Zenginlerin yardım konusundaki rekabetlerinin acımasızlığı, cemaat lideri üzerinde ne kadar baskı olduğunu gösterir. Yahudi zengini olarak yoksulluğa karşı savaşmalı ve dindaşlarının meslek edinmesini sağlamalıdır. Cemaat lideri olarak bu cömertliği özellikle Kudüs'e yönlendirmek gerekir. Montefiore ve Rothschild arasındaki rekabete bir hastanenin açılışı sahne teşkil etmiştir. 19. yüzyılın ortasında sadece Rothschild'ler ya da Sir Moses gibi en zenginler Kudüs'te okullar ve dispanserler açabilmiş, tarım yapılacak topraklar satın alabilmişlerdir. James ve Sir Moses arasındaki çekişme bu durumu ortaya koymuştur; araların-

41 James Finn 1845'te eşi Elizabeth-Anne'la birlikte Kudüs'e gitmiştir. "İleriki de İbraniye biliyordu, hatta konsolos aşırı bir sempati duyduğu Yahudi halkı üzerine de bir araştırma yazısı yazmıştı. Yahudiler arasında Hristiyanlığın yayılması için *Société londonnienne* (Londralılar Topululuğu) üyesiydi, ancak bilindiğine göre hiçbir zaman Kudüs'te din değiştirmeye zorlayan birisi olmamıştı. Konsolos Finn ve eşi tüm içtenlikleriyle Yahudi halkının Sion'a dönmelerinin evrenin kurtarılmasını hızlandıracağına inanıyorlardı", Amos Oz, *Une histoire d'amour et des ténèbres* (Aşk ve Karanlık), Gallimard, 2004, s. 140.

daki rekabet aslında Avrupa Yahudiliğini yönetme savaşıdır. Bu rekabetin sergilendiği topraklar Fransa ya da İngiltere değil, Kutsal Topraklar'dır.

Şöyle bir soru sorulmalıdır: Bu insanseverler Paris ya da Londra'daki etkilerini artırmak için mi eylemlerini Kudüs'te gerçekleştirmişlerdir? Ya da, Avrupa Yahudiliğini yönetmek iradesinde olan kişinin kazanacağı meşruluk ve prestijden bağımsız olarak, Kutsal Topraklar'ı sadece orası ve oradaki Musevi halk için yeniden yaşatmak iradesinden söz edilebilir mi? İlk yorum şöyle: 19. yüzyılda diaspora Yahudilerinin büyük bir bölümü için Kudüs son derece simgesel bir rol oynamaya devam etmektedir, burası Vaat Edilmiş Topraklar'dır ve ulaşılmaz bir vaattir, Yahudi dininin ve ritüellerinin eksenidir, ancak gerçek değil sanal topraklardır. Kronolojik olarak olaylar sondan başlayarak okunursa eğer, yani Siyonizmin yükselişinden itibaren bakılırsa, ikinci yorumu tercih etmeye yönelinecektir. O zaman tarihsel olgular aynı teleolojik eksene oturtulacaktır; burada "Kutsal Topraklar"⁴² satın alan adam"ın, "Yishuv'un babası" sayılan Edmond de Rothschild'in (1845-1934), James'in oğlu olduğunu anımsamak gerekir. Aynı şekilde Edmond'un da Cohn'un öğrencisi olduğu unutulmamalıdır. Cohn'a göre Kuzey Afrika'da Yahudiler Fransa'nın uygarlaştırma misyonunda ideal bir köprü oluşturmuşlardır. İnsanseverliğin kurucusu James'ten, tarım yerleşimlerinin yaratıcısı Edmond de Rothschild'den geçerek Siyonizme giden bu yol dümdüz bir yol mudur sanki? Öyle değildir. Değildir, çünkü öncelikle bu topraklarda yerleşimler kurma projesi politik bir proje ya da özerk devlet rüyası değildir. Bir de 19. yüzyıl sonunda farklı yönlerden gelseler de aynı hedefe yönelik olan, yıllarca yeniden yapılanarak Siyonizme varan eğilimlerin sayısı çoktu. Bunların yeniden şekillenmesi, birbirleri içinde erimesi, birbirleriyle çatışması tüm 19. yüzyılı meşgul etmiştir. Yine de bu, filantropik hareket içinde cereyan etmiştir. 19. yüzyılda Yahudilerin kimliklerini yeni bir şekilde ifade etmeleri, bunu da gerçek bir coğrafi yöreyle ilişkilendirerek yapmaları, o yeni ifade şekli, milliyetçi bir ifade şekli olacaktır.

42 Elizabeth Antébi'nin Edmond de Rothschild ve Filistin'de yaptıkları hazırladığı biyografik yapıtın açıklaması (*Edmond de Rothschild*, Le Rocher, 2003).

KAYNAKÇA

- AGULHON, Maurice, *Pénitents et francs-maçons de l'ancienne Provence. Essai sur la sociabilité méridionale*, Fayard, 1984.
- AMSON, Daniel, *Adolphe Crémieux, l'oublié de la Gloire*, Le Seuil, 1988.
- ALAZAR, J., *L'Orient et la peinture française au XIXe siècle, de Delacroix à Renoir*, 1930.
- ALLOU, Charles et CHENU Roger, *Barreau de Paris. Grands avocats du siècle*, A. Pedone, 1895.
- ANAGNOSTOPULU, A., "Tanzimat ve Rum Milletinin Kurumsal Çerçevesi Patrikhane", 19. *Yüzyıl İstanbulu'nda Gayri Müslimler içinde*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Annuaire du Congrès des orientalistes 1873-75, Comité national français, Paris, 1875, 20 s.
- ANTEBI, Elisabeth, *Edmond de Rothschild, l'homme qui racheta la Terre sainte*, Le Rocher, 2003.
- ARENDT, Hannah, *Essai sur la Révolution*, Gallimard, 1967
- *Rahel Varnhagen, la vie d'une juive allemande à l'époque du romantisme*, Pocket, 1986.
- *La Tradition cachée*, 10/18, 1997.
- ASCHEIM, Steven, *Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness 1800 - 1923*, Madison, 1982.
- ASSEO, H., "La construction de l'ennemi de l'intérieur en Europe aux XIXe et XXe siècles". <http://www.irmcmaghreb.org/publicat/etranger/etranger>.
- BAER, YITZAK F, *Galout, l'imaginaire de l'exil dans le judaïsme*, Calmann-Levy, 1999.
- BARNETT, R.D., "A Diary that Survived: Damascus 1840", S. ve V.D.Lipman, *The Century of Moses Montefiore içinde*, Oxford, Oxford University Press, 1985.
- BAROU, Jacques, *La Place du pauvre. Histoire et géographie sociales de l'habitat HLM*, L'Harmattan, 1992.
- BEAUD, Claude, "Les Schneider et Le Creusot. Un modèle paternaliste en réponse aux impératifs du libéralisme et à la montée du mouvement socialiste", *Liberalism and paternalism in the 19th Century içinde*, Louvain, Leuven University Press, 1990.
- BEC, Colette, DUPRAT, Catherine, LUC, J.-N., ve PETIT, J.-G., *Philanthropies et politiques sociales en Europe (XVIIIe - XXe siècle)*, Anthropos, 1994.
- BEN ARIEH, Yehoshua, *Jérusalem au dix-neuvième siècle. Géographie d'une renaissance*, L'Eclat, 2003.

- BENSOUSSAN, Georges, *Une histoire intellectuelle et politique du sionisme, 1860-1940*, Fayard, 2002.
- BERCHET, Jean Claude, *Le Voyage en Orient. Anthologie des voyageurs français dans le Levant au XIXe siècle*, Robert Laffont, 1985.
- BERGERON, Louis, *Les Rothschild et les autres... La gloire des banquiers*, Perrin, 1991.
- BERLIN, Isaiah, *Trois essais sur la condition juive*, Calmann-Levy, 1973.
- BERMANT, Chaim, *The Cousinhood: the Anglo-Jewish Gentry*, Londra, Eyre and Spottiswoode, 1971.
- BERTHIER, Annie, "Inventaires et catalogues, une longue histoire. L'exemple des manuscrits orientaux à la Bibliothèque nationale de France", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, 2002.
- "Collections de manuscrits et genèse des audes orientales en France" *Revue arabe d'archives de documentation et l'information*, Mayis 1997.
- BETIATI, Mario et KOUCHNER Bernard, *Le Devoir d'ingérence*, Denoel, 1987.
- , *Le Droit d'ingérence: mutation de l'ordre international*, Odile Jacob, 1996.
- BIRNBAUM, Pierre, *Les Fous de la République. Histoire politique des Juifs d'Etat de Gambetta à Vichy*, Fayard, 1992.
- BLACK, Eugene C., "The Anglicization of Orthodoxy: the Adlers, Father and Son", F. Malino et D. Sarkin (yay haz.), *Profils in Diversity*, Detroit, Wayne State University, 1998, s.295-325.
- BLOOM, Cecil, "Samuel Montagu's and Sir Moses Montefiore's Visits to Palestine in 1875", *Journal of Israeli History* içinde cilt. XVII, sayı:3 (1996), s.263-281.
- BOLTANSKI, Luc, *La Souffrance à distance*, Métailié, 1993.
- BOUREL, Dominique, *Moses Mendelssohn, la naissance du judaïsme moderne*, Gallimard, 2004.
- , "Juifs et Allemands: une 'symbiose' problématique", *Les Cahiers de la Shoah* içinde, 1994, s. 1.
- , "La Wissenschaft des Judentums en France", *Revue de Synthèse* içinde, IV, sayı 2, nisan-haziran 1988, s. 275-276 .
- BOUTERON, Marcel, "L'inscription de *La Peau de chagrin* et l'orientaliste Joseph de Hammer" *Revue d'histoire littéraire de la France*, Librairie Armand Colin.
- BOUYIER, Jean, *Les Rothschild. Histoire d'un capitalisme familial*, Complexe, 1992.
- BRAUMAN, Rony, *L'Action humanitaire*, Flammarion, 2001.
- , (yay haz.), *Utopies sanitaires*, Italie, Le Pommier, 2000.
- , "Le Sacre de l'Urgence", *Le Débat* içinde, 84 (1995) .
- ve BACKMANN Renée; *Les Médias et l'humanitaire*, CFPJ éditions, 1996.
- BRET, Béatrice, *L'Expédition en Egypte, une entreprise des Lumières, 1798-1801*, Actes du colloque int. Académie des inscriptions et belles-lettres et l'Académie des sciences, Cachan, 1999.
- BRONSEN, D., *Jews and the Germans from 1860-1933, The Problematic Symbiosis*, Heidelberg, 1979.
- CARREAU, Dominique, *Droit international*, Pedone, 2001.
- CAVIGNAC, Jean, *Les israélites bordelais de 1780 à 1850 autour de l'émancipation*, Publisud, 1991.

- CHEVRIER, Marc, "La libéralité des Anciens et la pingrerie des Modernes. La générosité à l'ère du matérialisme triomphant", *L'Agora* içinde, cilt. IV, sayı 2, Ocak 1997.
- CHOURAQUI, A., *L'Alliance israélite universelle et la renaissance juive contemporaine*, PUF, 1965.
- CIZAKÇA, Murat, *A History of Philanthropic Foundations. The Islamic World from the Seventh Century to the Present*, İstanbul, Boğaziçi University Press, 2000.
- Colloque CICR/Sorbonne, à l'occasion du 50e anniversaire des conventions de Genève, 4 Şubat 1999.
- Colloque ONG et Action humanitaire: entre militantisme transnational et action publique, La Rochelle, 12-13 Nisan 2001.
- COLLOWALD, Annie (yay haz.), *L'Humanitaire ou le management des dévouements*, Rennes, Presses universitaires de Rennes, coll. Res publica, 2002.
- COMBE, E., BAINVILLE, J., DRIAULT, E., *L'Égypte ottomane, l'expédition française en Égypte et le règne de Mohamed-Aly, 1517-1849*, 1933.
- COWEN, Anne, *Victorian Jews through British Eyes*, Londra, The Littman Library, 1998.
- CUNNINGHAM, Hugh ve Innes, Johanna, *Charity, Philanthropy and Reform from the 1690 to 1850*, New York, Saint-Martin's Press, 1998.
- DANIEL, Robert L., *American Philanthropy in the Near East 1820-1860*, Athens, Ohio University Press, 1970.
- DAUVIN, Pascal ve SIMEANT, Johanna, *Le Travail humanitaire. Les acteurs des ONG, du siège au terrain*, Paris, Presses de Sciences- Po, 2002;
- DAVISON, Roderic, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, New York, Gordian Press, 1973.
- DEHERAIN, Henri, *Silvestre de Sacy, ses contemporains et ses disciples*, P.Geuthner, 1938.
- DERRIDA, Jacques, *Mal d'archive*, Galilée, 1995.
- DERTILIS, G., *Banquiers, usuriers et paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce, 1780-1830*, La Découverte, 1988.
- DRIAULT, Edouard, *L'Égypte et l'Europe, la crise de 1839-1841*, 1930-31.
- DUBNOV, *Histoire moderne du peuple juif*, Le Cerf, 1994.
- DUFOURCQ, Nicolas, *L'Argent du cœur*, Paris, Hermann, 1996.
- DUGAT, G., *Histoire des orientalistes de l'Europe, du XII au XIXe siècle*, cilt.1, Paris, Maisonneuve ve ark, 1868.
- DUPRAT, Catherine, *Le Temps des Philanthropes*, cilt1, éditions du Comité des Travaux historiques et scientifiques. 1993.
- DUPUY, Bernard, *Le Grand Atlas des religions*, Encyclopaedia Universalis, 1988.
- ECHINARD, Pierre, *Grecs et philhellènes à Marseille, de la Revolution française à l'indépendance de la Grèce*, Marseille, Institut historique de Provence, 1973.
- EMMANUELLI, Xavier, "Grand Témoin ...", Jérusalem, Encyclopaedia Judaica, 1971.
- ENER, Mine, *Managing Egypt's Poor and the Politics of Benevolence 1800-1952*, Princeton University Press, 2003.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi*, İstanbul, 1939.
- *Türk imar tarihinde vakıflar, belediyeler, patrikhaneler*, İstanbul, 1937.
- ESPAGNE, Michel, *Juifs allemands de Paris à l'époque de Heine: aşkenaz çeviri*, Paris, PUF, 1996.

- FENOGLIO, I ve BURGAT, M.-C. (yay. haz.), *D'un Orient l'autre, les métamorphoses successives de perceptions et connaissances*, actes du colloque du Caire, 18-22 Nisan 1985, Editions du CNRS, 1991.
- FEVRE, Lucien, *Pour une histoire à part entière*, EPHE, 1962.
- FINESTEIN, Israel, "The Uneasy Victorian: Montefiore as Communal Leader", S. ve V.D. Lipman (yay. haz.), *The Century of Moses Montefiore içinde*, Oxford University Press, 1985.
- FLAUBERT, Gustave, *Correspondance*, Gallimard, 1998.
- FOUCAUD, J.-F., *La Bibliothèque Royale sous la Monarchie de juillet (1830-1818)*.
- FRANKEL, Jonathan, *The Damascus Affair. Ritual Murder, Politics, and the Jews in 1840*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991.
- , *Reshaping the Past. Jewish History and the Historians*, Oxford University Press, 1994.
- , *Jews and Messianism in the Modern East. Metaphor and Meaning*, Oxford University Press, 1991.
- , ve Zipperstein, S. (yay.haz.), *Assimilation and Community. The Jews in nineteenth-century Europe*, Cambridge University Press, 1992.
- FRANKL, Ludwig August, *The Jews in the East*, Londra, 1859.
- FRANKLIN, Myrtle, ve Bor, Michael, *Sir Moses Montefiore, 1784-1885*, A. Blond.
- FREY, Jean-Pierre, *Le Rôle social du patronat: du paternalisme à l'urbanisme-L'Harmattan*, 1995.
- , *La Ville industrielle et ses urbanites. La distinction ouvriers/ employés. Le Creusot 1870-1930*, Bruxelles, Pierre Madraga, 1997.
- FRITSCH, Philippe, "Disciplines à domicile", *Recherches içinde*, 28 (1977) .
- FRISCH, Ephraim, *An Historical Survey of Jewish Philanthropy, from the Earliest times to the Nineteenth Century*, New York, Cooper Square Publishers, 1924.
- GAREL, Michel, "D'une Main forte", *Catalogue de l'exposition de manuscrits hébreux des collections françaises içinde*, Seuil Bibliothèque Nationale, 1991.
- GARFINKEL, Adam M., "On the Origin, Meaning, Use and Abuse of a Phrase", *Middle Eastern Studies içinde*, cilt. 27, sayı 4, Londra, Ekim 1991.
- GAUDIOSI, Monica, "The Influence of the Islamic Law of Waqf on the Development of the Trust in England. The Case of Merton College", cilt. 136, no: 4, *University of Pennsylvania Law Review*, 1988.
- GEORGEON, François, *Abdülhamid II, le sultan calife*, Fayard, 2003 .
- GIANNULI, Dimitri M., *American Philanthropy in the Near East relied to the Ottoman Greek Refugees*, yayımlanmamış doktora tezi; Kent University, 1992.
- GILLE, Bertrand, *Histoire de la Maison Rothschild*, cilt. 1. Cenevre, Droz, 1967.
- GILMAN, Sander, "The Discovery of Eastern Jews. German Jews in the East 1890-1918" Bronsen, D (yay. haz) *Jews and Germans from 1860-1933: The Problematic Symbiosis içinde* Heidelberg, 1979, s. 338-342
- GIRARD, Patrick, *Les Juifs de France de 1789 à 1860*, Calmann-Levy, 1976.
- GLATZER, Nahum N., *Leopold and Adelheid Zunz 1815-1885*, East & West Library, 1958.
- GOLDBERG, Sylvie-Anne, ve WIGODER, Geoffrey, *Dictionnaire encyclopédique du judaïsme*, Laffont, 1996.
- GOLDZIER, Ignaz (Remi Brague'n önsözü), *Sur l'Islam, origines de la théologie musulmane*, Desclée de Brouwer, 2003.

- GOODMAN, Paul, *Moses Montefiore*, Philadelphia, Jewish Publication Society of America, 1925.
- GRAETZ, Michael, *Des juifs en France au X/Xe siècle, de la Révolution française à l'Alliance israélite universelle*, Le Seuil, 1989.
- GUIGNANT, M., *Notice historique sur la vie et les travaux de M.François Bopp* (Yazıtlar ve Edebiyat Akademisi'nin yıllık halka açık oturumunda okunmuştur.)
- GÜRKAN, Kazım İsmail, *Gureba Hastanesi Tarihçesi*, İstanbul, 1967.
- GUTWEIN, Daniel, *The Divided Elite. Economics, Politics and Anglo-Jewery. 1882-1912*, Londra, Brill, 1992.
- HAJIAR, Joseph, *L'Europe et les destinées du Proche-Orient*, cilt. I, Şam, Tlass, 1988, 632 s.
- HAMONT, P.N., *L'Égypte sous Méhémet-Ali, 1843*.
- HAROUËL, Véronique, *Histoire de la Croix-Rouge*, PUF, 1999.
- HASSOUN, Jacques, "Accusations de meurtre rituel en Basse-Egypt à la fin du XIXe siècle", Yahudi Araştırmaları Derneği'nde sunulan bildiri, 24 Mart 1980, *Revue des études juives* içinde CXXXIX (1-3), Ocak-Eylül 1980, s. 203-204.
- HAYMSON, A.M., "British Project for the Restoration of Jews in Palestine", *The American Jewish Historical Society* içinde, 26, sonbahar 1918.
- HAYOUN, Maurice-Ruben, *Moïse Mendelssohn*, PUF, 1997.
- HAYWORTH-DUNNE, *An introduction to the History of Education in Modern Egypt*, Londra, Luzac and Co, 1939.
- HEBEY, Pierre, *Les Disparus de Damas*, Gallimard, 2003.
- HELLER, B., *Bibliographie des œuvres d'Ignace Goldziher*, Paris, 1927.
- HERZ, Deborah, "Work, Love and Jewishness in the life of Fanny Lewald", F. Malino, D. Sorkin (yay haz.), *Profiles in Diversity. Jews in Changing Europe*. Detroit, Wayne University Press, 1998.
- HIMMELFARB, Gertrude, *Poverty and Compassion . The Moral Imagination of the Late Victorians*, Knopf, NewYork, 1991.
- HODDER, Edwin, *The Life and Work of the Seventh Earl of Shaftesbury*, Londra, Cassell & Co Ltd, 1888.
- HOURLANI, Albert, *Europe and the Middle East*, Berkeley, University of California Press, 1980.
- HSIA, R. Po-chia, *Trent 1475: Stories of a Ritual Murder Trial*, New Heaven, Yale University Press, 1992.
- , *The Myth of Ritual Murder: Jews and Magic Reformation Germany*, New Heaven, Londra, Yale University Press, 1988.
- , ve LEHMANN, Hartmut (yay haz.), *In and Out of the Ghetto: Jewish Gentile Relations in Late Medieval and Early Modern Germany*, Washington, Cambridge University Press, 1995.
- HUGO, Victor, *Les Orientales*, 1928.
- IANCU, Carol, *Belichroder et Crémieux*, Centre de recherches et d'etudes juives et hebraïques, Montpellier, 1987.
- JARRASSÉ, D., *L'Âge d'or des synagogues*, Herscher, 1991.
- , *Une histoire des synagogues françaises, entre Orient et Occident*, Actes Sud, 1997.
- , "Le mécénat juif et l'art en France: une stratégie de l'integration", Orsay Müzesi, 23 Mart 1991 tarihli konferans.

- JOSEPH, Isaac, "Le domicile du pauvre et le voyage du philanthrope", *Recherches* içinde, 28 (1977).
- JOSEPH, I ve FRITSCH, P., "Disciplines à domicile "; *Recherches* içinde sayı: 28, Kasım 1977.
- Journal de Constantinople* (Le), 1856.
- Journal des Débats* (Le), 1858.
- Le Journal d'Adolphe Crémieux*, Archives nationales de France, Papiers Crémieux içinde.
- KAHN, Léon, *Les Sociétés de secours mutuels philanthropiques et de prévoyance*, Durlacher, 1887.
- , *Histoire de la communauté israélite de Paris. Les sociétés de secours mutuels, philanthropiques et de prévoyance*, Paris, 1887.
- KALMAR, Ivan, "When Jews wanted to be Arabs", D. Newmark (yay. haz.) *Jews and Artists* içinde, Queens-McGill Press, 1997.
- KARAGILA, Zvi, "Sur l'activité diplomatique européenne lors de l'affaire de Damas", *Revue des études juives* içinde, CXLIV (4), 1985, s. 369-375.
- KATZ, Jacob, *Juifs et franc-maçons en Europe (1723-1939)*, Le Cerf, 1995.
- KERTZER, David, *Pie IX et l'enfant juif, l'enlèvement d'Edgardo Mortara*, Perrin, 2001.
- KOÇU, Reşat Ekrem, *Darülaceze, 1895-1974*, İstanbul, Darülaceze Yardım Derneği.
- KOUCHNER, Bernard, "Le Mouvement Humanitaire", *Le Debat* içinde, 67 (1991).
- KRAMER, Martin, *Ivory Towers on Sand: the Failure of Middle East Studies in America*, Washington, The Washington Institute for Near East Policy, 2001.
- (yay. haz.), *The Jewish Discovery of Islam. Studies in Honor of Bernard Lewisi*, Tel-Aviv, The Moshe Dayan Center for Middle East and African Studies, 1999.
- L'HÔTE, Nestor, *Sur le Nil avec Champollion. Premier voyage en Egypte 1828-1830, Lettres, journaux et dessins recueillis par D. Harle*, Caen, Paradigmen 1993.
- LAISSUS, Yves et BOURGUET, Marie-Noelle (yay. haz.), *Les Savants en Égypte: une aventure scientifique*, Nathan-Muséum national d'histoire naturelle, 1998.
- LANDES, David, "French Entrepreneurship and Industrial Growth in the Nineteenth Century", *The Journal of Economic History*, cilt. IX, sayı I, Mayıs 1949.
- LACLOTIE, Michel ve DUBY, Georges, *Histoire artistique de l'Europe*, Le Seuil, 1995.
- LANE, Edward William, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in Egypt during the Years 1833-34 and 35* (5. edition), 1860.
- LAPIDE, P. et SCHMUCK, H. (yay. haz.), *Jewish Biographical Archive*, Münih, Londra, Paris, 1996.
- LAVISSE, E., *Etudes sur l'histoire de Prusse*, Hachette, 1895.
- LAURENS, Henri, *Aux sources de l'orientalisme, La bibliothèque orientale de Barthélémy d'Herbelot*, Maisonneuve et Larose, 1978.
- , *Les Origines intellectuelles de l'expédition d'Égypte*, İstanbul/Paris, ISIS, 1987.
- , *La Question de Palestine*, cilt. 1: 1799-1922, *L'Invention de la Terre Sainte*, Fayard, 1999.
- , "Le projet d'Etat juif attribué à Bonaparte", *Revue d'études palestiniennes* içinde, 33 (1989), s. 69-83.
- LAURENT, Achille, *Relation historique des affaires de Syrie depuis 1840 jusqu'à 1842, statistique générale du Mont-Liban et procédure complète dirigée en 1840 contre les Juifs de Damas à la suite de la disparition du père Thomas*, 1846.

- LEFRANC, Abel, *Histoire du Collège de France*, Hachette, 1893.
- LEWIS, Bernard, *Comment l'Islam a decouvert l'Europe*, Gallimard, "Tel" dizisi, 1999
- , *Le retour de l'Islam*, Gallimard, 1985.
- , *Islam in History: Ideas, People and Events in the Middle East*, Chicago, Open Comt, 1993.
- LEVY, Sylvain, "les Origines d'une Chaire. L'entrée du sanskrit au Collège de France", *Le Collège de France içinde 1530-1930*, PUF, 1932.
- LIPMAN, Sonia ve V. D (yay haz.), *The Century of Moses Montefiore*, Oxford University Press, 1985.
- "Judith Montefiore; First Lady of Anglo-Jewery", *Transactions of the Jewish Historical Society of England*, cilt. XXI.
- "Sir Moses Montefiore", *A Symposium. Center for Post Graduate Hebrew Studies and Jewish Historical Society of England Yarntorn Manof*, Oxford, 1982.
- LOEB, I., *Biographie d'Albert Cohn*, Durlacher, 1878.
- LOEWE, Herbert, "The Damascus Affair (transcript by Herbert Loewe of the diary of Louis Loewe)", *Yehudith*, I, Ramsgate, (1940).
- LOEWE, Raphael, "Louis Loewe, Aide and Confident", S. ve V.D. Lipman (yay. haz.), *The Century of Moses Montefiore içinde*, Oxford, Oxford University Press, 1987;
- LORETTE, Henri, *Entre le théâtre et l'histoire. La famille Halevy* (1760-1960), Fayard-Reunion des Musées nationaux, 1996.
- LOTTMAN, Herbert, *La Dynastie Rothschild*, Le Seuil, "Points" dizisi, 1994.
- MADDEN, R. R., *Travels in Turkey, Egypt, Nubia and Palestine in 1824, 1825, 1826 and 1827*, cilt I, Londra, Henry Colbum, 1829.
- MALINO, F., "Les Juifs sépharades de Bordeaux. Assimilation et émancipation dans la France révolutionnaire et impériale", *Les Cahiers de l'Institut aquitain d'études sociales*, 5 (1984).
- , ve Wasserstein, B., *The Jews in modern France*, Londra, Brandeis University Press Hanover, 1985.
- , Sorkin, D. (dir), *Jews in Changing Europe 1750-1870*, Oxford, B. Blackwell, 1990.
- , *Profiles in Diversity. Jews in a Changing Europe 1750-1850*, Detroit, Wayne State University Press, 1998 (BNi999-44273).
- MAMONI K., "Les associations pour la propagation de l'instruction grecque à Constantinople (1861-1922)", *Balkan Studies içinde*, c. 16/1, 1975, s.103-122.
- MAURICE-POUQUET, Jeanne, *Le Salon de Mme Caillavet*, Hachette, 1926.
- MAUROIS, André, *Disraeli*, Gallimard, 1927.
- MENDELSSOHN, Moïse, *Jerusalem, ou pouvoir religieux et judaïsme* (préface d'Emmanuel Levinas), Presses d'aujourd'hui, 1982,
- MENDES-FLOHR, Paul, *Divided Passions: Jewish Intellectuals and the Experience of Modernity*, Detroit, Wayne State University Press, 1991.
- MESNARD, Philippe, *La Victime écran, la représentation humanitaire en question*, Textuel, 2002.
- MITCHELL, Timothy, *Colonising Egypt*, Cambridge University Press, 1988.
- MIRECOURT, Eugène de, *Crémieux*, Gustave Havard, 1857.
- MONTEFIORE, M., LOEWE, L; et MONTEFIORE Judith, *Diaries of sir Moses and lady Montefiore*

- Comprising their Life and Work as Recorded in their Diaries from 1812 to 1883* (yay. haz. Dr L.Loewe), 1890.
- MUHLSTEIN, Anka, *James de Rothschild*, Gallimard, 1981.
- MUNK, Salomon, *Leçon d'ouverture au Collège de France*, Michel Levy Frères, 1856.
- , "La Philosophie chez les Juifs", *Dictionnaire des sciences philosophiques et augmente de notes historiques et bibliographiques par l'auteur* içinde
- , *Palestine, description géographique, historique et archéologique*, 1845.
- , *Mélanges de philosophie juive et arabe*, 1859.
- MURARD, L. ve ZYLBERMAN, P., "Le petit travailleur infatigable", *Recherches* içinde, sayı: 25, Kasım 1976
- , "L'haleine des faubourgs", *Recherches* içinde, sayı: 29, Aralık 1977.
- NAHON, Gerard, *Les Nations juives portugaises du sud-ouest de la France* (1681-1791), Documents, 1981.
- NICAULT, Catherine (yay.haz.); *Jerusalem*, 1850-1948, Autrement 1999.
- NIEGO, J., "La colonisation juive dans le monde", *B'nai B'rith 1771/1912 tarihli konferans*, İstanbul, 1933, Alliance israélite universelle arşivleri, J.7165a .
- PAYE, Olivier, *Sauve qui veut? Le droit international face aux crises humanitaires*, Bruxelles, Bruylant, 1996.
- OMONT, Henri, *Documents sur les jeunes de langues et l'imprimerie orientale à Paris en 1719*, Paris, 1890.
- , *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1902.
- ÖZBEK, Nadir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet. Siyaset, İktidar ve Meşrutiyyet*. 1876-1914, İstanbul, İletişim, 2002.
- , "90 yıllık bir Hayır Kurumu: Topkapı Fukaraperver Cemiyeti", *Tarih ve Toplum* 30, sayı 180 (1998), 4-10.
- , "İkinci Abdülhamid ve Kimsesiz Çocuklar, Darülmahir-i Ali", *Tarih ve Toplum* içinde, 31, sayı 182 (1999), 11-20.
- PAUGAM, S., "La dynamique l'engagement humanitaire", *Produire les solidarités. La part des associations*, Paris, MIRE Rencontres et Recherches içinde 1997, s. 246-268.
- , "Altruisme et solidarités. Les logiques sociales de l'humanitaire", Marc Henry Soulet (yay. haz.) *Urgence, souffrance misere. Lutte humanitaire ou politique sociale?*, Fribourg Editions universitaires, 1999, ps.157-194.
- PELTRE, Christine, *L'Atelier du voyage*, Le Promeneur, 1995.
- POLITIS, Athanase, *L'Hellenisme et l'Égypte moderne*, Paris, 1829.
- POSENER, S., *Adolphe Crémieux* (1796-1880), Librairie Felix Akan, 1933.
- POUILLON, François, "Fantaisie et investigations dans la peinture orientaliste du XIXe siècle", Vatin, Jean-Claude, *D'un Orient l'autre, les metamorphoses successives des perceptions et des connaissances* içinde, CNRS, cilt. I, 1991, s. 265-280.
- "Rapport de la commission. "cooperation developpement", *Le Monde*, 4 Şubat 1999.
- REIG, Daniel, *Homo orientaliste, la langue arabe en France depuis le XIXe siècle*, Maisonneuve et Larose, 1988.
- REIGNER, Adolphe, "Notice historique sur la vie et les travaux de M. François Hopp", Institut imperial de France. Academie des inscriptions et belles-lettres Séance publique du 19 novembre 1869.

- RENAN, Ernest, *La Chaire d'hebreu au College de France. Explications à mes collègues*, Michel-Levy Freres, 1862.
- ROSENBERG, Charles E. (yay.haz.), *The Family in History*, Philadelphia, 1975.
- ROTH, Cecil, *Benjamin Disraeli, Earl of Beaconsfield*, New York, Philosophical Library, 1952.
- ROUART, Marie-France, *Le Crime rituel ou le sang de l'autre*, Berg International, 1997.
- ROZEN, Minmi, "Pedigree Remembered, Reconstructed, Inven-ted, Benjam'in Disraeli between East and West", içinde M. Kramer (ed.), *The Jewish Discovery of Islam*. Tel-Aviv, Tel Aviv Uni-versity, The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, 1999.
- RUFIN, Jean-Christophe, *L'aventure humanitaire*, Gallimard, "Découvertes" dizisi, 2001.
- , *Asmara, ou les causes perdues*, Gallimard, 1999.
- , *Le Piège humanitaire*, Lattes, 1986.
- , *L'Empire des nouveaux. Barbares*, Hachette Pluriel 1991, 1994.
- SACY, Sylvestre de, *Discours sur les traductions d'ouvrages écrits en langues orientales*, 1810.
- , *Ouverture des Cours de Sanscrit et de Chinois*, College Royal de Fraxice, 1815.
- , *Discours d'ouverture a la socitité asiatique*, 1822.
- SAID, Edward L'Orientalisme. *L'Orient crée par l'Occident*, Le Seuil, 1980.
- SALIH BEY, *Bursa Ivaz Paşa Külliyyatı*, Bursa, Egitsan, 1996.
- SCHISCHA, A., "The Saga of 1855. A Study in Depth", S. ve V.D.Lipman, *The Century of Moses Montefiore*, Oxford, Oxford University Press, 1985, s. 269-346.
- SCHOLEM, Gershom, *From Berlin to Jerusalem. Memories of my Youth*, New York, Schocken Books, 1980.
- SCHWAB, Moïse, *Salomon Munk, membre de l'Institut, professeur au Collège de France, sa vie et ses œuvres*, Paris, 1900.
- SHAW, Malcolm N, *International Law* (4 baskı), Cambridge, Cambridge University Press, 1997.
- SIMON, Robert, *Ignace Goldziher. His Life and Scholarship as Reflected in his Works and Correspondance*, Leyde, Brill, Library of the Hungarian Academy of Sciences, 1986.
- SIMON-NAHOUM, Perine *La cité investie. La Science du judaïsme français et la République*, Le Cerf, 1991.
- SENI, Nora, et S. le Tarnec, *Les Camondo. L'Eclipse d'une fortune*, Actes Sud, 1997
- , "Diffusion des modèles français de philanthropes au XIXe siècle", *Pardes* içinde, 22 (1996).
- , "The Imprint of the Camondos in XIXth century Istanbul", *International journal of Middle East Studies*, 26 (1994).
- , "Dynasties de drogman et levantinisme à Istanbul", F. Hitzel (yay.haz.), *Istanbul et les langues orientales*, L'Harmattan, 1997.
- SOKOLOW, Nahum, *Hibbath Zion, the Love for Zion Stating the Principles and Activities of the pre-Herzl Palestinophile Movement in Religion, Literature and Life about 1840-1897*, Jérusalem, 1941.
- , *History of Sionism*, Londra, Longman Press, 1949.
- SORKIN, David, *Moïse Mendelssohn, un penseur juif à l'ère de s Lumières* (D. Bourel'in önsözü), Albin Michel, 1996.
- STATHIS, Penelopı, (yay haz), *XIX. yüzyıl İstanbulu'nda gayri Müslimler*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.

- STRACK, Hermann L., *Le Sang et la fausse accusation du meurtre rituel*, Société française d'édition d'art, L.-H May, 1900.
- SUNWALL, Mark R "Maimonides on the Sabians A case of Constructive Disapproval", *College of Nursing Art and Science Hyogo Bulletin* içinde, cilt VI, Mart 1999.
- SZAJKOWSKI, Zosa; *Poverty and Social Welfare among French Jews 1800-1880*, New York, 1954.
- THEODOROU, Vassili, *Œuvres de bienfaisance en Grèce de 1870 à 1920*, tarih doktora tezi, Université Paris-I, 1987.
- THORNTON, Lynne, *Les Orientalistes peintres voyageurs, 1828-1908*, 1983.
- TIBAWI, A.L., *British Interests in Palestine (1800-1901)*, Oxford, Oxford University Press, 1961, 280 s.
- TOLEDANO, R. *Ehud, State and Society in mid-nineteenth century Egypt*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003 (1.baskı, 1990).
- TOLLET, Daniel., *Accuser pour convertir. Du bon usage de l'accusation de crime rituel dans la Pologne à l'époque moderne*, PUF, 2000.
- , "Stephane Zuchowski et l'accusation de crimes rituelles en Pologne à la fin du XVII. siècle et au debut du XVII. siècle" D.Pollet (yay.haz.) içinde, *Les textes judeophobes et judeophiles dans l'Europe chretienne à l'époque moderne*, PUF, 2000.
- TUDOR, Parfitt, *The Jews in Palestine 1800-1882*, Londra, Royal Historical Society, 1987.
- ÜNVER, Süheyl, Haseki Hastahanesi 1538-1938, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1938.
- WOLF, Lucien, "Lady Montefiore's Honeymoon", Cecil Roth (yay haz.), *Essays in Jewish History*, Londra, The Jewish Historical Society of England, 1934.
- , "The Queen's Jewery", Cecil Roth (yay.haz.), *Essays in Jewish History* içinde, Londra, The Jewish Historical Society of England, 1934, Moses Montefiore, *a Centennial biography*, Londra, 1884 *Univers israélite* (L') 1865.
- YILDIRIM, Nuran, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, İstanbul, Darülaceze vakfı yayını, 1997.
- ZUBATSKY, D.S., *Jewish Autobiographies and Biographies. An International Bibliography of Books and Dissertations in English*, New York, Londra, 1989.

Diger kaynaklar:

- Catalogue des manuscrits hebreux et samaritains de la Bibliotheque Imperiale*, 1866; BNF, manuscrits orientaux.
- Etats de service du personnel des manuscrits orientaux*, etablis par Annie Berthier, BNF, manuscrits orientaux.
- Papiers Crémieux*, Archives nationales de France, Journal du voyage en Egypte, AN 369 AP/I.

Mustafa Akdağ

Celâli İsyanları

Celal Bayar

Kayseri Cezaevi Günlüğü

Ernst Breisch

Tarihyazını

Fanny Davis

Osmanlı Hanımı

Selim Deringil

İktidarın Sembolleri ve İdeoloji

Güney DinçMehmet Nail Bey'in Derlediği Kartpostallarla
Balkan Savaşı (1912-1913)**Nihat Erim**Günlükler 1925 - 1979 (2 Cilt)
12 Mart Anıları**Suralya Faroqli**Osmanlı Dünyasında Üretmek,
Pazarlamak, Yaşamak**John Lewis Gaddis**Soğuk Savaş - Pazarlıklar, Casuslar,
Yalanlar, Gerçek**François Georgeon**Osmanlı-Türk Modernleşmesi
(1900-1930)**Irene Fenoglio-François Georgeon**

Doğu'da Mizah

Fabio L. Grassiİtalya ve Türk Sorunu
1919-1923 Kamuoyu ve Dış Politika**Federico Gravina**

İstanbul'un Anlatımı

Timothy E. Gregory

Bizans Tarihi

John M. Hobson

Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri

Robert Irwin

Oryantalistler ve Düşmanları

Ekrem Işınİstanbul'da Gündelik Hayat
Everyday Life in Istanbul**Hallı İncık**Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ
(1300-1600)**Cevdet Kerim İncedayı**

İstiklal Harbi (Garp Cephesi)

Tony JudtSoğuk Savaş
Savaş Sonrası**Kâzım Karabekir**İstiklâl Harbimiz (2 cilt)
Hayatım
İttihat ve Terakki Cemiyeti**Ahmet T. Karamustafa**Tanrının Kuraltanımız Kulları-İslam
Dünyasında Derviş Toplulukları
(1200-1550)**Bernard Lewis**

Demokrasinin Türkiye Serüveni

Amin Maalouf

Arapların Gözünden Haçlı Seferleri

Gerald Maclean

Doğuya Yolculuğun Yükselişi

Banu İşlet Sönmez

II. Meşrutiyette Arnavut Muhalefeti

Cyril Mango

Bizans Yeni Roma İmparatorluğu

Houari Touati

Ortaçağda İslam ve Seyahat

Mark MazoverSelanik: Hayaletler Şehri - Hristiyanlar,
Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)**Şehzade Ali Vâsıf Efendi**Vatan ve Menfâda
Gördüklerim ve İşittiklerim**Gülrü Necipoğlu**

15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı

Istvan VasaryKumanlar ve Tatarlar - Osmanlı Öncesi
Balkanlar'da Doğulu Askerler
(1185-1365)**Ziver Öktem (haz.)**

Edirne Hatıraları / Kâzım Karabekir

Wolfgang Müller-Wiener

İstanbul'un Tarihsel Topografyası

Yücel Özkaya

18. Yüzyılda Osmanlı Toplumu

Cumhuriyet Ansiklopedisi (4 cilt)

Catherine Pinguet

İstanbul'un Köpekleri

Cumhuriyetin 75 Yılı Ek (1998-1999-2000)

Donald Edgar, Pitcher

Osmanlı İmparatorluğu'nun Tarihsel Coğrafyası

II. Meşrutiyet'in İlk Yılı /

23 Temmuz 1908-23 Temmuz 1909

John Reader

Şehirler

Yaşamları ve Yapıtlarıyla

Osmanlılar Ansiklopedisi

Necdet Uğur

İsmet İnönü

İsmet İnönü

Defterler (1919-1973)

Necdet Sakaoğlu

Türk Anadolu'da Mengücekoğulları

Hasan Rıza Soyak

Atatürk'ten Hatıralar

1840 yılında Şam'da, şehrin Yahudi sakinlerini zan altında bırakan bir cinayet işlenir. Haber, savaş tehdidi altındaki Avrupa'da duyulunca Avukat Adolphe Crémieux, Bankacı James de Rothschild ve cemaat lideri Moses Montefiore dindaşlarının yardımına koşarlar. Amaçları adaletin yerini bulmasını sağlamaktır. Bu amaçlarına ulaşamaları da yanlarına aldıkları üç oryantalist bilginle birlikte başlattıkları kapsamlı hayırseverlik hareketi, Aydınlanma düşüncesinin etkisiyle, hayırseverliğin dinsel ve cemaatsel bir bağlamdan kurtularak laikleşmesini sağlayacak ve böylece bir yandan sosyal devlete diğer yandan da insani yardım örgütlerinin kurulmasına giden yolu açacaktır.

Oryantalizm ve Hayırseverliğin İttifakı, hayırsever işadamlarının kurduğu okullar ve hastanelerle 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'na da damgasını vuracak insanseverlik hareketinin gelişimini anlatırken, zaaflarıyla, kırılganlıklarıyla, idealleriyle teker teker insanların, insanseverliğin bu öncülerinin renkli hayat öykülerini de olanca çıplaklığı ve sıcaklığıyla okura aktarıyor.

ISBN 978-975-08-1695-6

9 789750 816956

15 TL

